

НАЗИР МИРЗОЕВ

Ватандиз хъша

Повестар

ДАГЕСТАНСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
МАХАЧКАЛА 1992

Мирзоев Н. Ш.

Ватандиз хъша: Повестар. — Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1992.—224 с. Вернитесь на родину: Повести.

Писатель Назир Мирзоеван ктабда пуд повесть гъатнава <Ватандиз хъша>, «Къве дуст» ва «Инсан къена».

Вичин эсерра авторди инсанрин къисметрикай, яшайишдикай дерив веревирдер ийизва. Намусдинни гъадин, муьгъуьббатдинни марифатдин месэлайриз ктабда къилин чкъ ганва.

4702380201-481₆₁₋₉₂
М 123-92

© Мирзоев Н. Ш., 1992.

ISBN 5-297-00375-x

ВАТАНДИЗ ХЪША

Повестъ

САД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

— Чѐхи буба, я чѐхи буба, де гъан чаз са ихтилат ая, вуна хиве къунвайди тирни,—лугъузва метѐел ацукънавай гъвечѐи хтул Мемета Салман дайидин чурудин векъи чѐларара тѐуб экъуь,риз.

— Са шумуд декъикъадилай Бакудай Наргизан концерт жеда, къе чна хзанди санлай адан манийриз аб гуда. Квез мандиз яб гуз кѐандачни?

— Кѐанда, кѐанда!—капар яна хтулри.

Приемник кутуна. Азербайжандин гуьзел музыка, Наргизан ширин сес, вири хуьруьз хъиз, Салман дайидин кѐвализни чкѐана. Рикѐиз хуш манийри суьгъбетни куькдаи адет ава. Рахаз-хъуь-резвай аялрин сесери Наргизахъ галаз зил къунвай хъиз аквадай. Садлагъана Салман дайиди вири акъвазарна. Наргиза «Ватандиз хъша» мани лугъузвайдакай хабар гана.

Кѐвале касни авамир хъиз секин я. И пашманвал квай мани виридан, гъвечѐи аялринни кваз рикѐериз гъахъзава, ада са патахъай муьгъуьббат инсандин гуьгъуьлдин ашкъи тирди, муькуь патахъай вафасуз хъун уьмуьрдин чарх элкъуьрай гъисаб тирди лугъузва. «Ватандиз хъша, уьмуьрдикай тежриба авачиз гъалат! хъайи руша вун гуьзетзава».

Хтулрин вилер чѐхи бубадал ала. Салман дайидин гзаф затѐар фад къатѐуз жедай хци вилерин зив исятда тухъвена, абурал гъатта накъвар алай хъиз аквазва.

— Чѐхи буба, я чѐхи бу!ба, вучиз ваз и мани акъван гзаф кѐанда?—лугъузва хтулри адав мадни игис хъанваз.—Ви рикѐе-лай вири алатзавайди чаз аквазва. Чаз вун шехъна кѐандач эхир...

— Шехъиз зазни кѐанзамач, зи чубарукар, чна гъакѐани дяведин чѐавуз вилин накъвар тѐимил авадарнач. Амма а манди виш йис алатайтѐани, гъамиша таза хире хъиз, рикѐе амукъдай тетин йисар зи фикирдиз хкизва. Ингъе гъаяилий жувазни хабар авачиз накъвариз майдан жезва.

— Чѐхи буба, чаз гъа дяведин йисарикай суьгъбет ая ман, чна ваз яб гуда.

— Башуьсте, зи рухваяр, башуьсте. Анжах са шартѐ ава. Эгер-

За суьгьбет авуна куьтягьдалди вуж чн писи хьиз ксайтIа, гьада Милешан тумунай регь эвяда.

— Рази я, рази я!—гьвечи МемеIани хвешивиляй капар яна.

Салман дайи вичин фикирар кIватIзавай тегьер са геренда кисна, ахпа ам икьван гагьда Меметал алай вилерин кьери кIа-кIамар хкажна дьиз хзандиз тамашна. Адан хиялар яргьал фе-йиди, а йи-сар рикIел хкун вичиз залан яз суьгьбет ийиз четин тирди цIарцIар гайи вилерин гьерекатдалди хзандиз чирна, гьавиляй абурни, иллаки хтулар, ченедик капачар кутуна адаз тамашзава.

— Де ятIа ЯIб акала,—лагьана ада хейлин вахтунда хвенвай нефес михьиз ахъайна хьиз, гуя гьа идалди ам еке манийвилерай экьечIиз гьазур жезва.—Им фад хъайи кар я,—башламишна ада.
•—Чна дяведин лап четин йисара ветегадал кIвалахзавай Иифиз-на ахвар амач, кжъузни. Чи директор, кьил Шагьдагьдин кIук хьиз лацу хъанвай, секин, акьуллу Азиз дайи гьамнша чахъ галаз гагь гьуьлел, гагь кьураматдал жезва, гьавиляй хзандизни ам гьафтейралди кIвале аквазвачир. Буба веледдин, велед бубадин цIайни цIамар я. Буба такурла, аялар гьерикI жеда. Азиз дайидиз Бакудин консерваторияда кIелзавай, вичихъ Tлебиатди ганвай гуьзел сес авай гуьрчег руш авай, вични кьуьзуь кьилихъди паб кьенваз, жегьил паб кьахчурла, гьадаз хъанвайди яз, кетях хвенвайди тир. Гьар сеферда Бакудай хтайла, рушав буба кIвале жагьин тийиз хъана. Са юкьузни рушан рикIел бубади ийизвай кеспи гьихьтинди ятIа акун, адахъ галаз гуьруьшмиш хьун тамарзлу яз ветегадал фин акьалтна. Рехъди физвай чпин колхоздин фургьунда акьахна ам нисиниз мукьва ветегадив, бубади кIвалахзавай чкадив агакьна. Азиз дайидиз авай са руш акун хвеша хъанвайчIани, адан кьилел атай са залан дуьшуьшди мешребсуз авунвай, я шадвал, я пашманвал чир тежедай чин ачухнач.

-*• Наргиз, чан руш, вун и кьежей юкьуз татанайтIа жеда-чирни?

— Я буба, вун заз тахкуна гьикьван вахт я?

— Са варз кьван жезва.

— Бес заз вахъ галаз ийидай са сир-гьам амачни?

— Вуна дуьз лугьузва, чан руш.

Ихтилат-суьгьбет куьтягь хъана, руш хьфидай вахт атайла, Азиз дайиди лагьана:

— Акьваз, чан руш, инлай гьа вун аваз атай фургьун хьфидайди я, гьада акьахна, ахлад.

— Вун инжиклу жемир, буба, зун рехъди хьфида, фургьун ахгакьайла, гьелбетда, зун ахкьахда.

Марфадн гатанвай рекьяй кам кьачун четин тир, палчух, кIашкIум хьиз, кIвачерик кикTизва, кьараткендин цацарни и ля-

нет хъайи палчух къван гъаясуз жеч, кІвачерал алай чекмеярни кваз хтІунзава, лагъай фикир авуна, Наргиз масанай, тамун жи-гъирдай еримиш хъана.

Нянин хурушум, чубандин чІулав лит хъиз, тамал, чуылдал, хуърел илис хъана. Папа Ігуъзетна«ачиртІани, Азиз дайи кІвализ хтана «Руш гваз хтана жеди ман,—фикирна папа,—тахъайтІа' адаз мажал жедай кас яни Амма са декъикъа, цІуд декъикъа—рушан ван адаз жезвач.

— Наргиз хтаначни?—эхирни акъвазиз тахъана хабар къу-¹ на папа.

— ГъикІ?—серг хъана Азиз дайи.—Ам нисинлай зи патавай' хъфейди тир эхир... За гъеле фургъунчи Имранални рекъе дуй-шуьш хъайила къахчу лагъана тапшурмишнавай.

— Вахъ вуч хъанва, Имран рагъ цава амаз хтанвайди я.¹ Адавай фена хабар къванни яхъ.

Азиз дайи фена. Имрана вичиз гъич акурди туш лагъай хабар гваз хкведа. Хзандик къалабулук акатна. Низ гъарайда, нивай хабар къада? Руш гъиниз фин лазим я? Къуни-къунший-¹ риз лагъайтІа, руш квахънава, ам къачагъ-къурдулди чуьнуьхнава, лугъуз ван гъатда. И кар Азиз дайидин къили къабулзавач.' Ван-сес квачиз къекъуьн къетІ авур чІехи итим, фуни туьтуьни-лай тефена, гъа и йифиз ветегадал хъфена. ИкІ дуьз хъанач. Азиз дайи вичин ихтибарлу къве миресни галаз тамуз фена. Руш тама хъунихъ ам инанмиш тир, аял-куял тиртІа, къилиз гъа фикир⁴ къведай, агакънавай руш тамуз гъахъиз дили яни. ЯтІани хал'къ-' ди, къекъвена кІани чкадиз фенач, лугъуз, сесе-къиде къачун та-вунин дердинай ам хев квачиз кул-кусриз гъахъна. Йифен вахт, мичІи жигъир къванни авачир *там*, итим ятІа, гила жагъур хъия. Къекъвезвай, бур, халкъди лугъудайвал, буш амбар, буш киле, руш-гвачиз хтана.

И кардикай хуьруьнбурузни, ахпа къуни-къуншидизни хабар' хъана. Абур Азиз дайидин куьмекдиз экъечІна. Къекъвена, сура-къар авуна, жагъанач. «Руш амач, ам цІуькІ хъана квахъна».

КЪВЕД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Хуьр, бубайри лугъудайвал, гетІедин кІаняй хъиз лап яргъай аквазва. Виняй агъуз килигзавай кэсдиз, иллаки рикІик маса къалабулук, фикир чукІурдай хажалат квачи, рдаз жув хана чІе-хи хъанвай муг гуьрчегдиз аквада. Марфади гатана чІулав шим" винел акъалтнавай накъвадин къавари, дар къекъвей куьчейри, инал-анал къалин хилер гъар патахъ аладарнавай тутун тарари хуьр рикІиз чими ийизва. Иллаки яд къитдиз жагъизвай цуькІуьн никІерин кІалубрин зкуь хъипи рангунин паласа ял ядай парку-'

низ ухшар къвезва. Ваъ, ахътин багъдиз ам ухшар тушир, вучиз лагъайтIа анай инсанар къитдиз аквазвай, гьерекат тIимил я, сугъул пердеди хъен гадарнава.

Къе пакамалай къай авач. Накъ лепе алай гъуъл хъиз аквазвай битмиш хъаквай цуькIуьн никIерни галатнавай тегьерда секин я. Ракъини кузва.

Булах квай тIулай агъуз эвичIна хуър аквадай синел акъалтайла, Динарадин рикIел вучиз ятIани Наргиз акъалтна, амма къаншарда авай ясту тепедин къулухъай ван жезвай кфилдин ширин сес япарихъ галукъайла, адан рикIелай, цифеди кIевай хъен хъиз, вири алатна. Ам Надиран кфил тирди адаз чизва, гъавиляй къил агбадал тадиз хъфизвай пар алай балкIанни акъвазарна яб гуз кIанзава. Хъанач. Хуъруьз мукъва хъжезвай балкIанди кам мадни йигинарна, кфилдин сесни къасухдай къвез-къвез яваш хъана ва ахпа квахъна. Адан рикIел мад Наргиз хтана, вучиз лагъайтIа ам квахънавайдакай хабар хъанвай бубади Азиз дайидивай руш жагъун хъувунани лагъана хабар къун тапшурмишнавай. Азиз дайи бубадин дуот тирвал, адан рушни хуъруьнбуруз, тек са таяр-туъшериз ваъ, аялризни кваз кIандай, адан сесинихъ вири тамарзлу тир. Диарадал пуд югъ инлай вилик ам дуъшуъш хъана. Абуру ван гвай щацIук къвачер кутуна хейлин суьгъбетар авунвай. Наргиза, Динара вичелай яшариз гъвечIи тиртIани, вичиз Ягъе кIанзавайдини, адан уьткъемеал, нихъ галаз хъайитIанн лап фадлай чидай касдихъ галаз хъиз чин къун тавуна рахун бегенмиш тирдинн лагъанай «Са сеферда, чна гъеле школада кIелзамаз,—чандик жуьст кваз рахазвай ам,—чун хуъруьн эрчIи цатахъ галай цIвелин тарарин зулариз сейрдиз экъечIнавайла. чал маса хуърйяй тир пуд гадади гъужумна. Абуру Ягъедин хуру къуна: «Руш инал туна, куьпейугъли, вун чи вилерикай квахъ, тахъайтIа ви лещ кицДерини нен техйидайвал ийида!»—лагъана къурхуяр гана. Ягъедин рангар а тегьер дегиш хъана, къин хъуй, зи кIвачерикай чил катна. «Руш куьн галаз къий», лагъана, ам зун туна хъфейтIа вучда?» Ам хъфенач. Ада вилин ишарадалди заз къулухъ къекъечI лагъана ва вичи, лекъре хъиз, абурун юкъваз хкадарна. Къин хъуй, Динара, са дуван ада а гадайриз акъудна, са дуван ада гадайрин къилел гъана, зун тIуб сарарив къуна амукъйа. Ада айур пудни, лешер хъиз, ярхарна. Ягъедин къилелни хер хъана, а хирен гел исятдани алама. Гъар сеферда Ягъе фикирдиз атайла, зи вилерикай адан и къегъалвал карагда». Инал Динарадинни Надиракай къве гаф кудиз кIан хъана, амма вучиз ятIани куднач, адахъ акъван уьтмвемвал хъанач. Рушарин арада ихътин сир-гъам жедай адет ятIани са патахъай Динарадин икI ачух суьгъбет авун шитвал яз, муькуь патахъай адаз тербиялу хзандай акъатнавай, вичикай гележегда машгъур инсан хъун гуьзлемишзавай и иер рушаз ичин тек са яру пад вучиз аквазва,

адан муькуь, квак къачуввай пад такун аламат тир. «Авай са руш багъа чинидин къаб хъиз гвай Азиз дайи рушан фикиррал рази жеда жал? Хейлин цДаярикай, азиятрикай хкатай, еке зу-лумриз дурум гайи, чинал са кIус къванни хам аламачир Азиз дайиди руш квахъунин дерт гьикI эхзава?—фикирдиз атана Ди-нарадин,—вични къе-пака консерватория куьтягъ'завай руш. Аи-вадай гьалда, Азиз дайидин чина авайдалаини гзаф биришар гьат-нава». Вучиз адан чин акъван эйбежер хъа»вайтIа, Динаради ри-кIел хкизва.

Садбуру лугъузвай, гуя Азиз дайи, куьгъне коммунист, лап фад садра къачагърин гъиле гьатна. Абуру адан чинал алай хам кIус-кIус -алудна рахкъурна. Виридалайни бубадин суьгъбет ки-чIе жедайди тир. Хуьре сифте гапIалар тешкил авурла, Азиз дайи седривиле тайинарна. Азербайжанда, Куьрдин къерехдив Ма-рал-чхан чIурай чка къачуна, гъана къуьд акъудзавай ам вич такIан сада тIуб туькIуьрна а чIавуз тамара булдалди авай къа-чагъриз къалурна, гуя ам аллагъсуз я, ада фекъийриз, фахрайриз а,кси таблигъат тухузва. КIлваликай, хзандикай чпи чеб магърум-навай, дуьзвал, адалат тухузвай касдин къадир тийижир абуруни ам, са сеферда райондай хкведайла къуна, тамуз тухвана. «Акун-рай вун чина нур авай, мусурмандиз ухшар хътин гада я. Аллагъ^ дин, пайгъамбардин патай ракъурнавай векилар тир фекъияр бе~ ябур авун ви мецел гьикI къведатIа чаз аламат я. Ахътин мез атIун лазим я. Им сад. Къвед лагъайди, вун кулхуздин седри тир-Ди чаз фадлай хабар я. Вуна кам гьикI къачузватIа, чаз гъа и ми-чIи тама чида, амма валай жемят нарази тирди ви акъулсуз кел-леда гъакъзавач. Эгер абурун гъиле вун гьатайтIа, ви иви хъйа*-' -Лайди ваз чидани? АкI хъайила, вуна а кулхуз чукIур хъня, ма->' лар, хипер гъа хуьруьнбуруз пай хъия, вуна ви къил Iыавайда >pe^ гъуьн зиндандик кутамир! Вун жегъил я, вуна ви гележегдикай фикир ая. Шура гьукумат гьикI хъайитIани яргъалди яшамиш' жедайди туш. Чи гафариз терс килигда—къил гъа инал атIуда!»

«Квез къил атIуз кIанзаватIа, буюр, атIутI, амма куьне гуз^ вай буйругъдиз зун табий туш, вучиз лагъайтIа квев гъа гафар агакъарнавайда табзава, абур диб авайбур туш»,—Азиз дайиди гъа ихътин жуьрэтлу жаваб гана. Гъа инлай ам къве къучиди къуна, тарал кутIунна, нубат-нубатдал сач;ада гатана. ИкI къи-никъи абурун кеф рекъизвачир. Садан рикIел адан мез атIана ра-къур хъувун акъалтна. Ваъ, рази хъанач. *Чан аламай Азиза чпе-лай гъил къачун тийидайди а/буруз чидай. Ахпа сада ам накъва-дик кутун рикIел гъана. Тадиз ф>р эгъуьнна, къил ахквадайвал ам фура накъвадик кутуна, вагъши гъайванри къил жакъвана зулумдик къирай лагъана на чеб хъфена.

Иифен юкъварилай хъиз адан патав са гъайван атана, лугъу-да. Гъайванди адан чиниз мез гуз башламишна. «Зун гьикI хъа-

йтІани рекьидайди яни,—фикирна Аэиза,—ина жедайди жеда,
—лагъана гъайванди сивиз, хъуьхъвериз, гардандиз мез гудайла;
садлагъана ада гъа вагышидин яб оараривди къуна, лугъуда. Гъай-
ванди акъван чабалмишна хъи, адан хци къармахар алай кІваче-
ри гагъ чил, гагъ Азизан чин чухвана. Пурпу накъв, куьмексуз
касдин чинин хамни какахъиз, алатзава.

Вири азабар эхна са гуж-баладал гъилер азад хъхъай Азиз
дайди гъайвандин яб ахъа хъууна. Гъайван цІугъ къвез катна.
Экуьнихъ мукъва чан кумачир хътин ажуз хъанвай Азиз ятахрал
ххана. Варцаралди духтурханада хъайи адан чин духтурри са
гъал чкадал хкана.

«Ингъе гъа Азиз дайидин рушаз вуж кІанзаватІа аку... Вун
ягъалмиш я, Динара, чарадан багъда цацар цадай ихтияр ваз
авач». И фикирри, капачар кутуна цавай хкай хъиз, Динара хуь-
руьз хкана, адаз гъатта хуьруьн куьчейрин бязи къекъуьнрал
хтанвайдини хабар авачир.

Хуьруьн къилихъ галай къаналдилай элячІайла, адал Спил
Давуд, гъа партизанрин къиле акъвазна Дагъустанда советрин
власть тешкилдайла, къенепатан душманриз, деникинчийриз ру-
мар гайи Давуд, дуьшуьш хъана. Адаз, гъа виликдай хъиз, исят-
дани жемьтдин патай гъуьрмет авай, къуьзуьвили халис лишан
тир тарсан кІа,раб акІажарнавай таза кІарас хъиз какур хъан-
вайтІани, япариз <бегъем ван хъжезмачиртІани, ам са межлис-
мярекадикай хкуддачир. Адаз гъвечІибуруни, чІехибуру хъиз,
салам гудай.

— Давуд халу, ваз и вахт хийир хъурай!—кІевиз, саки гъа-
райдалди Динаради адаз салам гана. Мукалдин юкъ са гужу-
налди хкажна ам пеле калач туна сес къвезвай патахъ элкъвена.
Адаз Динара гъасятда чир хъана.

— Абат хційир, акъуллу руш, ваз вуч хабар къаз кІанзавай?
Бу«ба дири яни? Ам тахкуна хейлин вахт хъанва.

— Эхъ, халу, дири я. Ада Мегъамедагъадин чарар авани-
авачни вавай хабар къун зал тапшурмишнавай.

— Авач, чан руш, чунни дарих хъанва. Къве варз къван я,
са хабарни авач.

Давуд са геренда фикирди тухвана, гъа чІавузни ам гъаму-
ник квай хъиз а'квадачир, са квекай ятІани меслят къалуриз
кІанзава.

— Дарих жемир, Давуд халу, дяве я ман. Ваз дявеяр тІи-
мил акунач хъи.

— Гъелбетда, чан руш, гъелбетда. Жалгъандин дагъдик зи
кІвач хкІун тавунвай чка амани?!

— Гъиле авай а хъицІикъдикай вуна вучзава, кІуртуниз гъа-
зурзавани? Хъсан юс авайди я, туьк хътин хъуьтуьл.

— Эхъ, чан руш, вуна къатІана. Къе-пака къуьд я. Фронтда

авай балайриз мекъи жеда. Гъабур паггал игътият къемаз тавур* ла, пака ахгакъдач, гъа ваз чишни, хаб куъчнай, Кларас хканай... Динара адан какур бедендиз тамашна ва пехилвал кваз ла- гъана:

— Вун хътинбур къуъзуъ жез гъайиф тушни,—къуъзуъ кае адан гъавурда акъуначтлани, вилера хуш майил аваз рушаз та-< машзава. Динаради балкландин кьил члугуна.

— Де сагъул, Давуд халу...

— Сагъул, акъуллу руш, сагъул...

Дар куъчедин къвед лагъай къекъуъндак акъалтайла, адан¹- япарихъ Гъамид кишидин клвалъй дериндай къевезвай шехБунни ван галукъна. Динарадин чларар тик акъвазна, гъэва чими тир- тлани, бедендиз цурз акъатна. Адаз шехъунин ван таклан тир,¹ иллаки члехибур—дишегълияр, «Яраб Гъамид кишидин авай са хва къена лагъай хабар хтана жал?»—фикирна ада. Ам ягъалмиш- хъанач. Накъ юкъуз Гъамид кишидив и къайи хабар гузвай чар- вахгана. Динарадиз а гада хъсандиз чидай. Абуру къведани клуъд лагъай клаосдал къван санал клелна. Ам вичин таяр-туъшерикай хкатна аквадай. Къакъан клалубдихъ, мягкъем бедендихъ галаз санал адаз хци къатлунарни авай. Тай-туъшдихъ талаз клеви гъуъ*- жетра гъатнавайла, паталай акурда адаз гъасятда лугъудай: «Вун¹ адан тай яни?» Ихътин дуъшуъщра адак вичикни хъуруън акат-4 дай. «Гуълледиз клалубдинни чирвилерин гъайиф къведач...»—агъ- члугуна Динаради. Куъчедин атла патайни Гъамид кишидин клвал^г галайвал физвай чулав шалар алай са шумуд дишегъли аиваз- ва. «Вучиз зун и дар кллай атана, рикл къванни тлар жедачир,р». Балклан, куърс хъанвай япар элягъиз^элягъиз ислятъдиз физва,¹ гуя гъадани хурууъз хтунал, клулачвай парцикай азад жезватлани, шадвал ийизвач, адан вилерални накъварин стлалар акъалтнава.¹ Хуъре гъуъм гъатнавай хъиз чими я, шехъунин ванни япарихъ га- лукъайла, ифин акъатна яру хъанвай Динарадин чинай гъекъ авахъзава, ятлани адавай туътуънай шал къванни ачухиз жезвач, хурууънбуру айибда, метишка хъанва лугъуда. Адал шал алани-- алачни ахтармишдай, адан гъекъ авахъзавай чиниз тамашдай- кас хуъряй исятда жагъидачир, хуър гъакъван секин тир. Дяве- дилай вилик икл тушир эхир. Яд гъиз рушар булахдал фидайла, гаптал-гаптал клватл хъанвай жегъилрин гъиляй рехъ жагъуруй четин тир. Гъар са магъледихъ вичин ким, къутъвадай« майдан авай. Къванер гадрунин, дубре-дубреяр къугъунин акъажунрал машгъул тир жегъилар гъар са куъчедал, жемят клватл жедай¹ майданрал жедай. Гила? Гила секинвили япара гувдин ван тун- ва, таралай нуькл юзайтлани, хабар жезва. Гъвечли кимерал вер- чери, са къвалахъди къаткана, руг цавуз акъудиз, чил чалзава; еке къавах тарцяй къаргъади къагъ-къагъдал, керекулди кьир- кьирдал илигнава . Хуъре къаргъани керекул вучиз жеда къва?»^г

Дяведи, кулуни хъиз, инсанар, абурун сесер, нефесни кваз ш) куннава... Хуър яд тИмил хъанвай регъв хъиз аквазва, ам а явашдиз, пад элягъиз элкъвезва

Руша агъурдиз нефес акъадарна. Адан вилик къве хуъруьн: шликан шад ва гилан пашман хуъруьн шикилар акъвазнава И кар залан хъанвай руш риклик гъалаба акатнаваз дарих жезва. Къве йис инлай вилик чепеДай асунна булахдин цяй чуьхвей хъиз аквазвай са хейлин кВалерин аявал хъийидай кас амачиз чЧер-яр кватнавай, чепедай агъуз марфадин маргъвар авахънавай. Юзун квачир кВализни килигиз кІан жедач, гъавилай Динара къил куърсна балкІандин къвалав гваз физва. Яргъай килигза-вай касдиз ада къил къуна балкІан ваъ, балкІанди ам вич тухуз-вай хъиз аквадай.

Гъамиша хкъез вердиш хъанвай складдин, виликан мискІин-дин, ракІарал балкІан вич акъвазна. Ада гъайванри тІуьн патал къел вегъидай къванцивай тІиш гвяна, пурхна ва векъи мез, йиге жъиз, къванцяй экъяна, иштагълудаказ пІузарив ван ийиз туна.

— Динара, ваз а шаламар ни гана?—складдин ракІарин гуър-целдиз далу яна чан алай руьгъ хъиз акъвазна еке са,рар экъисна вичел хъверзавай Митилан (адан тІвар Микил тир) ван галу-аьайла, хиялрик квай руш кухунна, ягъанатдин вилерай адаз та-машна. Микила, гъакъикъат лагъайтІа, адакай ягъанатзавачир, гъакІ ам рахур авун тир. ЧІалаз кесиб касдивай бязи вахтара щичин фикирни дуьз лугъуз жедач, рикІе авай къайда мецел къведач.

— Шаламар заз кІани гадади гайиди я, амма ви вилер абу-руз тамашиз буьркъуь жеда.

И векъи жавабдал Микилни серсер хъанач, вучиз лагъайтІа ихътин жавабар адав са шумуд сеферда агакънавайди тир Вуч «ІандатІани лугъур-ай, анжах руш вичихъ галаз рахурай, Мики-даз кІанзавайдини гъам я

— Белки, абур Надиранбур я? Факъир гададихъ ваз гудай туиІал хъанач, шаламар къванни хуьх, ваз герек жеда, — ада хъверна.

— Абур ваз бурж авай гафар туш. Гъар нинбур ятІани, ни сан гъа шаламризни лайихлу хъана кІанда, вун гъабур алукизни яйих туш.

— Вучиз?

— Вуна гила зав суал вахгуэвани? Буш келледихъ тІуб ге-ляна фикир ая. Исятда зи шаламриз килигзавай вилер ачухна вуч ийизватІа жемятдиз тамаш, къуьзуь Давудаз тамаш. Эгер вун шаламриз лайих тиртІа, солдатвиллиз къванни тухудай.

— Зун квелди тахсирлу я? Заз квез хътин сагъвал ганач ман,—сугъулдиз лагъана ада. Динарадиз адан язух атана, ятІа-ии ада вичин рахунин тегъер дегишнач.

— Гзаф рахунар ийимир,—чин чІурна буйругъ гудай тегьер лагъана ада,—чандин сагъвал таганвайдаз туькьуьл мез гъинай гана. Солдатриз кІуртар цвазвай кьуьзуь Давудаз шакІуртвал ийиз жедани?—Ша, балкІандилай пар къванни алуд, вацІу гъанвай пая хъиз цлавай виниз акъваздаи затІ туш!

Микилаз хъел къвезвач, ам жезмай къван Динарадиз хъел гъиз гъавалат хъанва

— Я руш, вуна зун вучиз акъван беябурзава?—пар кутІуннавай цІил ачухиз лугъузва Микила.—Гъелбетда, зун ви сарариз хъуьтуьлдиз къведа, жувакай зиян хкІун тийидайди чидайвиляй ятІа, белки. Надир акурла, ахпа рахадай мез амукъдайди туш гъа.

Динарадиз хъел къвезва. Адаз Микилан мецел Надиран тІвар хъана кІанзавач, оа карни алачир чкадал ада гила и гаф хуьре-кІвале гваз къекъведа «Килигайла, рекъизвайди хъиз аквада, вичи къатІанвай къван амалар аку, вичин са пай чиликай физвай хътинди я».

— Вуна къе алачир чкадал сивиз вуч къай гузва, ахварай акур-такур авани, вуча?

— Ваз хъел къемир. Завай ваз вири лугъуз жеда, вучиз лагъайтІа вахъ галаз садра зи чин ачух хъанва,—Микил рахазвай гафар зарафатар тирни, рикІивай тирни Динарадин къил акъатзавачир.—Вуна зун дилидай къамир, заз вири чида Вун Надиран гуьгъуьна гъатнава, бейниван руш, амма ам Азиз дайидин руш Наргизан дидарда ава,—ам хъуьрена И хъуьруьни Динарадиз рикІел къайи стІалар кІвахай хъиз хъана. «Хуьруьн ха бар дилидавай, кІвалин хабар буьркъуьдавай,—лугъудай бубайрин мисал авайди я,—фикирзава Динаради —Белки..»

— Тапарар авунни итимдиз лайих туш..—«За икІ вучиз лагъайди я? Им жува жув маса гун жезва хъи»,—фикир хъувуна ада —Нин гуьгъуьна кІандатІани гъатрай, зун вуч кас я хъи, вуна заз ихтилат ийиз, я ваз адакай вуч пай ава?

И арада складдин зеведиш Малик атана. Динаради вичин рахун къатІна. Ада Микилав яйлахдай хканвай къафун авай целер складдин къенез хутахиз вугана. Рушаз куьмек ийизвай Микилаз Маликани чухсагъул лагъана. Амма рушан рикІелай адан гафар алатзавачир, гъатта кІвализ хкведай рекъени ада вичи вичиз «Азиз дайидин р>шан дидарда ава» гафар тикрар хъийизва «Надир, — лугъузвай адан фикирди,—эгер гъахътин кар аватІа, гъавайда вуна вун тергзавайди я. Наргизаз.. Чинеругдиз лекъ къаз кІанзава...»

ПУД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Наргиз физвай жигъир тамуз гъахъай къве версинилай къван куьтягъ хъана Жигъир квахъна кІеве гъатай руш гила ахварикай

кватай хъиз уях хъана. Элкъвена къуд къерехдиз килигай адаз акурди мегъуьн къакъан яцIу тарар я. Абурун инсандин капач гъакъдай биришар авай атIугъай «чинрай» гъич мергъямат гъатнач, гуя абуру къайи нефес акъадарзава ва а нефесди са гъихътин ятIани къулайсузвеликай хабар гузвай. ЯцIу тандилай хкатнавай векъи хилерини адахъ «далу» элкъуърнава, абур «чак умуд кутумир, чавай ваз ийиз жедай са куьмекни авач» лугъудай тегъер аквазва.

Руш вичи вич квадар тийиз гъавалат хъанва. «И терефдихъ фейитIа, хуьруьв ахгакъда»,—фикирна ада. Амма рехъ алатнавайди адаз чизвачир. Умуд кваз кул-кусри къунвай тамай ам югъди фена. Там куьтягъ жезвач. Рагъ алай чка чир хъун патал ам ракъиниз къванни килигзавач. Къеце хурушум хъайила, гила эдак зурзун акатзава, гила адан рикIел рагъ гъи патахъ галатIа актармишун акъалтна. Рагъ амачир, ам фадлай тамун далдадик чуьнуьх хъхъанвай. Наргизан туьтуьнив шел къекъифна, амма шез жезвачир, ван жез кичIе тир.

Зулун йиф. Ващран мицIер. Рушаз мад экв ахкунач. Ам игис хъана еке мегъуьн тараз далу яна ацукъна. И йифди гъам мекъивилъй, гъамни кичIевилъй рушаз ахвар атанач. Зулун йифни акъван яргъи тир хъи, Наргизаз ам тамам са йисай хъанай. Экв ачух хъана рагъ къекъечIдалди адавай алай чкадилай юяз жезвач, кIвачер тIарам хъанва, [беден таран тандал алкIанва. Рагъ атана, Наргизан беденда са живи чимивал гъатай хъиз хъана» ам хуьр гъа и пата хъун лазим я лагъана мад рекъе гъатна. Булушкани къазуннава, мад са юкъуз амукъайтIа, ам инсанрин чиниз эхкъечI тежедайвал къецил жеда. Ваъ, инсанриз къалурна виже къведач. Тамара къурдул-мурдул кими туш, са инсанвал авай касдал гъалтайтIа, хъсан я, къурдулдал гъалтайтIа... Ваъ, ваъ, хуьр мукъув гва.

Ам нисиналди фена, там куьтягъ жезвач, я хуьруьз мукъва са лишанни адаз аквазвач. Гишин хъанва, кIвачер зурзазва, абур къуркъушумдин Tlanlar хъиз агъур я. И тамара чIуру ичер, кицикар гзаф хъун лазим я. Акъвазна, тама вилер экъуърна. Тарарин арадай адаз текдиз алай кицик тар акуна. Кицикар, зулухъ элкъвенвай йиферин къайи гъавани галукъайла хешил хъиз акахънавай. Гишин руша тух жедалди абур тIуьна. КIвачериз са гъал къуват хтанвайди къатIай ам рекъе гъатна. Са сят къан рекъиз фейила, ам, къваларив килигайтIа, ина таниш, садра вичиз акур кулар ава. Ам элкъвена гъа вичи кицикар тIуьр тарал хтанва. Акъвазна, фикирар санал кIватI хъувуна, вич са сят инлай вилик гъи терефдихъ фенайтIа хиялдиз хкана, ахпа маса терефдихъ еримйш хъана. Гъикъван вахт алатнатIа адан рикIел аламач, адаз мад гъа тар ахкуна. «Гила зи эхир хъана,—фикирна руша,—зи рехъ алатнава, зун тама амукъда, гишилани мекъила рекъида».

Къурхулувилай адавай гъарайизни жезвач, гуж ахгакъдай са рехъни шехъун я. «Ваъ, шехъуналди гъиле гъатдай са затІни авач, я ада кумекни гудач,— вичи вичиз рикІ-дуркІун гузва руша,— с& рехъ жагъурна кІанда».

Къеце хурушум хъана. Руш вич вичивай къакъатна. Ада гила далда ахтармишзава, тамун гъайваириз къванни такурай лагъана кицик тарцелай вад-ц!уд метр анихъ галай къавни кваз тамун набататри кІевнавай куларин магъарадиз гъахъна. Ана мичІи я, ктІай пешерин мурсун ниэди дарихзава. ЯтІани фад йи-сарилай инихъ авахънавай пешерикай хъуьтуьл дуьшек хъанва. Анаг ламу ятІани, ацукъиз къулай я. Ам са къерехдив чилел къаткана, гъикъван рикІик кичІевал квайтГани, галатнаваз гъасятда сует хъана. Герен-герен вешрешдин сесерал ахварикай кватзава. Къил агъур я, бедендин гъар са дам агаж хъанва, далу муркІадин тІвал авай хъиз къанва, ятІани ада далу чиле туна муьргуь ийизва.

Ахварикай кватайла, адаз гъеле къеце экв ачух тахъанвай хъяз авай. Куларин магъарада мичІи тир, ламу хъана ктІанвай векъерин, пешерин ни къегънен хъиз туьнт яз амач, вердиш жезва. Беденда юргъунвал амач, амма агъур я. Вич гъах'ай «ракІа-рай» экв аквазва.

Ам э,къечІна. Вири крариз инсандивай дурум гуз жеда, гишинвилез ваъ. Ам кицик тарцел тепилмиш хъана. И шей туьтериз зиян я, а шей кІандач лугъуз кстахдиз хвейи руша исятда кицикар лап багъа нямет хъиз неъва. Абурухъ авай тІеа>м вуч я, ширинвал вуч я! Гъил чуьхуьн, чин чуьхуьн рушан рикІелни алач, адаз я кицикрин ширеди къуна руквадай асуннавай чин аквазвач, чІарарни кваз пІитІкІил-пІитІ,кІил хъанва. Югъди къекъвена гъекъедай хъанвай беден цацари къазуннава, гъашаратри кІасар гункиди яру хъанвай тІехвери, ивидин гелери хамунин гуьрчегвал квадарнава. Адаз вичин гъилерикай гъич ухшарни хквезмач, пІуззарар дакІунва, къур акъатнава. Яд кІанзава, яд. Яд гъинай гъида? Бедендин къуватсузвал, белки, гъавилай ятІа.

Пуд лагъай югъ. Рушавай кІвачер юзуриз жезмач, ацукъай чкадал вилер агаж жез, ксуз кІанзава; ахварин хиялдиз фейилани, вилерикай са гъихътин ятІани эибержер шикилар карагзава, анжах адаз ажузвал хиве къаз кІанзавач. Ам кицик тарцелай дуьм-дуьз мегъуьн яцІу тарар аквазвай патахъ ериммиш хъана. Адан булушка михъиз къазуннава, эгер кІвачерал кІеви резиндин чекмеяр алач>ртІа, адан гъал лапни пис тир. Ам мукъвал-мукъвал къалин тарарин арайрай са гъал къатГуз жезвай ракъиниз тамашзава. Ракъини исятда адаз экв гузмач. Цихъ сузамиш хъанвай адавай сивни ахъа хъжезмач. Сив клейдив ацІанвай хъиз я, пІуззарар сад садак ккІанва. Ам ацукъна, къуват кІватІ

хъвуна, элкъвена кицик таран кІаник хтана. «Рекъиз хъайигІани, гъа куларин магъарада къирай»,—фикирна ада.

Иикъан гъи вахт ятІа адаз чизвач. Сует хъанвай Наргиза вилер ачухайтІа, адаз вичин вилик инсандин къаралту акуна. Адаз кичІе хъана, кхунна. Инсанди хъверна. «Ваъ, гъакъикъаг я, ахвар туш». Ам вич вичелай фена.

Гадади адан къил хкажна метІерал эцигна, гъарарат хъуникди къазуннавай пІузариз тамашна, ахпа ам къужавда къуна вичиз чидай терефдихъ гваз хъфена. Юзун квачир дишегъли гъилерал алаз къалин тамай тухун четин тир, я кІулани адавай ам къаз жезвач. Ада руш чилел эцигна, къилик вичин бармак кутуна, винелай дуьшлуьг вагъена, вичи яд гъиз чукурна.

Са тІимил вахт арадай фейила, руш вичел хтана, вилер ачухна, килигна. Я адаз таниш кицик тар ахкунач, я къваларив касня гумач. Ам шехъна къилик квай бармакни дуьшлуы акурди мукъварив инсан гвайдахъ инанмиш хъана ва шехъун гъасятда акъвазна. «Гъина аватІани, зи патав хкведа»,—къилиз атай и хиялди ам секинарна.

Гъакъикъатда гада цел ацІурна ядни гваз хтана. Руша къве гъиливдини адан гъилияй цел къачуна, ам къилел акъалжна. Гадади адан гъилияй цел ахкъудна в а вичи адаз тІимил-тІимил яд гана. Хъвайи ци сиве чубандин целцин дад тунатІани, гъарарат алатна, рушан вилер ачух хъхъана, пІузарик хъуьруьн акатна—им вич къиникъикай къутармиш хъунин шадвал тир. Гадади адав мухан чІатІран са пайни вугана ва са кІус нисини. Декъикъани арадай фенач, руша ам тІуьна. Гадади вичив гумай кІусни адав вахгана.

Фуни тІуьна рикІ ачух хъхъаи Наргизан рикІел вичин гъилериз, кІвачериз, къецІил хъанвай бедендиз килигун гила акъалтна. Ам вич къутармишай гададикай катзава, зи мукъув къемир лугъуз гъарайзава, ш&хъзава. Гадади ам къуна. Руша адан чин чухвазва, «зун ахъа ая!»—вагъшиди хъиз цІур язава. И къалин тама ада цІур ягъунин ван низ жедай къван! Гадади адан къуьнерилай къуна, таза гил хъиз къарсурна, «вун пехъи жемир, зун инсан я, жанавур туш! За вун незвач!»—ада ам хъел аваз акъвазарна. Руш ахварай аватайди хъиз уях хъана, гададиз, серт вилер алахъна, тамашзава. Гадади вичин перем хтІунна адав вугана, гъилер, чин чуьхуьз туна, рушаз цІийи цикГелай жегъилвал хкана.

Гададик хъуьруьн акатзава, адавай гила бегъем секин хъанвай ва вилерин кІаникай са-садра вичиз тамашзавай рушаз регъуь жез кичІевиляй хъуьруьн винел акъулдиз жезвач.

— Лап за вун ахъайнай, вун гъиниз катдай?—эхирни лагъана гадади.—Вун ви бахтуникай вучиз катзавай? Вун къиникъикай къутармиш ийиз хъунал за шадвал ийиэвай, вун катзавай.

— Ваз зал алай гьал аквазвай хьи,—регъуь хьанваз рахазва руш.—Гьикъван хьайитлани дишегъли я ман.

— Инсан клевени гьатда, генгвални ахквада,—гаф атлана гадади.—КЛеве авай касдал хуьруьн алчахвал я. Закай вуна сз кьурхулувални ийимир. Бес вун лап ажуз хьанайтла, за вун кIула кьуна хутахдацирни? Анжах тевгвилиз ахкьатайла, кьеник югь садрани рикIелай алудмир.

Вичел гьалтай жегъил инсанвал авайди тирди чир хьайи Наргиза мили хьверна.

— Зи тIвар Наргиз я,—лагъана ада булушкадин къазуннавай ценер кIватIиз. Адаз гададин вилер са-садра вичин кьейДил чкайрив галукъзавайди аквазва.

— Зи тIвар Надир я,—лагъана гадади.—Заз вун Азиз дайидин руш тирдини чидай.

— Ваз гьинай чидай къван?

— Ви гуьзел сесини вун виридаз машгурнава. Вун квахьнавайдакай чи хуьруьзни хабар хьанвай. За зи хипер юлдашдал тапшурмишна атанвайди я.

— Вун чубан я ман? Чубандиз и лянет хьайи тамар хьсандиз чида...

— Вуна акI куьз лугъузва? Абур чи девлет я. Тамари гзаф вахтара чи хьб-мал кгевай акъудзава.

Наргиза чукънач, са жизви регъувал ийизвай тегьерда кьил агъузна. Вичи лагъай гафунал ам вични нарази хьанвай. Надира адав фикир ийиз тазвачир. Ада гагь хиперикай суьтбетзава, гагь тамукай, гагь къаб алаз хьсан кьилихрин инсанрикай, рушарикайни ихтилатзава. Вич бахтунихъ кьекъвезвайди ва бязи вахтара а бахт вич атана жувахъ галукъдайди зарафат кваз лугъузва.

Наргизаз Надиран гафарикай хуш атанатлани атаначтлани, ихтилат квекай физватла ам гьавурда акъазва ва ада винел акьал тийиз мили хьверзава. Ахпа дамах гвачирвал, агъайнивал хвена хьиз, лагъана:

— Ваз ам, а руш, я акурди туш, я чидайди, ада ви бахт ачухдайдахъ гьинай ининмиш жезва?

— Вун гьахъ я, а рушаз зун чидайди туш, амма зун адан къаншардал гьикъван элкьвенатла, адаз вичиз чидач ман. Адаз жув къалурунин са рехъни заз жагъизвачир, чубан я ман, вични вацра са сеферда парталар дегишдай, гьамиша фитедин ни галай чубан. Ингье икI дуьшуьш хьун зи рикIин мурад тир. Вун алапатдалди заз килигмир. РикIяй гьахътин ният акъатунин ихтияр авачни?

— Вучиз авач къван,—Наргиз Надираз тамашна. Адан вилера сертвал амачир. Ам киснавай ва мукьвал-мукьвал вичин вилик акъвазнавай жегъилдилай вилер аладарзава. Къалин йис

НИИ

авай бармакдин чӀарарай адан чӀулав вилер ачухдиз аквазва, а кӀайгӀудар, хаталувиликай гӀар са декъикъада хуьз гӀазур тир вилери адан чиниз мергъяматлувал, вичин гафунилай элячӀ тийидай шикил гӀанвай.

—■ Бубайрин мисал авайди я. «Ихтилатди дана жанавурдив вугуда». Югъ физва. Ви къаст, гьурметлу гада, з>н тамай ахкъудун яни, тахьайтӀа тушни?

— Чубандин чанта къуьне хьуналди зун тамара гьатнавай вагъшидай къамир. Къве юкъ}з къекъвена за жагӀур хьувунвай рушан кӀилелай са чӀар кими хьана заз кӀандач. За ам руьгъ инжиклу тавуна вичин кӀвалив ажакъарда. Амма зи рикӀе авайдакай исятда ваъ, ам вичин иесийрив ахгакъарайла, ахпа лугъуда. Зил галачир зуьрнедин сесни хуш жедач. Заз зи кфил ви сесиниз зил ийиз кӀанзава.

Зулун гьавади кам вагъизвай няни мекъи ятӀани Надиран гафари Наргизаз гьекъ акъуднава, адан гьатта нефесни кваз дар хьанва. Пуд касдин хурукай вич къутармишай Ягъени рикӀел атана «Заз кӀаниди ава» лугъуз кӀанзава адаз, амма инаг чка тушир.

Надираз рушан кефи сугъул хьанвайди акуна. Ада гьамиша вичин чӀулуник жедай кфил хкудна, Наргизан рикӀ алай макъамрикай сад кфилдай рахана. Рушан вилер ахъа хьана, пӀузарин къатӀ-къатӀ хьанваз аквазвай гелер квахъна, чин, пакаман ярар гьатай гатфарин чуьл хьиз, ачух хьана.

Къалин тамай, кул-кусрин арайрай саламат рехъ жагӀуриз къве жегъил хъфизва. Абурал садални виликан садаз сад шаклу яз аквазвай гуж аламач, рикӀе авай къван гафар вири лагъана, къведни чпин гьавурда акъуна. Надираз и къалин там вичин хуьр хьиз чида, ада са чкадални, акъвазна, гьинихъди фин лазим ятӀа фикирзавач, я са камунинни ягъалмиш туш. Руш архайин я, адаз исятда са къурхулувални амач, гьатта бязи чкайрилай вичин гъил къуна ахлудизни ихтияр гузва; мекъини туш, къуьнерихъ гададин дуьшлуьг гала. Дуьз лагъайтӀа, руша садрани кфилдихъ галаз мани лагъайди туш, анжах исятда адан сесини адаз жуьст гъизва. Инсан тӀуьна гьикъван тух хьайитӀани, устадвилелди гьазурнавай ъсан хуьрекдин ниди иштагъ хкидай адет ава. Тама, саки чуплах хьанваз, гададин перемдикай далда хъхьанвай Наргизан рикӀелай вичел акъалтай къван руьгъдин азабар алатзава, адаз явашдиз мандик кеягъиз кӀанзава. «Яраб и чӀулав вилер авай, чинал бегъем чӀар акъалтнавачтӀани чукӀул элягъиз тахьанвай гадади айибда жал,—фикирзава ада.—Ийич. Ада зи сесинин тарифнай». Ада сифте явашдиз, ахпа къаюн лепе хьиз хкаж хьайи мани башламишна. Надираз гьамиша хуш тир рушан сес тамуз чкӀана. Икъван гагъда ван ацалтнавай нуькӀер, куьн гила гьина ава, билбилар, куьн квелай чешне

къачудай усгларар я, экъечГ майдандиз, инсандин сесиникай, ма-
иидикай са кIус жуваз къачу. Ам авачирла, тарари исятда хьи*
•чхпа квез яб гудай. Кфил, вун текдиз рахай къван бес я, декьи-
къаяр фад алатзаватIани, абур ви уьмуьрдин шад декьикъаяр я.
Инжиклу жемир, галатмир, рахух.

— Ви сесни ваз ухшар я, Наргиз,—лагъана Надира руша
мани куьтягъаи са арада.

Хуьруьз мукъва хъхъанвайди руша гила къагIанва, адаз та-
ниш багълар, цлар, жугъунар аквазва.

— Надир, чун гила хуьруьв ахгакънава, ваз чухсагъул, вуна
заз гъакъикъатда цIийи уьмуьр хгана. Вун захъ галаз кIвализ
къван къемир, диде-бубади, хуьруьнбуру закай чIуру фикирда.

«Эхирки, дишегъли, вун... Акъул чранвач ман. .»—фикирна
Надира.

«Им ахлакъсуз гаф хъаяа, гъакъикъатда заз ам бейкеф же-
дайвал лугъуз кIанзавачир. Бес кIвализ хъфейла зал алай итим-
дин перем къванни аквадачни, зун ни ятIани сада хкайди гьикI
хъайитIани чир жеда эхир».

— Ваз кичIе жемир,—рахай Надира Наргизан фикирар
къатIна,—ви гъакъиндай за жаваб гуда. За са гафни чуьнуьх та-
вуна ви бубадиз вахъ галаз санал яшамеш жез кIанзавайди лу-
гъуда. Къуй ада зун кIвалаяй чукуррай.

Тамай хкведай рекъе Надира рушаз вичин гъакъиндай къаб
алай, анжах тек са чеб гъавурда акъадай ихтилатар авунайIани,
гъадалди регъятдиз алатдай хъиз тир ва чеб мад садрани дуь-
шуьш техжедайдахъ агъунвай. Инал ам ягъалмиш хъана. Надира
рикIелай алуднавачир, ам гила рушан бубадив агакъдайвал я.
Гъавилай Наргизан рикIи са'длагъана ван къачуна, ам ку-
хунна.

— Лутъумир,—гъалаба кваз тавакъу авуна ада.—Буба терс
касни я, сабурлудини. И хабарсуз жезвай шадвилин арада вучиз
вуна ам хиялдик кутада?

Квез чиз, Надира адан гафуниз я/б гудайни? Ада Наргизан
тIалабун чими юкъуз япаривай гвяна феи къай хъиз къванни
къунач. Надир рахаз-хъуьрез, Наргиз регъуьвал кваз кIвализ
гъахъна. Шел-хвал авай кIвале садлагъана шадвал гъат хъуву-
на. Гагъ шехъзавай, гагъ хъуьрезвай Наргизан дидеди руш къу-
жахдай акъудзавач, адаз къецIил хъанвай рушан беденни ак-
вазвач.

Къуни-къунши кIватI хъана, суал, кин гзаф жезва. Надир са-
дан рикIелни аламач, адан рикIикай садани хабар къазвач. Пар-
талар ахлукIайла, михъиз дегиш хъанвай Наргиз адан вилик акъ-
вазнава. Ам гъа вичиз чидай дагъдин цуьк хъиз ахъа я, рагъ
хъиз ачух я. Адан япара Наргизан манидин ван гъатна. Ваъ, ам
мани туш, ам рушан хъуьруьн я. Надира, чукурна, Азиз дайи жа-

гъурна: мирес-варис, къуни-къунши, яр-дуст кІватІ хъанвай меж-
лидал са кІусни чин къун тавуна лагъана:

— Азиз дайи, квез садазни хабар тулшз куь кІвалерин къе-
рехрал са кас аквадатІа лугъуз зун тзаф къекъвена, цІар элкъуър-
на. Къшметди акІ туьшна хьи, къенин куь шадвилин себебкар
зун хъана. Ви руш хканвайди зун я. Заз ам кІанда. За ви жаваб
гуьзлемишзава.

Азиз дайи пІузарик мили хъвер кваз, чин яру хъанвайтІани,
вилера уьткъемвал авай гададиз тамашна ва адан къуьнел гъил
гъалчна хъиз лагъана:

— Заз гъеле ви тІвар чидачтІани, руш види я. Вуна ам къу-
тармишайвал, къегъал, хуьнни ийидайди заз чида.

Надир цДийи цикІелай шадвал гъат хъувунвай кІвале «вун
чаз тек са къе ваъ, гъамиша лап батъа мугъман я, акъваз», лу-
гъуз гъавалат хъанвайтІани, са декъикъадани акъваз хъувунач.
Хуьруькай хкатайла, адан кфилдин ван лепе хъана хуьруьн къи-
лел элкъвена, ахпа а лепе ми<чІи тамуз гъахъна. Наргизан япара
а шаддиз рахазвай кфилдин ван акъазвачир. А ванциз яб гуз-
вайди анжах Динара тир.

КЪУД ЛАГЪАИ КЪИЛ

Няниз галатнаваз къаткай Динаради ахвар авунатІани, экуь-
нахъ адан къил тІазвай, ятІани ам фад къаратъуниз мажбур тир,
вучиз лагъайтІа бубади хипериз тун патал къел гъун тапшурмиш-
навай, и гъафтеда абуруз къел гун геж хъанвай, гъавилай ада ам
гъар гъикІ хъайитІани фад агакъарна кІанзавай.

Ада бадедивай (рушан диде къенвай^) фу авай чантани къах-
чуна колхоздин складдиз фена, анай къелни къачуна, кимел кІватІ
хъанвайбурун куьмекдалди балкІандал мягъкемдиз парни эцигна,
яйлахдиз гъамиша вичиз чидай, таниш рекъерай еримиш хъана.

Хуьруьн къуд пад гъа виликдай хъиз секин я, куьчяр буш я,
анжах тек са къуьзуь дишегълиди квар чилел эцигна рекъин къе-
рехдал ял язава. Мукъвал-мукъвал гъекъ михъзавай и дишегъчи
Перихан къари тирди Динарадиз чир хъана. Адан яшар къудкъад
йисалай виниз алатнавай, адаз кІвале булахдила са квар яд
къванни гъидай кас авачир. Эвленмиш таосъанвай пуд хвани дя-
ведиз фенва.

Динаради балкІан акъвазарна, къаридин патав чукурна ва
адан вилик гъеле винел цин стІалар аламай кварни къачуна, зин-
билни.

— Зинбил тур, я бала, ам къезил я, завай хутахиз жеда. Ар-
телдай къачур гъалар я, гуьлуьтар храда, белки, зи балайрални
жуван гъилин са гуьлуьтар гъалтайтІа. Диде квез къурбанд хъуй,

чан балаяр. Зак кумай чан за куь рекъе хкуд хъийида. Зав гице, я бала, за хутахда... Гъеле зун акъван ажуз хъанвач.

— Ваз зун галатдай хъиз яни, я баде, ви кІвал акъван яр-гъа авач хъи, ингъе агакъзава,—лугъузва Динаради.—Вуна балкІандин кьил яхъ.

Дишегълиди мад чІуькъ хъувунач, гъакІ вич вичик рахаз, балкІандин кьилни къуна, Динарадин гуьгъуьна аваз физва. Квар ва гъалар авай зинбил вичин кГвалин ракІарив эхцигайла, ада рушавай хабар къуна:

— Вун нин руш я, бахтлу хъайиди?

— Зун Демиран, белки, ваз чидатІа, вини Сегъерназ къаридин хва вуч я? Гъадан.

— Вучиз чидач къван, хъсандиз чида.

— Рухвайрилай чарар авани, баде?

Къуьзъуь дишегълидин вилер гъасятда накъварив ацДана. Булушкадин пипІелди абур миьна ва агъурдиз нефес акъадарна.

— Эй, чан руш, гъич хабар къамир. Дяведиз фейидалай инихъ чІехи хцин патай са чарни авач. Ам кІеве гъатнава, тахъайтІа ада вич авай чкадикай хабар тагана жедачир. Муькуь къведа тек-бир кхъизва... Чшини кхъидайди гъам я, «гъар сеферда тфейг душмандал туькІуьрдайла, диде, чи вилик ви суьрет акъвазда. Яраб ви гъал гъикІ ятІа, диде?» Чпи зи гъалдикай хабар къада. Диде квез къурбанд хъуй...

— Дарих жемир, Перихан баде! Исятда вири чарар геж жеэва...

— Дарих хъуналди завай 'вуч ийиз жеда, я бала. Зи гуж аІгакъдайтІа, за а Гитлер лугъудай кицТин хцин туьд атІудачир жал.,—ада гафунин къатІ хъулгъуз тахъана вилер накъварикай миьна.

— Перихан баде, вун акъван сефил куьз я? Куьн хътин дидеяр галай рухвайри а Гитлеран кьил гъикІ хъайитІани атІуда.

— Агъ, ви мецелай аллагъдиз хъий, чан бала. Захъ вад ють уьмуьр аматІани чидач, абур заз ахквадани, ахквачни низ чида.

— Вуна рахкъурзавай чарарани ахътин сефил гафар кхъиз вугуз тахъуй гъа.

— Ваъ, я бала, зун гила аял туш хъи. За ибур чІана ваз ийизвай рахунар я... Гъикъван хъайитІани, диде я ман, рикІяй акъудиз жедач.

Хуьряй акъатайла, Динара балкІандал акъахна. Иис зулухъ гелкъвенвайтІани, яЛлавдиз вегъей какаяр хъиз, ракъини вичин хурук акатайбур кузва. Яйлахдиз фин патал къве рехъ ава. Сад тик синяй винелди фенвайди я, ам мукъвал, амма четин рехъ я, муькуьди вацІун къерехдивай яргъал къуьруькар гана фенвай > рехъ я. Яргъал ятІани, Динарадиз и сеферда гъа рехъ иер акуна, вучиз лагъайтІа ана инсанрин гъерекат тІимил жеда. Эхиримжи

Гшкъара беденни.. Гъекъедай хъана, чухъудай мажални жезвач.

Динара вацгуз эвичнамазни балклан далдадив тухвана, шиклидин кулунив кутлунна. Дишагъли нуькI къван игътиятлу жеда. Ам и патаз, а патаз килигна кIва«ерилай сун гуьлуьар хтIунна, адавай парталар садлагъана хутIаз жезвачир. Дагъдин алцифай къайи ци адан ифенвай кIвачер гъасятда серинна, дамарар акваз-акваз буш хъана, бедендиз цIийи къуват хтана. Адавай парталар-вири хутIаз хъанач, тек са яргъи перем алаз циз гъахъна ва гъар пата вил экъуьриз чухъвена.

Перем шуткъунна, къеженмаз ахлукIна. Гуьлуьтар гъиле гъахчурла, адаз вичел>ай къве камунин а патал алай ясту къван акуна, са лвгъеда гуя а къван адалъ галаз рахана. «Вун тек куьа я гек куьз я?»—япара биши ван гъатна. Динарадин рикIел гъасятда Надир хтана. Абур къведни и къванцел са шумуд сеферда эцукънай. Динарадиз Надирахъ галаз ацукъун, адан рахунар^ фикирар хуш тир. «Дяве,—лугъудай ада, чи уьлкведиз хабарсуз агаатнавай цIай я. Адан ялавди кун тийидай садни жедач. За фикирзавайвал, хипер хуьзва лугъуз завай чIул>в пепе хъиз ра/гук чIидгъерра гъахъна ацукъиз жедач». Га.гъ ада В'ичии чуьлдин юлдаш тир кфилдик сес кутадай. Няналди ацукъна адан рахунриз,, кфилдай ядай пашман макъамриз яб гайитIани, кеф рекъидачир,. Са сеферда адаз: «Динара, ша чун къведни фин. Зун умудлу я, гъикъван кIевера гъатайтIани, рекъидач. Вакай хъсан медсестра жеда, ви рахунар медсестрадиз лайих хъуьтуьгоур я»,—лагъайла, адаз Надира вичикай зарафатзавай хъиз хъанай. Анжах рикIе чинебан хвеш авай, Надирахъ талаз ам цIуз физ гъазур тир. «Ша фин»,—лагъанай ада. Надирак хъуьруьн акатнай. «Яраб ваз. гъикI ятIа,—лагъанай ада,—колхоздин никIиз гъахънавай жунгавар ахкъудиз физвай хъиз ятIа. Ана заз вун, ваз зун ахквадани? Анаг хъуьтуьл мес авай чка туш, Динара, ана йиф вуна уьлендани акъудда, живедин кIаникни. Яргъа-нни ви шинель я, ястухни. Ахпа шехъзавай ви аявал хъийидани, душмандихъ галаз къуршахар къадани?» «Квез чун гъикъван ажуз яз аквазва, квевай эхиз хъайила, чавай жедачни?»—лагъанай ада. И вакъиа рикIел хтайла, адаз са патахъай кIамаз хъанай, муькуь патахъай кIани кас фикирдиз хтун хуш тир. Надирахъ галаз ам вацIун къерехдал садрани къведра дуюшуьш хъанач. Виридалайни хъсандиз рикIел аламайди ам я, Надира адан къуьнерилай къуна вичив агудна ва хушдаказ лагъанай: «Динара, вун исятда гатфарин чиг алай цуьк хъиз аквазва, амма вахъ ни акалдай мажал заз авач...» Вучиз адаз а битмиш хъанвай цуькведихъ ни акалдай мажал авачиртIа, Динара гъавурда акъуначир. Ада вич чубан яз муьгъуьббатдин крарал машгъул жедай мажал авач лугъузвайни, тахъайтIа ватандин винел экв гузвай рагъ кIевнавай чIулав гумадин ни нера аваз цуькведин ниди гъяз гузвач лугъузвайни

вурда акъун четин тир. Гъар гъикI ятIани исятда и хуш гафар рикIел хтунни Динарадиз къулайвал гузвай, рикIе чинебан, тек са вичиз ашкара тир хвеш, хъвер гъатзава. Ахпа ада Надирахъ галаз хъайн маса рахунар рикIел хкана. Садрани Надира адан руьгъ тухнач, гъамиша къекъвезвай къиметлу шей жагъун тавурбур хъиз чара хъхъана. Микилавай адав цIийи хабарар агакънава. Надираз маса булахдай яд хъваз кIанза<ва, амма а юулахдив ам внч агакъ тийидайди адаз чизвач.

Ялтъуз рехъди физвай касдин хиялдиз агъзур жуьредин фикирар къведай адегг я. Динара, гъеле къежена амай чIарарн< бегъем кIватI тахвуна, дагъдии гуьтIуь жигъирдай, пилерин чил тирвал экIя хъанвай кIачIичIлухрай, мертерин, ва^харин арай-рай винелди еримеш хъана ВацIун къайи цин таъсирни бедендик кумай. Дагъдин хъуьтуьл шагъвардини чин гатазвай ам къуш хъиз къезил я, гъавиляй адаз балкIандални акъахиз кIанзавач. Тек са машиндин чархарин къелечI резиндикай бубади устадвие-лелди туькIуьрнавай шаламра (Микила Надиранбур яни лугъуз хъуьруьнарзавай шаламра) гъатнавай куьлуь ши-мери^ адаз манивалзава. Динаради шаламар хтIунна, епер сад садав кутIунна, гъебеяр хъиз къуьнел вегъена. Булушка, кулари къазун тавурай латъана алчукна, юкъвал кутIунна. ИкI фин адаз мадни къулай тир. Адавай исятда балкIандални акъахиз жедай, кIвачер назик тахъурай лугъуз ам гъамиша кIвачи-кIвачи фидай, эгер айибдачиртIа, гъа балкIандин парцин са пай вичи кIула къадай, четинвилерик вердиш хъайи беден вири азабрис, къулайсузвилериз дурумлу жеда.

Садлагъана адаз агъадай вичин тIГвар къуна эверай ван хъана. Ам гъуьлягъ кIвачерикай хкатай хъиз кухунна ва тадиз >булушкадин ценер агъуз хъувуна, хуруда дуьгмеяр хтуна, къилелни шал хъивегъна ва сес къвезвай патахъ тамашна. Адаз акурди рагарай авахъзавай некIедин ранг атанвай вацI я. «ХунI гуьрчег аквадани, 'икъван виняй вацIДуз садрани рикIивай тамашначир гъа. Лацу сарикай яранвай гебе, амма и гебедал чан ала...»

— Динара-а!

Ам мад элкъвена килигайла, вацIун ранг дегиш хъанвай. Вучиз? ТахъайтIа эверзавай сес дакIан хъанвайвиляй ятIа. Кулар юзазва, абурун арадай адаз бармак алай садан къил акуна. Жъвезвайди вуж хъуй?

Ракъинин сиве булут гъатнава, гъавиляй вацIу нур гузвач.

— Динара-а!

Адаз Фетягъан сес чир хъана ва бедендик акатай къурхулу-вал квахъна. Рагъни булутрикай хкатна, вацIуз вичин неккдин ранг хтана, лацу гебедик юзун акат хъувуна.

Дяведилай вилик Динарадини Фетягъа санал кIелна. Фетягъ ^щколада отличник тирвал, гъак! селигъалу гадани тир. ЦIуд ла-

гъай классда кѐлдайла, хейлин рушар адал, лампадал элкѐвѐдай чепелукѐар хъиз, элкѐвѐзвай, амма адаз вичиз Динарадихъ галаз кѐкѐвѐз, рахаз хуш тир лугъудай. Гъар сеферда школадай хкѐвѐдайла, Фетягъа ам кѐвализ къван хкидай, марф-затѐ аваз >ъайитѐа, пенжек вугуз къайгъударвал ийидай, эгер гъакѐ кеф патал тарциз тамашайтѐа, адаз акъахна цуьк атѐана вугудай. Таяртуьшер и кардай Динарадал пехил тиртѐани, рушак и ама-лар садрани акахъдачир, вучиз лагъайтѐа Фетягъан вич вичиз бе-генмиш, масад виле-къиле авачиз акунин хесетри ам адаз чара ѐас хъиз къалурзавай.

Исятда Фетягъа Динарадив фад агакъбарун патал бармакни гъиле къуна гъерекатзавай декъикъайра, руша къунши хуьрйя Иир чубан Надирни ам сад садав гекъигзава. Фетягъ шегъердин жегъил я, агъайнидаказ ацукъна, къарагъда, туьтуьна гъамиша галстук жеда, шалвардизни уьтуь яна тѐарам хъана акъвазда; рахадайлани, ктабрай хкъягнавай гафар гваз рахада Вичиз гъяз (татай юлдашдиз ада Саѐбиран хци шиирдалди, Толстойн таъсир-лу гафаралди жаваб х^гуда. Ам садан чѐалан кѐаникайни фидай-ди туш, я са бязибур хъиз гафунихъ кѐкѐвѐдайдини туш, амма вичин хсуси рахун адаз авач.

Надирай рикѐлай, мумкин я, вичи школада кѐлай ктабарни алатнава жеда, амма хатурлувилай, гъурметлувилай, чарадан къайгъудай финай, жемятдихъ, ватандихъ рикѐ кунай, # юлдаш патал цѐуз гъахъдай жуьрѐтлу крарай Надир Фетягъан тай туширди адаз чизва.

Фетягъа эхирни ажгакъарна, салам гана. Икъван гагъда лувгуз кѐанзавай хъиз кѐезил тир Динарадин бедендиз гъекъ акъатна, чин яру хъайиди ада ифенвай хъуькъварилай гъиссзава Ам Фетягъаз килитзавачир.

— Вун ина дъуьшуьш жеда лагъана за гъич умуднавачир, — Фетягъ мукъва хъуникди сивйя акъатзавай нефес са уьтери Динарадихъ галукъна. Адан сивйя туьнт пѐапѐрусдин ва эрекъдик цуру ни атана.

— Зани гуьзетнавачир...—Динаради къил хкажнач.

— Вучиз?

— И рекъе гереки анжах чубанар я. Идарадин къуллугъ-чийриз гуьнедин ракъини тади гуда, абур чѐулав жеда

— Вуна, Динара, зал къванар гъалчмир. Зун кѐвалахиз кѐани кас тирди ваз чида. Сабира лагъанай...

— Сабир секин тур. Вахъ аватѐа жуван чѐалар лагъ.

— Гъа вуна лугъудайвал хъуй. Ингъе исятдани зун Гъесрет халудин бригаадал физва, абурувай вацран гъахъ-тъисаб къах-чузва. Ваз идарада кѐвалахиз кѐан хъанач ман. Ана авайбур валай савадлубур туш хъи.

— А-а, вун счетчик тирди зи рикѐлай алатнавай. Бухгал-

тсрдин куъмекчи... Еке везифа я. Ювачерик звер акатун патал Ыавиляй кьве виш грамм хъивегъна физвани? И кар вавай за гъични гуьзетнавачир,—Динара эхирни кьил хкажна Фетягъаз тамашна. Адан тьакъани цалцIам чинилай михьидакъаз чукIул элянавай, гьамиша хъиз михьи, хъуьрезвай хуш чин вичи лагъай гафари исятда яру авунва. Ада кьанихдаказ вичиз тамашуник Динарадин хъуькьвера мад ифин гьатна, кIвачерикай кьурхулу затI хкатай хъиз, рикIи гьалаба кваз кIвалахна. Адаз вучиз ятIа-ни Фетягъан хъел авай.

«Сагълам, яшарни хъанвай жегъил я, армидиз куьз тухуз-вачтIа»,—хиялдиз атана рушан.

Динарадин чими ракъини куркур-куркур гьекъ акъуднавай чини, хъуьтуьл туьк алай пIузарри Фетягъан бедендикни цIай кутуна. Адаз рушан ракъини кана кьумрал хъанвай, амма уф тунвай хирургдин элжек хъиз ацIай гъил кьаз кIан хъана. Динаради ихтияр" ганач.

— Заз вун чидайвал, Фетагъ, ваз зунни хъсандиз чида. Герексуз вахтунда акъатай серии шагъвардини чими юкъуз инсандин бедендиз цурз акъудда. Адалайни алава.. —ада хълагънач ва балкIандиз тIвал вегъена, виликди элячIна. Фетягъ адахъ галаз физва.

— Гафунин кьатI тамир, рикIе авайди вири лагъ. Заз ви рикI мецай акуна кIанзава.

Динара рацIамрин кIаникай чIуру мажусдал адаз килигна. Адаз Фетягъ дакIан тушир. Эгер им гуьгъуьл ачух са югъ тиртIа, ада гададин хатур хадачир, гъил кьуналди вуч жедай кьван. Амма хуьруьз гьар юкъуз хквезвай пашман хабарри, кIвалера гьатзавай агъузарди адан гуьгъуьл чIурзавай, адаз жегъилри чпин муьгъуьббат, кIвенкIве вич аваз, ватандин вилик кьалурна кIанзавай. Фетягъа и кар кьатIанвачир. Адаз акI тир хьи, Динара вичикай эрекьдин ни кьвезва лагъана катзавай хъиз.

— Исятда хъсандиз тIуьна, кьве виш граммни хъивегъна вун тух я, ви кефи куьк я! Вуна дяведа, цIун ялавдин хура авай ви хуьруьйбурукай вуч фикир ийизва. Вуна хъсандиз тIуьнва, чими юкъуз бедендал азаб акъалт тавурай лагъана кьезил парталарни алуькIнава, бес абуруз вуч тунва, вуч ракъурзава?

— Динара, гьар сада вичи незвайдакай масадбуруз таз хъанайтIа...

— Тазва, тазва! Ваз аквазвайди ка&инетдин кьуд цал я. Хуьр, кIвал, кьунши ваз вилерин кIакIамрикай куьрсарайтIани аквазвач. Вун фронтдиз тефена хуьре вучиз ама?

Динаради и суал вугун Фетягъа гуьзетнавачир, ам я жаваб гунал кIевени гьатнач. Адаз таяр-туьшерин арада вич тухун та-вуна амукьун вичин гьунарлувал яз кьалуриз кIанзавай.

— Гьукуматдиз чкадал кадрияр герек я, тахъайтIа уьлкве

идара ийиз четин жеда. Гъавиляй зун бронда ава. Зун тухудач,— агъайнидаказ, дамах гваз лагъана Фетягъа.

— А-а, багъишламиша Гъукумат вал акъвазнавайди за къатланвачир. Вун а кардал шад яни?

— Чи гадаяр са шумуд шикеста хъана хтанва, ваз зунни...

Динара мад сеферда адан лацу чиниз тамашна. И сефарда адаз а цалцлам чин шир янавай лацу парча хъиз акуна. Ам фад дегишариз хъижедайди я, лацу шир ахлудда, ч!улавди хъияда. ■— Вун саламат амукуьн патал, алад, фена Перихан къари-диз хъвадай яд гъваш, ада дяведа авай рухвайриз гуьлуьтар ху-рурай, Дэвуд халудивай к!уртар цукъваз чира, ам гележегда ваз ацукъай чкадал фу къазанмишдай са реось я,—мад ч!уькьни хъу-вунач. Динаради къве рехъ ча>ра хъанвай чкадал акъалтнамазни мад лагъана:

— И рехъ Гъесрет халудин бригадал физвайди я,—ада т!уб тук!уьрна инсанрин, гъайванрин гъерекат авачирвиляй кул-кусди къунвай гуьт!уь жигъир къалурна.—Алад. Зи рехъ ке-ферпатахъ я.

Ада балк!андиз т!вал вегъена ва дагъдин къузадикай кеетир-ма фенвай рекъай Динарадин рик!икай хабар хъанвай хъиз бал-к!анди юргъа авуна, руш адахъ звер авурла ахгакъзавай. Ам мад садрани элкъвена Фетягъ феи рекъиз килиг хъувунач, адаз ам гъа алай чкадал акъвазна вичиз тамашзавай хъиз тирт!ани, «бронда ава» лагъай гафар адан рик!елай беревив агакъдайлани алат-навачир.

ВАД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Шумуд сеферда Динара беревил фидайла ва элкъвена хкве-дайла, вац!ун а пата авай ясту хтумдин къванцел ацукънат!ани, аннз ада гуьзетзавай Надир атанач. Адан рик!е Надираз лугъу-дай гзаф гафар авай. Фицекъра яйлахдиз атайла, Ягъеди вичел авур хъуьруьнар так!ан хъанвайди (хъсан жавабар Динаради адав вахганай) Надираз иэтилат тавурла, низ ийидай къван. Фетягъ гъик! вичи катдай шикилдиз гъанат!а, гъик! вичи адаз «вуна бармакдин чкадал къилел шал алуки» лагъанат!а, Нади-раз ихтилат тавурла, низ ийида. Адаз гъеле Наргизакайни сугъ-бет кудиз к!анзава, Надиран фикир чир хъун пис яни. Белки Ми-кила дуьз лугъузва жал.

Амма эхиримжи вахтара адаз Надир вич акун анихъ амукуь-рай, адан кфилдин ванни хъжезмач. Эгер ам гада тирт!а, ада рик!е авай кас тар.цин хъалхъамда чуьнуьх хъанвайт!ани жа-гъурдай, руш я ман, рушан сергъят гуьт!уь я.

И йикъара Надиран рик!ел я Наргиз, я Динара, я жемьтдин девлет тир хипер аламачир. Хайи Кавказдин *чяли*

Гуьзел ватанда дяве физва. Душманди гадарзавай гьар са бомбади, ахъайзавай гуьлледи дидейрин риклерал херзавай, вахар, севгияр чулав шалар алукуниз маж!бурзава, жаванри къалабуллух, душман акунани даклан хьунин ният артухарзава. Ватан! Ватандиз ивидай ктад хьанвай кIвачер гьахьнава, абуру инсанрин къанажагьдал квахь тийидай гелер тазва «Вахь гьич тахьайтIа са живн кьван намус, ватан кIан хьунин гьейрат аватIа, вавай и крар эхиз жедач»—и фикир Надиравай я йифиз, я юкьуз къакъатзавач. Ракьун рекьин станцидилай Баку галай патахь гьар юкьуз атьур хирер алай солдатар тухузвайди адаз аквазва. Гьар нисиниз ам станциядал фейила, бедендилай са перем як вегьена хквезва. Чехи стхади адаз чарар яргьал тир Мурманскда рахкьурзава, кьунши Мегьалидикай хабарар Белоруссиядай гузва. Амай жегьилривай хьиз Надиравайни эхиз жезвач, адан кфил киснава, адавай колчоздин хипер тваз тамузни гьахьиз хьжезмач, вучиз лагьайтIа адаз акI я хьи, стхади, кьуншиди, хуьруьнбуру душмандихь галаз чин чинал акьвазна женг тухузва, вич тама чуьнуьх жезвай хьиз.

Гьар юкьуз рагь нисинал атайла, хипер кунда гьатна секин хьанвай сятра Надир станциядал фидай вахт я. Ада кьибледи хьфизвай эшелонарни вилерин ишарадалди, рикле тIал аваз ракьурзава, кефердихь хьфизвайбурни. Инлай виликди адаз садра-яи ракьун рехь икьван пашман яз, чулав кьирдин кланик сугьул яз акурди туш, я садрани адан фикирдиз гуьлледин хирер алай жегьилар а чулав аквазвай ватомра жеда лагьана атун мумкин тушир. Гила адаз пенжердай кьилер, гьилер жунайралди кутIуннавайбур вишералди аквазва. Ада гьамиша абуруз гьил элязава, чубандин лашни кфил къалуруналди абур руьгьламишиз кланзава. «Квез къайгьу жемир, куь далудихь чун гала».

Гьар са югь инсандин уьмуьрдин са къат я, гьар са йикъа ам виликди, тарихдиз тухузва, уьмуьрдин тежриба артухарзава. Яшайишда жуван къатIунар хци ийизва. Амма Надираз вичи станцидал акьудзавай са кхгь куьтягь тежедай мишекъат куьд хьиз аквазва. Ихьтин йикъарикай са юкьуз тек са чархарик зарб кутунвай, гьарай ийидай жуьрэтни амачиз «галатнавай» поезддай Надираз вичин тIвар къуна эверай ван хьана. А сес гьи пенжердай атанатIа адаз чир хьанач, анжах сес поезддин чархарихь галаз зил къуна яргьаз, Баку галай патахь фейиди адаз ашкара я. Ада зверна, хейлин чкадиз зарбдиз физвай поезддин гуьгьуьна гьарайиз чукурна. «Стча, стха-а!»—вучиз ятIани адан рикIел вич чидай хуьруьвбур, таяр-туьшер, мукьва-къилияр, кьунши ваь, эвелни-эвел стха акьалтна.

— Хер алаз хутахзавай стха я, —зверуникди галатнаваз, нефес нефесдихь текъез лугьузва ада.—Ам хтанва, адан чка гила за хкьун лазим я.

Циф хъиз кбилел гапал гум алаз физвай поездди адан гуь-гуьул мадни члурна, а пашман гуьгуьул вилера хъвер авай хъиз килигзавай хиперивайни, кIвале гьихьтин залан кар хъайитIани садрани ать-угь тийидай дидедай шадар хъийиз хъанач. Анжах вич армиядиз тухун патал гуьгуьуллувилин арза гуз воентсоматдиз фидайла, ада кфилдай дидедиз вичин рикI алай макъам яна,, кьуй дидедин рйкI кьеледин гегенш варар хъиз ачух хъуй, плу-заррал хъвер алаз вичин гуьгуьуна килиграй.

Дяве дяве яз фида. Им кимел кьве касди кьалмакъал хъана кьуршахар кьур хьтин кар туш, ам кьве гьукуматдал, кьве уьл-кведал, дуьньядал цIай аватун лагъай чIал я, им гзаф халкъарин арада зидвал, несилрин рикIелай алат тийидай ивиар экъичун я. Ихьтин сад садал ажугьлу женгина сада вичин кьисас кьахчуда, муькуьди гьич вичин рикIе авай гафни хьултуз тахъана рекьиде. «Стха, вавай, белки, ви рикIе авай мурад кьилиз акъудиз хъанвачIа, заз вакай бегьемдиз чидач, ваз чир хъухъ, ви ери за къан хъийида, вай авахъай иви цIуд сеферда артух за душмандай авадар хъийида—им зи буржи я, кьекъведай рекьени, ксай месикни, вич вичик рахаз лугъузва Надира.—Душман вири алемдиз такIан хьун им тIебии карни я. Бес жуваз кIани касдилай гьикI кьисас кьахчуда? Нзргиза зи рикIел хернава, вичин хайи бубадин чIалазни килиг тавуна, хиперин фермадин зеведиш, яру чин алай Ягьедиз гьуьлуьз физва. Наргиз, ваз адан вуч бегенмиш хъана, мецел тIветI алукъ тийиз рахадай тапархъан мез, жанавурдин хьтин тух тежедай нефе бегенмиш хъанани? Динарадиз ирид дапIарар яна кIеви авур рикIикай ваз хабар тиртIа, ваз зун хъсандиз чидайтIа, вуна а кар ийидачир. Ватандал и цIай аватнавайди вилерал аквазвай завай акъвазиз тежедайди ваз чидачирни? Вуна заз къаст авуна. Зун армиядиз фидалди акъвазнайтIа жедачирни, заз теселли гудай кьве хъуьтуьл гаф лагъана руьгьдик хвеш кутунайIа, лап четин декьикъайра за вун рикIел гьидай, хиялда гьа!миша вун заз вафалу яз амукъдай ман, душмандал ахъайдай гьар са гуьлле за вун рикIел гъана ахъайдай. Зун анай сагъдиз хкведайни-хкведачирни низ чидай. Вун азад я эхир, ви ихтияр ва жував гваз физвачир хьи!..»

ЯтIани адавай Наргиз рикIелай алудиз жезвачир. Колхоздин хипер вичелай гьвечGi юлдашдив вахгудайла, хиперихъ га-'I, I лаз санал вич яшаммиш хъайи там, Наргизаз фу гайи, адан гьил галукъай ва вичи кьведан тIва'рни кхъенвай кицик тарни кваз саламатдиз хуьн тапшурмишна.

Шихин мушух кIулаваз, гардан къуна теменар гузвай диде кьерех хъувуна, яргъал сефердиз физвай Надира хуьруьнбуруз садазни сагърай лагъанач, анжах ракъун рекьин станцидила поездда акъахна фидайла, ада вич патал рушахъ, кIвалин хзандихъ талаз кьалмакъал хъайи, кIваликайни кваз кьерех хъана

станцидал кьуллугъзавай Азиз дайидиз яргъалай гьил эл'яна.

«Сагърай зи уьмуьрдихъ галаз алакъалу, кьисмет тахъай муьгъуьббат заз жагъай там, дидедин рикI къван чIехи дагълар! Зун кьисас къахчуз физва, куь такабурлувили садрани агъуз тийидай кьилер зи рикхелай алатдач, абуру зун вири къада-балай-рикай хкудда, жуван мурад тама)мариз куьмек гуда».

Вокзал саки мичIи тир, граждан парталар алайбур тIимил я, виридал шинелар ва плащар алай. Поезд юзана, Надир алай ракларин виликай станцидин сугъулдиз аквазвай кIвалер яваздиз хкатзава. Садлагъана адаз лап мукъувай, ракларин виликай Динара акуна. Адан са гьиле багълама, муькуь гьиле лацу яйлух авай. Ада гьил юзурзава ва «Надир!» лугъуз гъарайзава. Динаради Надирал багълама гадарна. И гуьзлемиш тавунвай дуьшуьш хьуни тешвиш авур Надиран гьил багъламадихъ агакь тавунмаз ам къвалав гвай маса гадади хкьуна ва Надирав вахгана. Хвеша хъайи Надираз вичин рикIе са хейлин чка буш хъайи хьиз хъана ва ам тек са Динарадивай ахцIуриз жедайди гьиссана. Вичиз Наргиза ганвай рикIин тIарвал вичи Динарадиз ганвайди къе къатIана, вучиз лагъайтIа адаз, поезд лап яргъаз акъатдалди лацу яйлух юзурэмай ва герен-герен вилеривай гвязавай Динарадилай гьейри, вичихъ рикI кузвай садни аквазвач. Поезд Махачкъаладилай алатдалди ам вагондин ракларилай элячIнач, я багъламани гьилий ахъайнач. Адаз тади кваз физвай поезддин чархарин ваъ, вичин рикIин ван къвезвай, поездди ваъ, вичин; ифин акъатнавай келледи гум чукIурзавай хьиз тир. Станцияр са-сад хкатиз физва. Акъвазай чкадал гзафбур эвичIдай, рагъ галукъай цеквер хьиз, станцидал чукIудай. Надир садрани эвичIнач, гьатта хъвадай ядни рекьин юлдашрив гьиз тазвай. Гьикъван фикирар ийидач лагъайтIани, адан виликай вилерал накъвар алай диде хкатзавачир, raigb-rairb япара Динаради эверзавай ванни гьатзава, а ванци адаз вич кланибур, гуьзетзавайбур авайдакай хабар гузвай, тек са-садра япаривай гвя жезвай Наргизан сесини адаз чимивал хгузмачир. Гьинай хтуда къван, адаз а сес лап яртъай хьизвай.

Поезд гагъ агъурдиз нефес къачуз, гагъ катзавай душмандив ахгакъарзавай тегьерда «кам» йигинар ийиз физва. Гьикъван гагъда, гьикъван рекъиз ам фин лазим ятIа Надираз чизвач, я ада и кар вичиз чир хьун лазим язни къазвач.

АтIун тийиз къве патайни язавай тупарин ван дагъустанвидиз Тарамскоеда хъана. Ана абур эвичIна, абуруз военный парталар гана, гьеле виликамаз тайиннавай отделенийрин комиссарарни таблигъатдин кIвалахдик акатна. Гъар юкъуз акъвазун авачиз низамда аваз къекъуьруни, йифен гьи вахтунда хъайитIани тревога гуз 'къарагъа'р авуни ам михъиз дарихзава, гьатта мум-

кинвал хъайтІа, кьил къакъудизни кТанзава. И кар къатГай от-
делениедин командир, хци экъисай нилер авай, туькме кІалубрин,
гъеле чуруднз бсгъем чІар малум тахъанвай жегьил, викІегъ га-
дади латъана: ■

— Жергедин солдат Муслимов, садра за ваз лугъузва, килиг
къвед лагъай сеферда зав ваз туьгъмет ийиз вугумир!

— Башуьсте, юлдаш командир! Юлдаш командир, ихтияр
тде рахадай,—гъил япухъ къван хкажна, тІвал хъиз тІарам хъана
честь гана хъиз давам хъувуна ада.

— Рахух.

— «Эрч[и пад, чапла пад]—чна школада тІимил чил кІуру-
хай авунач хьи. Зав автомат гиде, чубандин лашунин чкадал
гила гъам зи гъиле хъун лазим я.

— Вун гзаф рахазва... Вуна хъиз гуьгъуьллу арза зани ган-
ва, ваз хъиз, душмандин ажугъ зазни ава, вучиз лагъайтІа исят-
да душмандин бомбайри зи хайи накъвадал агъур хирер ийизва,
зи хуыр акуртІа, чир хъжедай шикил адал аламач. Аялвилин шад
йикъар тухвай, жуваз чирвал къачур школани кваз дарбадагъ-
иава, амма армиядин низамдиз табий хъуниз чун мажбур я.

Автомат чирдай тарсуна Надира са кагъулвалнн авачиз ишти-
ракзава, гзаф вахтара ада ам къилди аичиз чирзава, гъатта къва-
ларив гвай юлдашри адаз «йифизни автоматдихъ галаз рахазва,
чав ахвариз вугузвач», лугъуз туьгъметни ийиз хъана.

Дуьз са вацра военный рекъяй вердиш авур Надир вичин
рикІе фадлай авай душмандилай къисас къа'хчунин къаст тама-
мариз дяведиз фена.

РУГУД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Къеце нисини жезвай вахт я. Хипер кунда аваз дагъдин гъа-
вадихъ галаз сир саднавай хъиз ван квачиз секин я. Чубанар,
доярка тир эгъли дишегъли Перини иваз Динарадин къилив кІватІ
хъанва. Ада иДийиз хканвай газетар, чарар чубанрив вахгайда-
лай къулухъ Совинформ'бюродин хабарар кІелза'ва. Вирида,
чІуькъни тийиз, герен-герен дериндай агъ акъадариз яб гузва.

Дяведа са гъихътин ятІани дегишвилер авачир. Чибуру са
шумуд райондин центр душмандикай азад хъувунвай.

— Динара, яраб, чан халудин, душгмандал гъалиб хъана
лагъай ван чи япарихъ талукъда жал?—лагъана чІехи чубан Ис-
маил дайиди шаклудаз.

— Вун шаклу куьз я, я Исмаил?—Динарадин чкадал жаваб
гана адан бубади.—Зи рикІел Советрин гьукумат хъайи сифте
йисар хквезва. Гъабурни чІуру йисар тир эхир.

— Лемсер гзаф къуватлу, еке техника авай гьукумат я лу-

гуда, Демир,—кѝил агъузна гѝиле авай тѝвал цѝимилдихъ геля-
|ѝиз явашдиз рахазва Исмаил.—Фицекъра хуьре чаз райкомдай
атай мецик чѝал квай са итимди лекция кѝел авурла, ада лугъузвай:
«Лемсери рагъакѝидай патан саки вири гъукуматар ви-
чиз табийнава, адахъ гужлу армия ава... Ам илимдар гъукумаг
я...» «Зун савадсуз кас я, гзаф гафарин гъавурдани бегъем акъа-
дач. Са кар акъулди къатѝузва, пехъи кицѝихъ эхир жедач».

— Агъ, ви бубадаиз рагъмет гурай! Ингъе заз гъадакай лугъуз
кѝанзавай. Гъа четин йисар рикѝел хквезва. А чѝавуз инги-
лисрихъ, туьркверихъ, лемсерихъ тѝимил къуват авайни? Къар-
гъаяр хъиз кѝватѝ хъанайни, вунани рикѝел х,кваш? Баку галай-
вал физвай деникинчиярни ингилисар акурла, валлагъ, акъул
къиляй фидай.

— Вуна дуьз лугъузва,—вичин гаф тѝстикъар авурла, Исмз-
ил дайидик руьгъ акагна—Туьр,кверин са офицерди кукѝваркъан-
вай зи кѝуртунилай чѝугур жъирмажар исятдани рикѝелай алат-
завач. Гъанлай зун са гъафтеда квехъ галаз партизан хъана та-
мара гъатнай ман. Рикѝел хквезвани?

— Хквезва, бе-ес Гъа вахтунда чи гъукуматдин кѝиле акъ-
вазнавай кас акъуллуди хъана. Адалай кѝеиб халкъ гъавурдик
кутаз алакъна, вучиз лагъайтѝа адан рехъ дуьз рехъ тир. Исят
дани гъукуматдин кѝиле акъвазнавайди акъуллу итим я. Адани
дяведин сифте къиляй чи рехъ гъахълуди тирди ва чун душман-
дал гъалиб жедайди лагъанва. Зи гила яхцѝурни цѝудалай виниз
яшар хъанва, а'рмидиз къабил амач, тахъайтѝа, валлагъ, за исят-
да арза кхъена фидай. Заз ван хъайивал, душмандин тѝиш исят-
да Кеферпатан Кавказдин чиле экъвезва луда. Ам инай сагъ-
ахкъатда лагъана фикирзавани вуна? Чир хъухъ, адаз дагъдин.
гъар са къван бумба я.

Чехи кѝе итимди ийизвай шхтилатрвдс Динара къаришмиш
жезвачир. Бубадин гъевеслу рахунри ам ашкъиламишзаваи, ам-
ма ам югъди къекъввдай къван галатнавай, тахъайтѝа няналдк
абурун патавай къекъечѝадачир. Динара чубанрин гъуьндуькѝиз
гъахъна, чубандин литни кѝаникай кутуна, къаткана. Гъава чими
тиргѝани, гъуьндуькѝа ам ламу я, амма дагъдин михъи шагъ-
варди гъаз къекъвезвай цуькверин, тазавал кумай векъерин ни-
див анагни ацѝанвай. А ниди гуьгъуьл кѝубанзавай ва Динара
хабарни авачиз сустарза^вай. Ада гъилер «ѝилик кутуна, дама-
рар атаж хъанваз гъиссзавай беден тѝарамна ва регъятдиз юр-
гъунвал алудун патал внлер кѝевна. Ахвар къвезвач. Къайдасуз
чѝанвай яру ва чѝулав тѝехвер вилерикай карагзава, абур сад
садав кикѝиз какахъзава, ахпа райгар дегиш жез кважъзава. «Жу-
ва кваз къазвачтѝани, галатнава»,—фики,рна Динаради. Кѝвачин
кѝанер ифенва, икѝ кѝвачи-кѝвачи гзаф къекъвейла жезва. Гъар
сеферда пар алаз хквезвай балкѝандал акъахун адан жегъилви-

лин намусди къабулзавач, кутугна аквадач. «БалкІан—акъахун, пар эцигун патал герек я, вучиз вуна ваз азаІб гузва?»—лугъуз бубадини туьгъмет авурла, ада лугъудай: «БалкІан авачир чкадиз акъатайла, ахпа вучда?»

'Ада гъа къат-кай чкадал бубадинни Исмаил дайидин суьгъ-б&g рикІел хкизва, абуруни чпин девирда халкъдин ихтиярар патал женг чІугурди я, гъеле исятдани хамуник ажугъ ква, чеб чІехи хъунал гъайиф чІугвазва. Абуруз ватандин къадир ава, амма бязи жегъилри къил къакъудзава, ватан кузвай вахтунда далдайрив гъилер чими ийизва. Адан рикІел Фетягъ хтана. Школада уьтквем, вичин гафунал акъваздайди яз аквадай Фетягъа-кай фицекара ажуз кац хъанвай, эгер вичиз кІан хъайитІа, ам аял хъиз вичин гуыгъуьна аваз къекъуьриз жедайди адаз чизва. «Тек са мили хъвер, хуш килигун бее я, ам къел галукъай гатфарин таза векъ хъиз буьнжуькъ жеда Имни адан ажузвал я»,—фикирзава Динаради. Эгер 'вилмкдай адаз вичин рикІ ачухнайІа, икъван гагъда ам адан гъуьл хъанвай ва вич адахъ галаз дяве къуьтягъ жедалди, дяведилай къулухъни, вири уьмуьрда санал яшаммиш жедай. Ам бронда ава, ихътинбур далу патани герек жезва, майишат идара авунни чарасуз я, фу-къафун авачиз дявени тухуз жедач. Къуьзуьбур гъа гила мад акІизвай ракъиниз ухшар ■я, жегъил авачир хуьр пейс къуьІуьрнавай къаридин кІвал хъиз аквада. «Гъиле авайди ахъайна, цава авайдахъ галтугмир»,—лугъузва мисалда. Гила Надир гуьзетиз ацукъ. Гъикъван гатьда? Гена ада кІанивилин са ишара авунайІа, мензилдин къил саламатди хъайила, рекъе дуьшуьш жезвай четинвилериз дурум гуда. «Ада станцидал зун акурла хъверна, им шадвилин хъвер тир. Зун вилерикай хкатдалди поезддин ракІарилай элячІнач, гъанлай тІвар къаз гъил элязавай. Белки, заз зи тІвар къазвай хъиз тиртІа. Ваъ, гъар гъи¹кІ ятІани Надир рикІиз чими я. Ада Нар-гиз, Ягъедин свае Наргиз, къиникъикай къутармишна, вичиз ам кІанзавайди Ази> дайидизни кваз лагъана. Бес уьтквемвал тушни? КІандатІа Наргизаз ам бегенмиш тахъурай, заз бегенмиш я.. Надир!» Ам серт хъанваз вилер ачухна, адаз вичи Надиран тІвар вири дагълариз ван жедайвал эзберай хъиз хъана. Ваъ, ада гъарайнач, рикІи гъарайзавай.

ГъуьндуькІа касни авачир. Архашдилай инсанрин ванер къевзва. Къал кваз рахазвай садан векъи сесни адахъ галукъзава, ам Ягъедин сесиниз ухшар я. Динаради яб ганач, масад тиртІа къарагъдай, вуч гъарай-эвер ятІа чирдай. Ягъе квай межлисдиз адаз физ кІандач. Ада вилер кІев хъувуна. Мад вилерикай элкъвей жуьреба-жуьре рангарин шарар хкатзава, квахъзава. Фикирарни сад садак какахънаваз дарихзава. Гать Фетягъ, гагъ Надир гуя ракІарал акъвазнава—^сад садалай вилик элячІиз абуруз адахъ галаз рахаз кІанзава. Надиран мили хъуьруьни, поезд-

дин ракарилай вичиз багъиш авур хъуруьни, адан бедендай юргъунвал акъудзава, буш хъанвай гъилер чеб чпелай кыликай хкатна, хурал аруш хъана Садлагъана цурун леген аватай къа-ти сесини ам кухурна. Пери къаридин экъуьгъунин гъарай-эвер-дини ам михъиз уяхна. «Къудур хъанва! Къвал чгур хъайи Ши-тйишан сиягъди лап зи ийир-тийир квадарна ман,—ам Ягъедикай рахазвайди Динаради къатана.—Мад са лапаг къанз атанвай. Фермадин зеведиш я лугъуналди икъван къудур жедай адет туш" эхир! «Лекъер амачир дередикай къаргъайриз юрд хъанва», лу-гъудайвал, вири цгун хуруз фейила, идаз колхоздин мал—буба Шитйишанди хъанва... Чидач адан къвач къецйи яни, вил буьркъуь яни, армидиз къванни" тухудач! Демирни алааматдин кас я,—Ди-нарадихъ элкъвена лагъана къариди,—«илерал перде акъалтна-вай са къудурдихъ галаз къил къада, квахъуй, алатуй лугъудач. Ви пехъивал ви къилиз хъуй ман, я ребби!»

—■ Лапаг вутанани?—къаридин рахун са гъал секин хъайила, виниз чъана хъиз хабар къуна Динаради

— Ваъ, я руш. Демира адав лапаг ву|гудани? Исмаилни факъир я, сада яргъалай тгуб юзурайтга, вич алай чкадал зурзада. «За квез вучдатга килиг, са лапаг цгудай акъвазар тавуртга, зун гъа Гьемзетан хва туш!»—лугъуз туплар юзурна, гъелятна хъфена. Къудур я, валлагъ, къудур я. Вагъ, вун аллагъди алудрай! Къала инал дишегъли ала-алач къайгъунн къадач буьркъуь хъайида, сивик какатай вуч хъайитгани лугъуда...

Динара мад рахун хъуванач. Къвалав гвай Пери къаридин яргъанни винел вегъена, ам къаткана.

Мад секин хъана. Мад Динарадин вилик гагъ Фетягъ, гагъ Надир акъвазна. Фетягъ хъуьрезва, ада Динарадиз лугъузва: «Вун бахтлу жеда, аквада ваз, вуна авур кардал вун са къусни пашман жедач, гъатта инлай виликди шандакъ авур йикъарин гъайиф чгугвада». «Ваъ, гъарайзава Динаради,—тапарар я, зун вахъ галаз бахтлу жедач. Бахтсузвал садазни къандач, ам вич вичелай атана гардандик кикйида. Зи бахтунни иви авахъзавай чуьлда солдатдин агъур чекме алаз чил тгущунда, ламу окопра, са шинелдин къаник йифер акъудда. Къандатга адаз закай хабар тахъурай, зун ам галачиз тек хъурай, амма ам захъ ава. Ваз, Фетягъ, зун чидач. Вун азад я, вавай ви бахт мус къан хъайитгани туькгуьриз жеда, зи бахтунин къадзр-къисмет гуьлледи ихтиярда ава...»

Ихътин фикирар адан яргъалди фенач, акъул тгурарин ханла хъиз какахъна, сифте къус-гъвел къатгуз хъижезмай, ахпа вири дерин рагъул яд авай вире батмиш хъана, квахъна, мад са затйини рикел аламукънач.

йифен юкъварилай чубанрин, кичДерин гъарай-вургъайдин сесиникди (аквадай гъалда, севре хиперал гъужумнавай) Динара Я Заказ 445

ахварикай кватна, ахпа вичин далудиз далу яна къатканвай Пери къаридин къезил пуфдикдн ам кІеви ахварал хъфена.

ИРИД ЛАГЪАИ КБИЛ

Ииф разведчикдиз дустни я душманни. Ада ам вичин чулав къужахда къуна хата-баладикай хуьнни ийида, ада ам чгуьзлемишиз акъвазнавай хаталувилини сивизни гадарда. Анжах гъар гъихътин хаталувал, къулайвал йифи гузватІани, разведчикдиз кІанзавайди устадвал, сабурлувал, фад къатІуз хьунин хчивал хьун я. Иисни зура хиперин суьруь гваз тамарани дар рекъера аваз йифен и шандакърихъ галаз вердиш хъайи Надирай вилери, япари исятда сятдин акърабри хъиз кІвалахзава. Вичиз таниш тушир, я садрани ци атІана 'къубуяр хъанвай чуьлда вич жедз лагъана фикирдиз татай ам ирид кас юлдашарни галаз игъти-ятлудаказ физва. Дяведин цІа,рцІелай элячІна душмандин вилик жергеяр галайвал физ са сят къван хъанва. Чуьлдин къуру сама-ри-къалари, кІгвачер хабарсуз аватзавай чухурри игътиятлудаказ финиз манийвалзава.

Гъавани секин туш, къай ква. Яргъалай мукъвал-мукъвал ракета цавуз акъатзава, япара тупарин, автоматдин далдамдал кІарарэлязавай ванер ава. Разведчикар цІуд-цІувад камунинсадсадакай яргъаз гагъ хурухъди, гаигъ кІгвачел алаз физва. Исятда абуру я кІваликай, я хзандикай фикирзавач, абурун фикирда анжах командирдин тапшуругъ гъикІ кбиле тухуз жедатІа, гъадакай я. Надир садлагъана акъвазна. Ада йифен къуш типІрен сесинал юлдашриз ишара гана. Разведчикар гъасятда вири санал кІвапІ хъана. Къейибуру хъиз хур чилел вегъена яб гузва. Сесер. Рахунрин ваъ, вешрешдин, агъур кІгвачерин сесер къевезва. Мукъва хъана, абур цавун экуьнал гъиеабиз жеда, кІуьд кас. «Душмандин разведка я»,— гъасятда кбилиз и хиял атана Надиран. Вичин)рикІи гъала'ба къачунатІани, ада юлдашриз ишарадалди секин хъухъ лагъана. КІула агъур парар авай хъиз заландиз камар къачузвай немсер чпелай цІувад-къад камунин алатнамазни, разведчикри гъар сада алай чкадилай гъарайна: «Гъилер хкажа!»

Гуьзет тавунвай къурхулу гъарайди серсер авур немсери ванер атай патахъ элкъвена «гуьлле гана. Разведчикарни гуььуьна амукънач, абуру чеб гвай далдадивай автомата^ худда туна.. Немсерикай шумуд кас къенатІа абуруз чир хъанвачир, са арадилай гъилер хкажнавай пуд «ъаралту разве'дчикриз акуна. Амай ругуд кас юзун хъийизмачир. Разведчикрикайни сад къена, Надиразни вичин къуьнуьвай цІай гвяІгъай хъиз хъана. Ада тадиз гъил вегъенмазни гъиле гъатайди гуьлледи пад акъуднавай телогрейкадин памбагрихъ галаз санал иви авахъзавай къуьнуьн хам

тир. Ам агъуз хъана ацукъна. Душмандин разведкадикай амай-Оур яракъсуз авурдалай къулухъ Надиран юлдашар чпин юлдашдин патав хтана ва адан хер куггунна.

Немсер есирда къун ван-сес квачиз алатнач. Автоматрин вапери къве патакни къалабулуд кутуна. Зур сятда къван къве патайни гуьлле къвана, амма разведчикри чпин гъиле гъатнавай душмандин солдатар ахъайнач. Гуьлле гун секин хъайила, абуру ссирар хкана. штабдив вахтана. Иви финикди ажуз хъанвай Надир гъа инлай машиндиз вегъена шегъердин госпиталдив айгакъарна, ам ана къаткурна.

Дагъвидин иви къери, рикI зегъем жеда лугъуда. Гъакъикъат я. Госпиталдай агъур хер алай солдат катна хъфидайди садан фикирдизни атанач. Нисиниз азарлуйриз хуьрек гудайла, абуруз Муслимов Надир жагъун хъувунач. Госпиталдин духтуррик, сестрайрик къалабулуд акатна. Абуир багъда къекъвена, гъар са кулунин кIанни кваз кIурукай авуна. Надир и чIавуз шегъердин куьчедай станци галай патяхъ физвай. Адан фикир рагъакIидай латахъ (ада къуллугъзавай армидин часть гъа терефдихъ галай) физвай гъи поезддик хъайитIани кIана хъфин тир. Бязи вахтара жуван кар терс жедайла, жуван мецикай бала жеда. Яд маса гузвай дишегълидин къилив яд кIанз фейила, адав адаз гудай къад кепек гвачир.

— Зун исятда гаспиталдай хквезвайди я, дуьз латъайтIа, катна жуван частуниз хъфизвайди я,—дишегълидиз япал сив эцигна хъиз лагъана ада.—Вун гъавурда акъун лазим я.

Дишегълиди адаз яд гана. Надира къве стакан къанихлудакъаз къайи яд хъвана хъфидайла, адаз далудихъай: «И госпиталдин халат алай солдатдин пулни къачу»,—лагъай ван хъана. Элкъвена килигаМа, вичин къулухъ мили хъвериз сержант акъвазнава.

— Вири катдайбу|р вун къван сиринал «мятькем» жедани?—зарафатна ада.

— Юлдаш сержант...

— Артухан рахунар амач, чаз дяведа хер алайбур ваъ, сагъ инсанар герек я,—ада Надарав гъич рахазни ваяганач.—Вили>к аката. Зун тек са дяведа ваъ, ингъе шегъердани разведчик я...

Разведчик лагъай тIвар ван хъайила, Надираз чими хъана ва адаз: «Зунни разведчик я, чун чи гъавурда акъун лазим я»—лугъуз кIанзавай, амма сержантди мад хълагъна:

— Заз хзанрин патав хъфин патал ганвай вад югъ отпуск гъавайда шегъерда акъудиз тамир...

Ада ам хкана ва госпиталда кIевиз «дустагъ» авун тапшурмишна. Фижирда гъатайвал къилиз акъатнач, ятIани ам къуьнел хер аламаз госпиталдай эхкъечIна ва мад вичин юлдашрихъ галаз са жергеда акъваз хъувуна.

Дяведа авай касдин кылел гьар юкьуз жуьреба-жуьре дуь-
шуьшар къведа. А дуьшуьшрикай садбур жуван хийирдиз жеда,
садбур—душмандин. Гьелбетда, гьар садаз вич гьалиб >ъана
кІанда, амма сад ава кГанивал, садни—жеривал. Надираз гьеле
вичиз кГанивал хьанвач. Вуч авуна лагьайтГа, анлай са «мез»
гьана, инлай гуьлле гудай точкаяр алай чкаяр чирна, идакайни
кеспи хьана. Прядовкад<ш патав хьайи еке женгина немсериз кьур
ягьунар рикІелай алатдайбур туш. Бязи кьил квахьай дестея,р
фидай пад тийижиз кагзавай. Младший сержант НаDIR :<ъиле
авай иДуругуд кас разведчикар чпиз ганвай тапшуругъ тамама-
риз фидайла, гьа ихьтин катзавай са дестедин геле гьатна. Раз-
ведчикривай а еке дестедин мукьув эгатиз жезвач. Цуругуд кас-
дивай са шумуд вишдаз жава'б гуз жедани? «Вучда, гьикІда?—
хияларзава разведчиюри.—ИкІ гьиле гьатнавай кьил квахьнавай
десте гьик! ахьайда?» Са жуьрединни чпин гуж акакъ тийидайди
чир хьайила, абур штабдиз рациядай ,рахана. Анай: «Куьмек ра-
кьурда, куьне абурун гел квадармир, жезмай кьван аглеш ая»,
—тапшуругъ гана.

Иикъан сятдин цІуд. Тамай физва. Галатнава. Дуьз жигьир-
рай физвайтГа, икьван галатдачир. Немсериз чпин гуьгьуьна
инсанар авайдакай хабар та>хьун патал жезмай кьван тамун кІа~
чІичІлух[рай, уьлегьанрай физва.

Сятдин цГикьвед. Тама секин хьана. Душмандин и еке десте
тІимил яд авахьзавай кГамун дередиз эвичІайла, а патаз ахкьат-
нач. Разведчикриз я кар алапат хьана. Сад-вад туш кьван, ку-
ларин пунув чуьнуьх жедайвал, икьван инсанар гьиниз фин ла-
зим я? Надира юлдашар кІватІна, абурухъ галаз меслятна.

— Дустар,—лагьана ада,—душмандин десте кІа'май агьуз
фенвай жигьирни авач, абур яргьални фенвач, аквадай гьалда,
чпин геле кьекъвезвай кас-мас авачирди чир хьанвай абуру ял
ягьиз далда ахтармишнава.* Ингье сятдилай гзаф вахт я чун
абурухъ кьекъвезва, гел квахьнава. Кеферпатаз чун килигзавач.
Зун фида, куьн инал акъваз. Им жува жув хаталувилик кутун
ятІани, тавакуллагъ, я зун, я за... Куьне зи бармакдин кІук фа-
гьума. За гьилин ишара гайила, куьн залай анюсь гьар сад са
пипІиз алад. Тапанчидин ван квез лишан я, гьа алай чкайрилай
кьаратъна автоматрай атІуз-атІуз гуьлле це, акІ хьуй хьи, абу-
руз чеб гьалкъада тунвай хьиз. Патронар вири харж ийиз та-
хьуй.

НаDIR тапанчи гьиле кьуна, автомат гардандиз вегьена гьар
са тарцин яцДу тандив чуьнуьх жез физва. Кьвед-пуд виш метр
кьван мензилдиз фена, ам куларин пуна ярх хьана. Гьанай ада
юлдашриз гьил эляна. Юлдашар гьар,р патахъ чкІана.

Надираз автомат хурал алаз ацукьнавай душмандин солдат-
дин чин аквазва. Ада пІапІрусдик цІай кутазва. Куларивай къа-

кьатнамаэни аквадайвал я. Солдат санал акъвазавачир. Ам кьаратъна, а патал, далу Надир галайвал элкьуърна, ацукьна. «К.Ивачел акъвазиз жезмач, галатнава»,—фикирдиз атана адан. Сифте Надираз гьа инлай тапанчи ягьуналди лишан гуз кІан хьана, ахпа адан рикІел а солдат рекьелай ван-сес квачиз алудун акьалтна. Им кьилиз фидай план тушшртІани, ам гьа и чІуру фикирдал мягг'кем акъвазна.

Къад камуниз къван Надир мад фена. Немецдинни адан арада мензил тІи*яил жезва. Мадни са цІуд кам фашист кьулухъай ван хьайиди хьиз садлатъана элкьвена. Абуруз садаз сад акуна. Немецди хичІе хьанвай серт вилер Надиралай алуд тийиз автомат туьтуьнай акъудзава. Кьулухъ элхкьведай са мумкинвални амач, ина амайди душмандин чашмиш хьуникай менфят къачуна, анжах ажалдин хуруз хкадарун я. Агь, инсан, вак лувар вучиз квач! Тапарар я, инсандик лувар жедай дуьшуьшни ава. А тегьерда Надира немецдал хкадарна, и тегьерда, мум«ин я, пеленг - дивай вичин гьуьрчел хкадариз жечир. Надираз ахкурди вич немецдин винел алаз хьун я. Декьикъа эглеш хьувуна виже текъвезвайди чизвай разведчикди солдатдин хурал тапанчи эцигна, яна. Секин тама биши ван гьатна. Тамун кьери кулар авай чухурда (гьакьикъи лагьайтІа, анаг Надираз акунвачир) кьатканвай солдатар и сесинал вири кІвачел акьалтна ва ван акьатай пад бегьем чир тахьанвай абуру гьакІ какатайвал автоматриз худ ганва. Гьеле вилер ахвара амай са-садбуру автоматрин кІуфар чпинбурухъ элкьуърна язавай.

Надира тадиз еке мегьуьн таран къвалав гвай чухурдиз хкадарна, гьанай гьарайна:

— Чун партизанар я! Куьн элкьуърна къунва! Яракъ гадра!

И арада ирид-муьжуьд чкадилай автоматрай атІуз-атІуз гуьлле гана. Немсери гьакъИ'Къатда чеб элкьуърна къунвайди ва аксивал авуртІа, вири санлай терг жедайди гьиссна. Солдатри-кай сад виликди хкечІна (ам офицер тир) сифте немец чІалал, ахпа урусдал: «Рус не стреляйт, мы зда-ватй!»—лагьана, ада вичин гьиле авай яракъ гадарна. Солдатрини адалай чешне къачуна, ярахъ гадриз, а патал акъвазна. Надира лагьайтІа автомат хурал, тапанчи гьиле аваз чьунуьх хьанвай чкадивай кьарагьна, юлдашрикай муьжуьдаз вичин патав эвер гана.

Абур атана, чпин яракьрикай яргъаз кьилер куьрсна, гьилер кьилел эцигна акъвазнавай солдатар гьалкъада туна. Муькуь иридни хтана, абуру садазни герек амачиз гадарнавай яракьар са-сад къачуз им Италиядин, им Бельгиядин, им Франциядин марка я лугьуз кІватІ хьийиз чилел са хара кІватІна. Есирда гьатнавайбур гьисабна. И юкьуз Надиран дестедиз хьсан гьуьрч гьатна, вад вишни муьжуьд 'кас немсер жергеда хтуна, элхкьвена атай пата.чъ рекье гьат хьувуна. Абур гзаф яргъаз хьфенач, куь-

мекни атана агакьна. Есирар атайбуру/в вахтана, чеб мад чпиз ганвай тапшуругъ тамамариз фена.

Сержант Муслимов Надиран ва адан юлдашрин кьегьалвилерикай вири дивизиядиз хабар хъанай, командирри адаз гила Надир ваъ, Казбек лугъуз хъана. Амма гьамиша инсандин бахтуни гьйдач. Са дяведа адан хур гуьлледин паради яна, акьулдик кумачиз ам госпиталдив ахгакьарна. Духтурар къасабчияр къиз адав эгечІна, хур хирургрин чукІулдилай авуна. Лапу агъдикай чин къатІуз тежез кроватдал ярх хъанвай Надира къвед лагъай юкъуз вилер акъайна «Чан алама,—сифте вилер ахъайна вич вичел хтанваз кІвализ тамашайла лагъана ада,—чан аламати сагъни хъухъун лазим я».

Ада азарлуйрихъ гелкъевезвай жегъил рушаз эверна, вичин патав ша лагъана.

— Гуьзел руш, чарни къелем къачуна зи дидедиз кхьихъ. *«Ви хва Надиран хур гуьлледиди къазуннаватІани, рикІ сагъ я. Душмандихъ галаз адавай гьеле къуршахар къаз жеда, гьак! Наргизазни лагъ...» Динарадиз и гаф адавай кхъиз жедачир, сад лагъайди, Дийаради адан рикІ тІарнач, къвед лагъайди, Динарадин рикІин мягъкемвиликай адаз чидач.

Чар кльей руша адаз тамашна хъверна

— Аквадай гьалдз, Наргиз ви адахли я...

Надира адаз жаваб ганач.

«Казбек» мад вичин частуниз хтаи. И сеферда адан хурал частунин командирди вичи алкІурай Ватандин Чехи дяведин ІІ дережадин орденди цІар,цІар гузвай, им вад вишни муъжуьд солдат есир къунай ганвайди тир. А орденди адан жавабдарвал ададни артухарна, гьевеслу авуна, душмандин в'илик гьикъван •Кеве гьатайтІани, къил агъуз тежедайди аннамишна.

«Казбекан» дестедин кьегьалвилер аквазвай командирди адан отделение къилдин скя.гда тунвІай. ВацІай къежин тавуна, цІай са цІелхемни кукІун тавуна экъечІзавай адан отделениеди гила ггамамарзавай тапшуругъар лап важиблу, амма къурхулубур я.

Гъаваяр сории хъанва. Иис хъуьтІуьхъ элкъвердавай немсерик тади а'катзава, абуруз Урусатдин мекъи хъуьтІерикай цІукай ■къван кичІе тир. Урусатдин мекъи гъвадини чпиз инсаф тийидайди абуруз чизва, гьар са тепе, гьар са далда гуз жедай кІунтІ мягъкемдиз хуьн плтал вири къуватар эцигзавай. Надира къуллугъзавай частуни дяве тухузвай тепе гьа ихътинбурукай сад тир Юаз хъуииз мумкинвал авач, къил хкажнамазни тепедал алай дзотдай хар хъиз гуьлле къвазва. Старший лейтенант В. Бейтунован ротадин рехъ душмандин къарши гуьлледиди мукъувни игигъ тийиз атІанва. Старший лейтенангди Надираз вичин патав эверна, адаз дзот къалурна.

— Муслимов, ваз душмандин магъара аквазваш? Адан да-

J

лу пад гъахъиз тежедай къеледиз элкъуърнава. Разведчикри хабар ганвайвал, аниз фидай къве жигъир ава, чебни чир тежсдаивал туькIуърнава. Ингъе за ваз шикил язава,—командирди окопдин къене чилел шикил чIугуна Надир гъавурда твазва.—Амай чкайрик минаяр кутунва Дзотдив агакъиз къад-къанни вад метр амаз цаз алай симерин пуд жерге арушнава. Герек къевезвай вири алатар къачу. Ван-сес квачиз симер къатIиз хъун четин я. За умудзавайвал, гъа жигъиррикай квевай менфят къачуз жеда. В«отделениедай итимар жува хкятъа.

— Башуьсте, юлдаш командир...

Сержант Муслимов Надир вичин ирид касдикай, анйк немсерин вадвишни муьжуьд солдат есирвиле «бурбурукайни квай, душмандин разведка кукIварна «мез» гваз хтай ирид касдикай йбарат дестени галаз тепедин далудихъай, дучиманди гъич гуьзлемиш тавунвай терефдихъаи фена.

Ииф. Арада цIуд-цIувад метр мензил аваз кичIе тушир игитар ажалдин хуруз ваь, душмандин чан къачуз физва. Жигъир гъикI жагъурда? Чеб алай чка чир хъун патал абуруз немсери атIун тийиз ахъайзавай ракетайри куьмек гузва. Абурун экуьнал Надиран итимри ммяяр квай чилни жагъурна. Ингъе са къаралту малум хъана. Вири чилел илис хъана къаткана. Къаралту тьар са ракетадин экуьнал гагъ аквазва, гагъ квахъзава. Ам михъиз квахъна. Надира юлдшар аквазарна, ам вич текдиз фена. Къаралту мад малум лъана. И сеферда адан кIула ящикдиз ухшар тир са вуч ятIни авай. Надира адан гъар са камунин шикил чIугуна, тадиз хтана юлдашриз хабар гана. Къаралту мад хтун лазим тир, гъавиляй абуруз чпин кар декъикъайрин арада ийиз кIанзава. Пуд жерге цаз алай симерикайни хкечIна, абур дзотдиз мукъва, еке хвахарин арада далда къуна ва са геренда нефес къачун патал аквазна.

Ван-сес квачир къурхулу далдади адан рикIел хайи хуьр, гъалибвад къазанмишна сагъ-саламатдиз хтун гуьзлемишзавай диде, адан къеженвай пашман вилер' хтана Станцидилай гъар юкъуз физвай поездар, абурун пенжеррай тамашзавай хирер алай ватанатълияр вилерикай карагзава. Садлагъана адан лап мукъувай хъиз стха тирни, тахъайтIа, станцидал вагондин вилик аквазнавай Динара тирни, сада эверай ван галукъна. Келледа балкIанрин рамат къекъвей тагъерда сесер гъатна. Бедендал ифин акъалтай Надиравай аквазиз хъхъанач, ам къиле аваз дирибаш, уьткъем муьжуьд жегилди санлай дзотдал гъужумна. Ягъунар жез-жез дзотдив агакъна, аниз гранатар гадрайди Надиран рикIел алама, ахпа мад вуч хъхъанайтIа чиз амукънач...

Вилер ачухайла, адаз вич госпиталда ва чинни кваз «утIунававай жунайрин арайрай вилик къуьзуь кас ацукънаваз са уьтери аквазва.

— Зун гына ава?—са гужуналди ван жедайвал хабар хьуна ада.

— Вун шегьердин больницада,—хвеша хьанвай сесинал гьа-
'сятда жаваб гана кьуьзуь касди.—Огьо, жегьил, чун ви вилерин
ранг акунихь тамарзлу тир, алла'гьдиз шукур; кье вуна чаз ам
кьалурна, —зарафат кваз рахазвай духтур.—Гила зун умудлу я...

— Зи юлдашар гьикI хьана?

— Акьван деринриз фикир гумир...

Надира вич гьавурда акьур тегьерда вилер кIевна ва абу-
рулай алахьзавай накьвадин стIалрихь галаз санал вични сусг
Хьана.

МУЪЖУЪД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Гьа патахъай атайДи хьайитГани, кьай сифте галуькдаи тик
синел алай куьтне хуьруьн юкьвай туьнт вили шир яна безеклу
гьвечи айван галай кIвалер лап яргъай аквада. «Авадан кIвал
гьаятдилаи чир жеда»,—лугьуда бубайри. Гьакьикъат я. Ахьтин
гьаятдал чпив недай кIус гьвел жагъизвай верчерилайни нуькIе-
рилай гьейри, чуьлдин кьушарни юваз жеда. А кIвалерин винел
патак акунар вилера акьур нин хьайитГани гуьгьуьлдиз гьаниз
илифиз кIан жезва. Райондай атай кьуллугъчидин, духтурдин
мескен гьанаг тир, дарвиле гьагтай рехь физвай касни са кIус фу
«Iанз эвелни-эвел гьа кIвалер галай патахъ кьекьведай. Амма низ
хьайитГани анай фу жагъидачир, садбуруз а кIвалерикай суткай-
ралди вич гына аватIа чир техжезвай мугьманхана жезвай, сад-
буруз анаг садра акун бес тир, кьвед лагъай сеферда ракIариз
кйхлшгдай жуьрэт кьванни амукьдачир.

Кье и кIвалерин гьаятдик иллаки еке гьерекат ква. Ана ме-
(хьер ава. Хуьруьнбур са-сад, кьве-кьвед гьар сада вичихь авай
яру-цIару пек-партал алуькIна, гьиле кур, кьилел хунча алаз Ягье-
дин, гьа безеклу айван галай кIвалер галайвал физва. КIвалерин
(Гьаятдай кьезвай зуьрнедин усал ван кьвед лагъай мертебадин
Куьчедихь кьве пенжер галай тек кIвалаяй кьезвай патефондин-
йи жегьилрин кьивчгъайдин сесери квадарзава. Абурун юкьва
филдин япар хьиз алахъай галифе шалвардин жибинра гьилер
туквай, тюлендин вилери хьиз iilarilar гузвай хурумдин чекмей-
рилай мукьвал-мукьвал вил аладарзавай, гьа«Iани яру чин чу-
малдин мижеди мадии туьнтнавай Ягье ава.

Вичи вуч ийидатГа течизвай ада патефондал алай, мехьер
башламишдалди вилик и югь рикIел аламу'кьунин лишан яз Нар-
^иза пишкешнавай пластиIга кьачуна ачух пенжердай гадарна.
Пластинка лув гайиди хьиз цавай фена кьуншидин аскIан кIва-
лин кьавал синехъди аватна ва, элкьвена чарх яна, ярх хьана^

Ам ханач. Аламат ам тир хьи, гъич са х;ел къвзнии атанач. Шад, -
вилай Ягъёди цавуз хкадарунар авуна, жегъилрин арада вичи,
уфтуьнай макъам ягъиз вьчи къуьлна.

— Гадаяр, — лагъана гъарайна ада, — зи кар гъикI къулай-
диз физватIа, куьн килиг садра, гадрай пластинканк ханач. Зак
гуьлле акатдач, зи турунин къве сивини атIузва... Эй! — эверна
ада пластинка къачур аялдиз. — Икиз хкваш, за адаз ракъукай
къвати ийида, зи чарх къве патахъни элкъвезвайди ада заз су-
бутна, ам зи бахт я!

Зун шаир я и дуньядгл ашукъ хъанвай нуькI хътин,
Къуватлу рикI михъи я зи марфад чухъвей цуьк хътин.
Наргиз, ви ван байгъуш я заз, цIрада зун гуьг хътин, Шад я
къе рагъ, варз ви таза гъил жер чинал туьк хътин.

— Яда, Ягъе, вун халис шаир я хьи!

— Икъван алакьунар вахъ авай вучиз вуна в>н и авам хуьре
тергзава? Ви чка меркез я, меркеэ! — анадвилин, кIубанвадин, .шит,,
тарифрин рахунар иъатна. Таяр-туьшер кIватI хъанвай \ чкадал,,
гафар сад садахъ гилигиз хъунал Ягъедини дамахзавай. Ада фур?-.
лудаз лагъана:

— Захъ вири рекъерай алакьунар авайди я, дустар, зун...

И арада гъвечи аялди пластинка хкана, Ягъедив вахгана.
Адани жибиндай акъудна цIуд манатдин яру чар аялдин гъиле
туна.

— Зи сагълучгъдай къенфетар къачу, неъ! — жумардъал къа-
лурун яз ам кI'ватI хъанвайбуруз агъайнидаказ там'ашна.

Гъиле эцигнавай и яру чар вичиз ганвайдахъ аял сифте инан-
миш хъанвачир, гагъ чарчиз, гагъ Ягъедин чиниз тамашиз амуьк-
на, ахпа вичивай къахчудай ва вич саймишдай кас авачиз акур-
ди хваши хъанваз катна, хъфена. Жегъиларни тIанкъна кисна,
Ягъедин гъилий икъван пул санлай акъатун абуруз аламат хъа-
навай.

— Неъ, дустар, — лугъузва ада, — и кеф квез мукъва вахтара
жагъун хъувунвайди туш. Куьк гъерен як, сарубугъдадин фу,
вични зи диде Гуьлнисе къаридин гъили чранвай. Квез зун гъа-
миша икI жумарт жедай хъиз жемир! ТIуьна, худ це кIвачериз,
къуй абуру зи мехъериз куь кIвачерик вегъенвай литер пад-пад
авурай. Квез аламат жемир, дустар, Ягъедин крарай къил акъуд-
далди куьн къуьзуь жеда... Райондай мугъманар атун лазим тир
эхир, абур геж вучиз хъанатIа?

Хъуьруьнрай, гъарай-эвердин какахъай сесерай къил акъат-
даивал тушир, гъатта лап вини чархуниз акъатай са-сада «гъур-
ра!» лугъуз гъарайзава. Амма зуьрнеди, жегъилрин чандиз жуьст.
гъизвай и алатди, усалдиз ванзава, тамада къуьлдай кас жагъин

тийиз, тГвал гГиле аваз гагь садан, гагь масадан кГилив фиэва. Ин'санрин гуьтГуьлар пашман я. КГуватлу, инсафсуз душмандин хура акГвазза'вай хуьруьнбурун патай хквезвай чарари, газетри гузвай ха'барри, Ватандин вилик вичин буржи тамамардайла, дя-ведин майданда кГягГалвилелди кГена лусгГуз кГяхчузвай малу-матри халкГин рикГелай кГуьл алудзава. Тек са ЯгГедиз кГеце кГай-мекъ авани, тарари хГипи хГана пеш вегГизвани, тахГайтГа а!бур цуьквер яни, я тахГайтГа инсанрин рикГерал ифей ракГалди татГар илисзавани хабар авач. Адаз аквазвайди тек са вич я. Наргизал ам эвленмиш са рикГин тГарвални тахГана жезвай хГыз жемир. Азиз дайи гГеле колхоздин председатель тирла, ЯгГедизни Наргизаз чпиз чеб кГанзавай. Азиз дайидинни ЯгГедин буба Пи-пИиш ГГемзетан хГайи кГалмакГалдини абурун ара рекГирнач. ЯгГедиз рушан дагГлара кГитдиз жагГидай цуькведин хГтин иер-вал, рушаз садан зиреквал, мецел мягГкемвал бегенмиш тир. КГа-ни ксариз садан нукГсанар масадаз чир жедай адет туш, гГадак квай нукГсанни хуш акун тГебии кар я. ГГавиляй ЯгГедин суьрет, «Гамат фикирдиз атанмазни, адан рикГелай велед патал фикир-да гГамиша аваз мус хГайитГани ачухиз тежедай бубадин месля-тар, дидедин «акГуьллу хГухь, вилериз экв акун тийизвай амалар ийимир» лугГузвай насигГатар, гГатта вич зулуматдип азпГятди-кай хкудна инсанрин жергедиз хкай (еке кар хГанач хГи, ЯгГе-Ди ам ажалдин сивГай ахкГуднай) Надирни—вири рикГелай алатдай.

Наргизан буш, зайиф, хГуьтГуьл хесетриз кГарши яз, ЯгГе кГур чкадилай атГудайди, кГуьзГуьбуру лугГудайвал, «кГара кГа-!бан», са мус ятГани ван хГайи вичиз акси чГуру гафни рикГелай алуд тийидайди тир. Вичин бубадин туьд кГуна бамиш авур Азиз •дайидин дуван ада фадлай ийидай, ина кГаншарда куьлге хГыз Наргиз акГвазна. Имни гГикГ хГайи кар ятГа аку.

Пакамахъ фад, гГеле яр-лаз кГарагъ тавунмаз пенжер га-тазвай сесинал Азиз дайи ахварикай кватна. Ам геждалди чуьл-да, фермайра аваз гГа и мукГва хГтана кГатканвайди тир. Гзаф вахтара ам парталарни алаз чарпайдал ярх жедай, исятдани ам кГецихГай атайди гуьзегГдай гГал тушир. Амма ам тадиз хкадар хГана, кГарагГна.

— Ам вуж я, вуч хГанва? — пенжердай хабар кГуна ада.

— Зун я,—Шамилан ван акГатна,—са геренда кГецихъ экГечГ кван. ШитГиш ГГемзета мад кГелетнава.

«ШитГиш ГГемзет» ... Азиз дайидиз исятда адан чГуру крар вири рикГел хкиз кГанзавач, са тГимил вахтунда кГванни ам се-«ин жедатГа лагГана гГерерин чубанвиле ракГурна, амма мад вичи фикирнавайвал хГанвач.

Азиз дайи гГаитдиз экГечГайла, Шамила адаз накъ нисин-

лай колхоздин дѐмуьжуьд лап хъсан гьерер зегьерламиш хъана кьенвайди латьана.

—■ Абур вучиз зегьерламиш хъана?—хабар кьазва ада Шамилавай.

— Чидач. Ам шейтІанрал шаламар алукидайди я. Шумуд бубайри а чІура хипер хвена, садра кьанни ана лапатар зегьерламнш хъана лагъана ван хъайиди туш. Гила ШитІиш Гьемзет аниз фейила, зегьерлу векьер экъечІнани? Яда, Гьемзет, балкІанар окладрал твах, чунни гъанал фида,—буйругъна Шамила а патал аквазнавай Гьемзетаз.

Складрив агакьна бал)кІанрал алай хамар чилел хъивегъайла, председателдин гуьгъуьл мадни чІуру хъана. Хиперин суьрудикай цѐмуьжуьд ваъ, кьанни цДѐмуьжуьд кьенайтІани, адаз икъван залан жечир, хиперин жинс дегишарун патал ада абур еке кьимет гана кьачунвайбур тир. Ингье, вири фикирар, планар пуф хъана.

— Азиз, зун гьихътин фелекатдик акатнават!а аквазвани ваз? Им зи бахтсузвал я. Низ чидай Калун яйлахда зегьер жедайди. Духтур, милица лугъуз гъарай-эвер твамир, абуру зун дустагъда. Зи аялар етим жеда,—шехъзавай хънз минетзава Гьемзета.

Гьемзета дад-бидад ийирдавай Азиз дайидиз ам негъ жезвай. Итим, кѐве гъатайла, шехъдани?

— Гьакъикъи лагъайтІа, Гьемзет, вун кьейитІа, ви аялар дири жеда, вуна гъабурни кваз бизарнава, —ухъ аладарна, кьил ашгъуриз, агъурдаказ лагъана ада.—Вуна вуч луГъузватІа, ваз хабар авани? Гьамиша мал-хеб хуьзвай яйлахдиз зегьер гъинай кьведа?

— Вун гъавурдик квачир хътин са итим туш, Азиз, вучиз вуна зун лугъуниз мажбурзава? Къуьлуьн никІериз кьифер кьин патал зегьер чукІурунин буйругъ ганвайди вун тушни? Ви хъсан кар писвиллиз элкъезвайда*кай ваз ха!барни авач. Кьифер кьин патал зегьер гваз инсанар ракъурзава, абуру ам мушухралди ичІириз хквезна. Къаю тухвай а дарманри хиперин уьруьшарни зегьерламишзава, кьиферин чкадал хипер рекъизва.

Азиз дайидин вилер алахъна, ам кисна и аламатдин инсандиз тамашна. Са шумуд декъикъа инлай вилик вилерал накъвар алаз мергъямат тІалабзавай касди хар кьвадайвал тахсирар кЛелзавай тегьер аквазвай ам кьах хъана ама. «Инсанни икъван гъаясуз жедани? Ветеринардин духтурдиз эвер гана кІанда»,—къетІна Азиз дайиди ва са гаф лугъуз Шамилахъ элкъвейла, адаз адан гъиле кьейи лапагдин ж>ендек авайди ачуна.

— Гьемзет, —лагъана Шамила чин атІу!гънаваз,—ви гьерерин суьруьдик кьарар квани?

✱

— Вуч кьарар, вун дили хьанвани, Шамил? А ви гьиле авайди гьвечги гьерен жендек тирди аквазвачни?

— Гьемзет,—Шамил жендек гваз адан патав атана,—зи яхцIурни цIуд йис яш жезва. Идакай саки кьанни цIуд йис хипен гуьгьуьна аваз фена. Жвгьшл, луту вахтар алатна, гила чун алдатмишун ваз кутугнавач... Алад, Гьемзет,—ван жажна Шамила,—и лапагдин кьил, кIвачер ва атIа хамарин амбардикай и лапагдин хам х«удна зи патав гьваша.

Гьемзетан пIузарар юзана ва зурзуна.

— Шамил, инсандин чин якIукай я,—са тахсирни квачир касди хьиз бейкефдиз лаиъана Гьемзета,—ваз инал зун беябур ийиз кIанзава. Вахъ а алакьун аватIа, заз хвеша я. Инсанар кIватI жезва, гьавайда абуруз чи арада авайди чир тахьурай. Са кьван цIаник, са кьван винел.

„ — Зун ревизкомдин председатель тирди ви рикIелай алатнабани?—хьел атана Шамилаз.—Алад, за лагьайвал ая. „ — Нагьахъ вун акI заз тамашзава,—хьел аваз Гьемзета жи-биндай тенбек авай кисе акьудна, пIанIрус ацIурна, спичка яна, «Iай кутуна. Ада вичиз ганвай буйругьдикай кьил кьакьудзавай-Ди Азиз дайидиз аквазва.

— Вун са жизвини ахмакь туш, Гьемзет, ваз ви пар рага акьадай чка чида,—секиндиз лугьузва Шамила —Ичалатар гьина аватIа хкваш.

— Ичалатар терг жезваз акурди, за абур кицIериз гадарна.

— Вучиз? Бес ви кIв-ачикай и кьенвай лапагар галудун патал духтурдиз делил кIандачни? Ада ви гьахьвал квелди субутда? Адалайни алава, накь няниз кьенвай лапагрин жендекар терг тахьайла, ичалатар терг жедани?

Азиз дайиди абурун гуььжетриз дикьетдалди яб гузва ва кьатIунар авай, кар мукьуфдивди кьадай ревизкомдин гьар са гьерекатдиз тамашзава. Шамила председателдин вилик вири жендекар, хамар ахтармишна. Гила шаклу чка амачир. ШитIиш Гьемзета кьанни цIуд-яхцIур килограмм михьи як гудай гьерер маса ганвай, эвездай а амалдарди гьинай ятIани кьарар кьачуна. Зулуз гьисаб кьурла, кьарар чир жез кичIевилей вири тукIуна, кьилер-кIвачер, ичалатар, хамар чилик куауна, жендекар маса гайи гьерерин хамарихъ галаз хкана ва зегьерламиш хьанва лагьана ван чукIурна.

— Ви дергесдин сив кьванце акьуна, ШитIиш,—лагьана хьверна хьиз Шамила,—(гила ада векь ахтIудач.

Гьемзета Шамилаз яб гузвачир, адан фикир Азиз дайидал алай. Председатель хьйи хьанвай, тупIар капан юкьваз гахьдайвал кIевиз чуькьвенвай. Исятда тахсиркарвал субутнавайтIани, Гьемзетан кичIевал ягьсузвилиз элкьвенвай. Ада Азиз дайидин вилик вич агьайнидаказ, са затIни тахьанвайдай кьуна, гье-

рер вуч я къан, гъабурулайни важиблу са кар чидай, амма исят-да лугъуз клан тийизвайдай къуна тухузва.

Гъемзег мад и тегъерда дегиш хъун Азиз дайидиз мискІал А.бана. «Гъихътин гъаясуз кардикай фикирзаватІа и пис фендигар касди»,—секиндиз планІрус чІугвазвай Гъемзетаз тамашиз фикирзавай ада Азиз дайи яваш-явапп адаз мукъва хъана.

— Внрида ваз ШитІиш Гъемзет луІгъузватІани, завай а ла-кІаб лугъ\з жедач, ам гзаф хъуьтуьлдиз сивяй акъатзава,—нефес дар хъанваз, пІуззарар са жизви ахъа ийиз сарарин арадай лагъана ада

— Вун инсафсуз, акъвазай балкІандикай як атГудай кас я! За ваз инсаф тийидайди ваз чидзчни? Зи чинал алай хам колхоздн девлет патал алапгайди рикІел аламани?

Председателдиз вуч лугъуз кІанзавайтІа чидайтІани, Гъемзет секиндиз адаз килигна, вун рахун заз гъич тарцяй пехъре «къагъ» авур къванни туш лугъудай тегъерда вилер агажна хъиз, адан чиниз папІрусдин гум яна. Азиз дайидин беден садлагъана хъилевди ргана, вич вичин ихтиярдай акъатай ада Гъемзет туь-туьнивай къуна складдин цлав чуькъвена.

— Лагъ, як гъиниз авунва, гъажсуз инсан! Вуна зак цІай кутунва! Вири дуьздаказ лагъ, тахъайтІа чир хъухъ!..

И кукІун-чухунин сесерал инихъай-анихъай инсанарни кІватІ жез хъана. Абуруз цал хъиз лацу хъанвай, перемни шалвардикай хкатна гардандал къван кІватІ хъанваз руфун гетІе хъиз экъис хъанвай Гъемзет аквазва

— Ахъай ая,—чабалмишиз вичин туьд Азиз дайидин гъилияй ахкъудиз гъавалат хъанвай адавай нефесни къачуз жезвач.

— Дуьз талгъайтІа, ахъайдач, бамишна рекъинни ийида, ахъайдач!

— Дуьз лугъуни ваз зиян гуда. Як за ма<са гана, маса, ви хам хуьн патал гана! Вун председателвиляй фадлай акъудна гадарнавай, ви куьлгеда акъваз хъувурди зун я, ваз гена зи къадир авач. Къачагъ Гъуьметахъ галаз мет метІе туна ацукъай вахтар рикІелай алуднавани?!—вичиз яб гузвай ксар аватІа лугъуз ада пата-къерехдизни вил язава.

Гъар садахъ вичин къилдин мурад авай инсанар я ман, садбуру, Гъемзет вуч кас ятІа чиз, адан гафарал хъуьруьнарзавай, садбуру и кукІун-чухуникай чпиз са пай авай хъиз гъяз хкудзавай. Пуд лагъайбуруз са жизвини хъел текъведай Азиз дайидин и сабурсузвал аламат хъанвай. «Нихъ галаз къил къунва?»—лу-гъузвай абуру. Амма и сеферда Гъемзегган гафариз яб гайи адан хъел элекъна, вучиз лаІгъайтІа Гъемзет вич тахсиркарвиляй акъудун патал гъихътин хъайитІани угърашвилиз фидайди адаз чидай, ам къайгъудай фидай хътин гъалатІ ада авунвач. Ада жемятдин малдиз темягъкарвал авун анихъ акъвазрай вичин зегъметдин йи-

къариз къвезвай техил късиб->куьсуьб.диз гайи вахтар пара хъана. Гила ам, хъайи уьмуьрда фугъарадин ракларал алай са дананн чуьнуьхна маса гайи, клатI атГудай къиф хъиз чарадан клвалер атIузвай Гьемзета къутармишзава. Хъуьруьн къведай кар я.

Азиз дайидиз бедевда ивн акъвазай хъиз хъана. Хъуватлу тупIар яваш-яваш буш хъана Гьемзет адан гъиляй ахкъатна ва, кац хъиз, хкадар къана а паталлй рахаз башламишна.

— «МуркIадин къелечI чкадилай, инсандин яцIу ткадилай хада», лугъузва бубайрин мисалда. Акъван яцIу жемир. Вунни зи чара кас туш, ви къилел бедбахтвал атун чазни кландач. Зун инсандихъ рикI кузвай гъихътин кас ятIа ваз акъваз? Вуна, лагъайтIа, рекъизвай къве лапагдай зи туьтер къуна бамишзава... Гила лагъ, вун итим яни, зун?

— Кака хайи вechре къакъра ядай адет я, Гьемзет, — лагъана Шамила адан къуьнт къуна вичихъди ялна. — Нихъ гъихът>ин итим-вилини ери аватIа чаз чизва. А'хътин гафаралди вавай ви винелай тахсиркарвал алудиз жедач, ви къуьруькрай чи къил акъатнава. Ваз къачагъар адахъ гилигиз кланзаватIа, гъавайда ишлемиш тежедай жуван метягъ майдандиз вагъимир. Ракъ сантIунал гъайила, ам вич акун бес я.

... Гьемзетан хсуси лапагрикай цIемуьжуьд лапаг чара хъувуна, колхоздин суьруьдик кухтуна. Колхоздин правлениедин къарардалди Гьемзетан кар суддиз вугана.

Дуетагъда тур Гьемзет хтанач.

Азиз дайидивайни яргъалди клвалахиз хъхъанач. Гьемзета и тикедин дустари адаз гъар са камуна манийвал ийиз хъана, ч«адал кар алазни- алачизии адалай арзаяр кхъиз клвалахдай мумкинвал тагуз хъана И тегъерда мус клвач рагалай аватдатIа, мус чна ам клур эцяна гадардатIа лугъуз гуьзетзавай къаравулрин арада клвалахиз мумкинвал амачир, Азиз дайиди арза гана председателвиляй эхкъечIна Гъанлай ам ветвгадал клвалахдал акъвазнавай.

Аял вахтар ахварик квай хъиз алатна. А чIавуз дуьньядай бегъем къил акъат тавур Ягъедиз буба къе герек тир. Эгер ам адан далудихъ галайтIа, къеце чайтъун хъуникай адаз хабарни жедачир. Азиз дайиди адан далудихъай дагъ хътин буба галудна, бес им душманаал тушни? И душманвал Ягъедин рикIелай алатнавани? Гъич са декъикъадани. Ада Азиз дайидиз хъувур къаст гъам хъана, вичиз руш гудач, Надираз гуда лугъуз хъандихъ галаз «къуршахар» къур адавай руш къакъудна. Рушни руш я гъа! Бакудин консерватория куьтя(гъзавай, гъеле къемаз гуьзел сесини гзаф жегъилрив метIер чилиз ягъиз вугузвай, вич катна Ягъедин клвализ гъахъзавай руш. Жув клани ва жуваз кланидахъ галаз яргъалди яшамиш жеда, вучиз латъайтIа кланибуруз садаз садан гъалатIар тIвмил аквада, а а'квадай гъалатIрилай гъил

квачуда. Ягьеди и кардални шадвал ийизва. Са гьафтедилай гзаф вахт яз хуьруьз тахтана, гьуьлуьн кьерехдив лепейрихь галаз ра- каэвай, балугьар къадай вахтар алатнаваз ватандиз мад квелди, гьикI куьмек гудатIа лугьуз фикирзавай Азиз дайи тахьунини Ягьедиз таьсирзавач. «Къуватди деве гурмагьдай акьудда, Нар- гизан кIанивилик Азиз дайи хьтинбур хураваз фида»,—лугьузва Ягьеди.

Наргиз, лагьайтIа, вич бахтлу кас яз гьисабзава Адалай Надир алдатммшиз алакьна, ам кье вичиз кIани гададал эвлен- миш жезва. РикIел аламуькьдай, рикIиз таьсир гудай са карни ада Надиран гьакьиндай хиялдиз хжизвачир, гьатта кIачIичIлук тамай хкунни гьакIан адетдин са дуьпуьц яз, вичихь галаз хьа- йи рахунарни гьавурдик квачир савадсуз чубандин рахунар яз къуна. Ам эвленмиш жезва—им адан уьмуьрдин рехь ачух хьана лагьай чIал я.

Исяггда ам таяр-туьшерин, школадин юлдашрин, икъван гагь- да радиодай ван жезвай а гуьзел манийрин иеси акунихь тамарз- лу хуьруьн рушари элкьуьрна юкъва тунва. Адан къвалав музы- иантар гьачтIани, хуьруьн адетдай тафт гьиле къуна рушарин ли- лидал лугьузвай мани гатфарин чубарук хьиз хуьрел элкьез-вай. Гьар са мани куьтягь хьанмазни консерваториядин юлдаш Эркиназа адаз гардан къаз темен гузва. Инсандин уьмуьр Да- гьустандин серт къакьан дагьдив гекьигзавай Наргиза вичин ге- лежегдин фгккиррикай кIватI хьанвайбуруз са чIуькьни ийизвач. Дагьдин кукIушдал хкаж хьун патал инсандал хейлин четинви- лер акьалтда. Ам физ тежедай рагарални гьалтда, гуьтIуь жи- гьиррални расалмиш жеда. Кьастунал кIвви кас кIвачерал алай шаламар кукIвар хьана кьецIил хьайитIани фида, вичин мурад- див агакьарда. К.укIушдал агакьайла, адаз мад азаб амачиз ре- гьят жедай хьиз я, ухьт яна, ял акьадарда.

Наргиза вичин эвленмиш хьун дагьдин кукIвал акьалтзавай гьисаб къунва, адаз ял ягьиз кIанзава, амма чизвач хьи, я фи- тшрдизни гьиз кIанзавач, и дагьдилай къулукь маса дагь галай- Ди, адани вичин къуватлу гьил муькуь стхадив вуганвайди. Уьмуьр- дин вири къуьруькрай анжах яшайиш акунвай кас экьечIда. Нар- гиз майва гьиз гьазур хьанвай цуьк я, адаз акI я хьи, гатфариз цуьк ахьайналди майвани вич вичелай гилиг жедай хьиз. Бегьер- дин замин чIижерини и цуькведилай шире къачун герек жедайди ада фикирзавач.

Гьар гьикI ятIани ам эвленмиш жезва, жуваз жув бегьемдиз чир хьайидалай, рушарин булахдай яд хьвайидалай къулукь бе- генмиш хьайи гададал эвленмиш жезва.

Ювалин гьаятдал свае тухун патал далдам-зуьрне, къив-гьай гвай жегьилар атайла, Наргизан рикIик вердиш тушир гьалаба акатна. Ам ихтиярсуз кIГвачел акьалтна, ручиз ятIани цIийи хзан-

дин, цийи яшайшидин квализ квач вегъиз гъазур хъанвай вах-
тунда адан рикел Надир хтана. И рикел хтун яргалди фенач.
Рушарин къалин дестеда гъатай, Эркиназан гъевеслу теменрин
хура гъатай ада уьмуьрдин лап хъсан йикъар кечирмишай буба-
дин квал гъамишалугъ яз туна, мадни бахтлу йикъзр тухунихъ
инанмиш яз цийи квализ кам вегъена.

КИУЪД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Хатунни Динара я таяр-туьшер, я къуншияр яз мукъвал-
мужьвал сад садал дуьшуьшни жедайбур тушир. Динаради школа
куьтягъайла, Хатуназ гъеле чал акъатнавай къве гада авай.
Ятлани абурун сир-гъам сад тир. Хатун адан дидедин халудик
хцин свае жезвай. Гъуьлуьз фейидалай къул>хъ абур сад садаз
саки гъар кжъуз аквазвай, абурун усад/баяр мукъув т-вай. Усадба-
да квалахиз атай Хатуна сятералди ацукъна 'Динаради хъ галаз
вичин дерди-гъалдикай, гележегдин мурадрикай са *тафин* чуь-
нуьх тавуна ихтилатдай. Кутугай буй, жанлу гъил-квач авай,
ачух, лацу якларин, сивел хъвер алаз рахадай и дишегъли Дина-
радин гуьгъуьлди фад чугуна ва абур яргал рекъин юлдашар
хъиз дустар хъана. Диде-буьба амачир етим гада Къурбана къве
гъилелди къазанмишна квалин гурмагъда са гъал гум хтурди
вагъии душманди жегъилрин умудриз, мурадриз хар яна. Къур-
бан армидиз тухвана. Хатуназ амукъайди къве гъил къекъяна,
итимди хъиз зегъмет къачуна, аялар хвена чехи авун хъана. Ква-
лах авунал, хиве къур кар къилиз акъудунал, зиреквилел ам гаф
амай руш тушир, амма адак лап ктуру хесет—руьгъдин ажувал
квей, вичин твар бея<бур жез кичевилляй масадан чиниз экъечъ
на гаф лугъуз жедайди тушир.

Динаради адал къил чугун тахвуна къве гъафте къван хъан-
ва. Къе ам нисиниз мукъва, бадедивайни ихтияр къачуна, Хату-
нан патав физва. Адан хъуьчлуьк са багъламани ква, бадеди сад-
рани Динара адан къилив ичиз ракъурдач»р. «Чан руш,—лугъу-
Дай бадеди,—чун са акъван еке хзан туш, чавай чи къил хуьз же-
дайбур я, адахъ гъвечли аялар ава, абур чехи авурай бейни-
ванди».

Цав са булут къванни авачиз ачух я. Динарадин уьмуьр къи-
ляй-къилди чпихъ галаз алакъалу тир дагълар расу жезва. «Са
марф къванни къвазвач, дуьньядиз цай аватнавай хъиз аквада»,—
фикирзава руша. Къе адаз а дагълар маса жуьре аквазва. Абу-
рун куклар гуя гумади кевнава, аквазвач, гъуьм гъатнавай ца-
вун аршдай шуьклуь гъалар хъиз жигъирар абурун чинал аруш
хъанва. Гъа гъалари дагълар цавукай куьрнава.

Далудихъай сада эверна.

— Гъиниз тамашзава, чан руш, тахъайт!а буба хкведай рехъ

вилив хуъзвани? Демирни ла-ап хипер патал халкънавай хьтинди я, вацра садра къванни хуърел са къил эля хьийидач.

Ам къуъзуъ Давуд тир. Вуч жаваб гудатIа тийижиз Динара тешвиш хьана. Вичиз аквазвай и аламатдин шикилдин гъавурда бегьемдиз экв таквазвай къузуъ кас гьикI твада, тIуб туькIуърна къалуруналдини адаз аквадач. «Ам гъавурда аквадач, ахпа ада зал хуъруърнарда. Ваъ, Мегъамедагъадикай хабар къада», амма къузуъ касди Динаради хабар къун гуъзлемишнач, хвеш ква» лагъана:

— Ваз чидани, акьуллу руш, Мегъамедагъади эхирни вич авай чкадмкай хабар гана.

— Гъакъикъат яни, Давуд халу?—шэд хьана Динарадиз. — Ада вуч кхъизва, вичин чарар геж вучиз хьана лугъузва?

— Адал хер хъанвай. Къве вацра балунцада хьана луда. Ги ла хъсан я. Вичиз чIехи са урдулни ганвай луда. Бубадиз лагъ, Мегъамедагъа хуъруъз хкзедайвал я, вичиз са вацран ихтияр гуъз-ва луда.

Динарадиз, и цIийи хабар ван хъайила, хвеши хьана. Бубани Давуд дайи хатурлу инсанар тир. Бубаяр гъуърметлу хъайила, веледарни хатурлу жедай адет я. Мегъамедагъа отпуекадиз хуъруъз хкведа лагъай хабарди накъ атана алатай хъиз адан рикIел аял вахтар ХIкизва. Абур, къведан кIвалерни са гъая-тда аваз, санал чIехи хъанвай. Гъаятдин юкъвал алай еке тутун тарцикай цIилинин лай-лай куърсарна, юкъуз абурухъ авай пеше гъанал къугъун тир. Няниз вири секин хъайила, абур дагъдикай варз къекъечIун гуъзетиз акъваздай. "Пебиатдин и гуъзел шикил абуруз акъван хуш жедай хьи, варз дагъдикай бегьемдиз хкечIдалди къведани капар ягъиз гъараярдай. Гъа'буруз килигна муькуъ аяларни какахъ хьийидай. Гъаятда хуър къилел къачудай хьтин гъарайрин ванер гъатдай. Ишъе гъа Мегъамедагъадикай исятда игит хъанва, адаз орденни кваз ганва. Этер гъадал хъиз Набирал хер хьана больницада ава лагъай хабар вичив агакъайтIа, вич лувар квайди хъиз адан патав фидайдажайни фшшрзавай.

— Вун гъамиша шад хуй, Давуд халу. И хабар ван хъайила, бубадиз гъикъван хвеши жеда тIа чидани?

Давуд дайидин чина авай биришар ачух хъанвайди ва яшариз килщ-на чIулав тIехвер гъатнавай чина хъвер авайди адаз аквазва.

— КIуртарин хамар бес жезъачтIа. Давуд халу, за бубадиз лугъудани? Адахъ вичи ишлемиш тийизваи гъ«рерин са шумуд хам ава.

— ДекIена вуна, акьуллу руш, гъахьтин са кар ийин,—хъфиэ кIанзавай Давуд садлагъана Димарадихъ элкъвена.—Къве кIурт за цванва, къведни цун хъия лагъана Азиза тапшуругъ ганва.

— Азиз халу хуъруъз хтанвайни?

— Эхъ, бес ваз хабар авачни? Ада жемят кІватІ авурла, вун гьина авай? Азизаз чухсагъул, касдиз руыъдин шадвал хъанач-тГани, уьмуьр жемятдин, ватандин рекъе эцлгиз гъазур я. Дяведа авай ЧИ рухвайриз плшкешар ракъурун патал ада къалурай мес-лят жемятдиз гзаф багенмиш хъана. АтІа Перихан къари аку, вичиз вад гуьлутьтар хурук лагъайла, рази хъанач, ирид гуьлутьтар, пуд элжекар хиве къуна. Рагъметлу Шамилан хзанди, гуьлутьтри-лайнни элжекрилай пъейри, къве пасилка недай шейэр ракъурза-ва. Ибрамрин, Эмирбегерин, вини Бегаябурун, за ви къил вуч тг!арин, сад-зур хйсудайла, вирида башуьсте лугъуз хуруз гъуд язава.

— Ихътин кардикай къил къакъуддайбурни жеда жал?

— Жеда, чан руш, жеда. Вичиз хер татсурдаз хирен тІарвал вуч чир жеда? Гуьлнисе къари аку, вичихъ чан авач луда. Са вичелай гъейри, къазанмишдай кас авачир, нуькІвер хът-ин къве аял *хвена чІехи авуна кІанзавай Хатунахъ чан хъайила, вичихъ авач луда. КицІ «ъейи таб я... Ам гъич, заз а чи колхоздин шатавут Фетягъан дидени аламат хъана. Чпиз мутьман-итим гзаф жезва, мажал авач, гъавиляй вичивай хиве къаз жедач луда. Фетягъни, гъеле рахайла, хуьруьн активистни я луда, къил агъузна, гъамунив гвайди хъиз ацукъна. Дуьз я, агъзур манат ада фундуниз пул гана, гъамни чІана... Ам вуч затІ я хьи! Месела, Азиза и рекъиз вичин ирид вацран мажиб эчитнава, колхоздин председателдк вичин чІуд вацран дахут эцигнава. Чубан Гъееретавай яхцІурни цІуд агъзур манат эцигиз хъайила, Ягъедивай къве агъзурни гуз жедачирни?! Гъесрета тахъайтІа ацІана вичелай алахъзаваз гуз-вач хън, адани вичин хсусм хеб-мал маса гузва. Хеб-мал, чан сагъ хъайила, къазанмишиз хъижедай затІар я. Шадвал авачир кІвале недай факай вучда, я бала?

Къуьзуь касди мад Фетягъан синих ийиз кичГевиляй Дина-радивай адакай хабар къаз хъхъанач, гъикъван адаз хесетар бе-генмиш туширтГани, Фетягъан синих авунани адаз кІГандачир.

— Бес Ягъеди гъикъван гана?—хабар къунай ада.

— Ваз чиз, гъикъван гуда? Вад виш манат... Зун тиртІа, вал-лагъ, завай гъа гаф сивяй акъудиз жедачир... Гъа и мукъва Азиз балкІандал акъахна ви бубадин патав фенва.

— Давуд халу, яраб зун адав ахгакъдатГя?—рушан рикІелай вич Хатунан патав физвайдини алатнавяй.

Давуд дайиди Динадади« пъавурда акъур тегъерда лагъана:

— Ана вхн^{ллтгИЕГИ} Д^ай^{са} карни авач, акъуллу руш, абур кІеви *дует-кр*^а» чеб чпин гъавурда вунни зун галачизни акъада.

«Къуьзекя дуьз лугъузва,—хиялдай фена рушан,—абуруз дуьнья залай тІимил акунвач хьи».

— Давуд халу, зун армидиз фейитІа, са кІурт вуна заз ра-къурдани?—зарафат кзас лагъана Динаради. Давуд дайи хиял-

ди тухвай хъиз са легъзеда кисна. Ам Динаради лагъай гафунал финирзавайди хъиз аквадацир. Вилер саки клев хыйизвай реки рацIамар хкажна хъиз лагъана:

— Эвелимжи, чан руш, дишегълияр иллаки рушар дяведн» ракъурдай дережада чун авач. Герек атайтIа, чун, къуъзуьбур, акъваздай хъиз яни ваз? Им сад. Къвед лагъайди, халудивай ваз вун хуьре аваз хъайила, кIурт гуз жедачни? Ци хъуьтIуьз ахъ-тин са кIурт халуди вIи тIварунихъ цвада, ам вал алаз акурла, герек виридан оивер алахъна амукъин, —рахаз-рахаз Давуд дай никIер галайвал еримиш хъана. Динара са геренда къуъзуь касдин ■какур бедендиз хушвилелди килигиз акъвазна, ахпа адани вичин рехъ давам хъувуна.

Бич физвай хуьруьн куьче адаз виликдай хъиз сугъул акваз-вач. Инсанрик, иллаки дишетълийрик юзун ква, абур къвед-къвед-пуд-пуд хъана къалин суьгъбетрал маилгъул я, рахун Азиз дайди тухвай кIвалахди кай ва ада къалурай меслят вучиз икъван гагъди садан рикIелни алачиртIа ва чпи гъар сада вуч авун лазим ятIа, гъадакай фиавайди Динарадин япарихъ галукъзава. Са-садра адан хиялар акъван яргъариз физвай хъи, гъич адаз патавай фейи тай-туьшни аквазмачир, адаз гайи саламдин ван са арадилай япара гъатзавай.

И фикирар ийиз-ийиз ам Хатунан кIвалерив агакъна. КIналин рак ачух тир. Гъаятдин юкъвай физвай яд авай хулел къве гадани цихъ галаз къугъвазва, а'бурун кжъвалай агъуз къеженвай. КъецIил пурпу кIвачер ци, тухул хъиз лацу авунва. «Аллагъдиз шукур, аялрин гъал хъсан я», —фикирна ада. Зверна атана вичин булушкадин ценерив кIай чIехи гададин бурма чIулав чIарарилай кап аладариз ада хабар къуна:

— Диде гъина ава?

— Динара хала, ам исятда хкъведа, Салатун бадедин Сва ллай цIай гъиз фенва... КIдвализ ша...

— КIвалин ракIарихъ риза галай зун гъиниз фида къван?

— Динара хала, заоай ачухиз жеда, —зверна гъвечIи гада ракIарин ризадик кIлана. Адан гъил агакъзавачир.

— Им вуч гъал я квел алайди?

Аялар пIузарар куьрсна чей чпиз тамашна, къеженвай парталрикай, палчухди къунвай гъилерикай, кIвачерикай гила хабар хъанвай хъиз чинар чIурна сад садаз килигна.

— Динара хала, и Пурпуца зал палчухар эляна, —шикаятна бурма чIарар алайда.

— Тапарар куьзда, ам вун туширни?..

— Де куьн къал жемир...

И рахунрик квайла, Хатунни хтана. Адан гъиле хекендасда цIун куьзер авай. Динара акурди адаз хвеша хъана.

— Вун аквазмачир хъи, я руш, гъиниз квахънавай? Яраб ру-

шан кбилел са дуьшуьш атанва жал лугъуз, валлагъ, зун дарих хъанвай. Я бадедин патав фидай мажал къванни заз хъанач.

— Эй, Хатун, чи патахъай дарих жедай хътин кар авач, чун къуру кIвалеле къванни ава,—адак куьчейра кIватI жез рахазвай дишегълийрин эсер гьеле кумай.—Чна къайгъу цIун майданда авайбурукай чIугун лазим я.

— Ам"гъакI я, гьелбетда . Валлагъ Динара, йифиз ксайлани, абур рикIяй акъатзавач. Хуьрек къапариз акъудна вилик эцигна-мазни рикIел Къурбан акъалтзава. И чIехи гададини мукъвал-мукъвал адан тIвар къада. Зун гъа и мукъва собранидай хтайди я, белки, ваз ван хъана жеди..

Динара накъвар алай хъиз цIарцIар гузвай Хатунан вилериз тамашазвай. Абурай адаз пашманвал аквазвач, аксина, абур са квехъ ятIани умудлу тир, вахтсуз вахтунда зегъметдин гуж акъалтнавай абур са живзи кьенез гъахънавайтIа»и, элкъвей, рангуник гьеле нукъсан кутаз тежезвай жегъил дишегълидин чинин меш-ребдиз манийвал авунвачир.

Хатуна, эгер адаз кIвалер маса гана дяведа авай стхайриз куьмек це лагъайтIа, «ваъ, за аялар хвена чIехи авуна кIанзавайди я» лугъун тийидайди адаз чидай, гъаниляй Динарадин фикир адавай хабар къун тушир. Амма исятда Хатунан гуьгъуьл гьикъван кIубан ятIа ада къатIанвачир.

Хатуназ акI тир хьи, вичи къве гьилелди гъасил авуна дяведиз ракъурзавай вуч хъайитIани Къурбанав агакъдай хъиз, ада вичин, Хатунан, тариф ийиз юлдашриз пайдай хъиз. Ихътин гегъенш рикI авай, михьи фикирдал алай касдивай хиялда авай гафар талгъана акъвазиз женни?

— Къурбан патал за жуван ири уьмуьр эцигда лугъузва, Азиз халуди, вичел гьал,тайтIа, заз регъятвал гузва. ЦIувад-къад гуьлуьтарни муьжуьд-цIуд элжекар хрун дишагълидиз вуч затI я? За абур, валлагъ, са вацра храна куьтягъда. Адалай алава, за гьеле къве пасилкани ракъурда, им абурун сиягъда авайди туш, Динара,—эхиримжи гафар ада, гуя масадIбуруз ван жеда, яваш-Диз лагъана.—Чпиз хабар авачиз ракъур авуртIа, зи гъиляй акъудач хьи. КIвализ ша, я руш, чи ралунар вири гъаятдал жезва.

КIвализ гъахъайла, Динаради гъиле авай багълама столдал эцигна ва вич кIвалин пипIе авай чувалдиз тамашзава

— Де вав ихътин амалар жеда ман, аллагъдиз шукур, гьеле чаз дарвал авач, куьне вучиз чун патал икъван зегъмет чIугвазва.

— Къачу, къачу. За тагъанайтIа, баде бейкеф жедай. Вахъ аялар ава, абуроз къайгъударвал герек я. Жузун айиб тахъуй, а чувалда авайди вуч я?

Хатуна и гаф ван тахъай къас къуна, ада къулаз гадарнавай цIун винел кIарасар хъивегъна, чидач цIуз уф гуникди тирни, тахъайтIа Динаради хабар къур гафуникди тирни чин яру хъанваа

элкъвена килигна. Исжтда адан чиниз назик ва язух къвeдай куь-мексуз суфат атана.

— Вун кье кIвале ава ман?—алава хъууна Динаради.

— Зун Гьесрет халудин бригаадал доярка тирди ваз чидай хьи. ГетIедин чин алай Ягьеди зун анлай ахлудна, вини Хатужат рахжъурна, гуя захъ аялар галаз агакъзавач лагъай багъна къуна.

— Ваз куьмекна кIанзавай чкадал вун ахлудун адан намусди гьикI къабулна?

— Намус адахъ садрани хъайиди туш, шеври куьпейугълидиз. Са юкъуз зи патав са цел ниси кIанз атанвай, вичи гуда лагъана хиве къунвай са къуллугъчи авай луда. Са кило артух хъайитIа, за зи аялриз тагана адаз вучиз гуда.

— Заз куьчейрай ван хъайи гафар гъахълубур яни?—вичин ишарадин гъавурда акъадатIа лагъана Динара адаз суал гузвай тегьерда тамашна. Хатуна къил алгъурна.

— Адаз вичин кIвех аквада, анжах а мураддив ам ага>къдач Вун тамашзавай чувалда авайди къуъл я, ам гъада вичи кIула къуна гъанвайди я Ваз ха!бар туш, Динара, ваз аквазвач, жемятдин фу кьвед-пуд касди тарашзава Техилар япIатI Къайибханан, чувалдин руфун гвай Мирзедин, яру гетIедин чин алай Ягьедин ихтиярда ава. Пудан гаф-чIал сад хъана вири веле-веле-яр ийизва. Абурун чина рахадай, мийир хъулгъудай кас амач.

— Ви хабарраи председателдиз хабар авачни?

— Ам тек хъанва. Председатель ми хьи кас я. Къадардилаи артух ми хьи хъунни хъсан туш. Аданни са гъил лутувилик квай-тIа, райондай яр-дуст жедай... Фицакъра са жендек якни заз гъанвай, за къабулнач. Исжтда чи ара хъсан туш... Са пуд югъ инлай вилик ам архашдал атана. Бередал, залай гъейри, касни алачир. Ам мукъва хъайила, захъ галукъай цуру ниэди лап зи къил гжи авуна ва гъасятда адаз вуч лугъуз кIанзаватIа за къатIана. Игътият хъсан затI я. За къвалав гвай закIатI къачуна хъиз лагъана: «Мад са кам къачуда, за ви <къил яна падда». Гъанлай ада зун дояр|кавиляй ахкъуднава.

— Республикадиз тIвар акъатнавай ахътин гуьзел свае кIвале авайда ихътин кар ийидани?

— Шийитбаз итимдиз папан къадир чир жедай затI туш! Адан вил гъамиша пата жеда. Вири дяведиз фена девран гъиле гъатнавай къудургъан я Адаз зун йифди вичихъ галаз тIумпIулар язавайбурун тай ийиз кIанзава. Ам жедач.

— Бес папаз хабар авачни?

— Наргизаз, я руш, кIвал аквазвайди яни?

— Зун инанмиш жезвач...—хияллу яз рахазва Динара.— Адавай вуна шейэрни къабулзава. За, валлагъ, жуван хев квачиз хъайила, ам кицIин хва хъиз беяIбурдай.

— Сад лагъайди, заз зи аялар чIехи хъана кIанзава. Къвед

лагъайди, председателѣм хабар гайитІа, адан тумуниз звер гудайди заз чида, амма жувни беѣбур хъана кІанзавач зхир. Белки, гъакІ ван-сес тахъана алатдатІа лугъузва за. Утъраш я ман, гъадазни итим лугъузва. КІвале авай цин куркур хътин свае аку!..

— Эй, Хатун, зи вах, ам исятда итим я, «кац авачир чкада кьифрекай аслан жеда»,—гъавайда лугъузвайди туш,—хажалат кваз Динаради лагъай гафари Хатунан ри^из таъсирна, ада яй-лухдал вилер миxъна.

— Инал Къурбан алаз кГандай, гетІедин чин алай угъраш-дивай яргъалай заз килигиз жедайтІа. Гурба-гур хъайи Гитлера чи кІвачер такъатдаи вегъена, жигер кана...

Абур и хажалатлу сугъбетрик кваз хейлин вахтунда ацукъна. Хатуна Динарадииз мадни вичин дердер ахъайна, югъ физваз акур абур гъаятдиз экъечІна. Аялар гъеле цихъ галаз кьугъваз-май. Чинар пзлчухдай хъанвай абуруз тамашиз вичин аял вахтер-рикІел хтай Динарадик хъуъруьн а'катна. Ада гъвечІ»бурал пехилвалзавай, вучиз лаІгъайтІа эбурун фикирда исятда чпин буба дяведа авайди, ам гъар юкъуз, мумкин я, суткайралди ажалдин хура акъваззавайди, дидеди чеб хвена чІехи авун патал тьикъван руьгъдин, чандин азаб къачузватІа чизвач. Абуруз чидаиди гишин хъайила, недай затІ це лугъун, тІа>рвал хъайила, «чан диде» лугъуз шехъун я. «ХунІ туширни абурукай сад зун тиртІа...»—хиялдиз маса вакъиаярни кІватІ жезвайла, Хатуна, къуьнел гъил гъалчна, дуьм-дуьз вилериз килигиз Динарадииз лагъана:

— Заз кили,г, Динара, вуна закай таб ийидач хъи. Ви вилери заз са куькай ятІани хабар гузва.

— Вуна вуч лугъузва? Зун гъавурда акъызвач эхир.

— Ви гъакъиндай заз хуърйя са цІийи хабар ван хъанва, дуьз лагъайтІа, инанмиш зун туш.

— Вуч цІийи хабар я, вун квекай рахазва?—Динара серг хъана.

— Вуна Надир кІанда лугъузвачирни заз, гила ам гуьгъуьл-лудаказ армидиз фена лугъуз рикІелай алудзавани? Фетягъ Надиралай квелди хъеан я^ Адахъ пул гзаф авай буба гала ман, гъавиляй я жеди.

— Вуна заз, Хатуу, садлагъана туыгъмет авуна ман. Ам вуж я ваз а гаф лугъузвайди?

— Дишегълияр. Фицекъра чун са шумуд кас маларин фермадал фейила, гъанал папарив гвай ихтилат тир.

— Чарадан къадар-къисметдин къайгъуда масадбур куьз жедатІа, заз гъа кар аламат я ман. Ахмэкъ гафарихъ инанмиш! жемир, Хатун. Эгер заз кІан хъанайтІа, зун лап фад адаз гъуь-ј луьз фидай.

— Дуьздаказ лагъ, заз аквазвайвал, ваз ам такІан туш, я| Фетягъ вични пис гада хъиз аквазвач. Адалайни алава, адахъ |

далу гала, ингъе санал кІелна куътягъай вун балкІандин гуъ-
гъуъна аваз дагъдиз физ-хквезва, адакай колхоздин штавуд хъан-
ва. Адакай гъеле бухалтир хъжеда лугъудай ванерни ава. Заз ван
хъайивал, ам армидизни тухудач лугъуз-ва,—акван Динаради вуч
лугъудатІа ахтармишун мурад аваз Хатуна Фетягъан тарифарнай.

Хатунан гъа накъвар алай хъиз царцІар гузвай вилери: «Вал-
лагъ, руш, вун сефил хъанва, вал винел акъалт тийидай дерт алай-
Ди заз аквазва. Вун зун хътин рикІе авай гаф мецел алайди туш»,
—лугъузва.

Динарадин рикІел Фетягъан «зун бронда ава» гафар хтана.

— Заз хуъре са касни такІан туш. Гъар са 'кІанидаз гъуълуъз
фидай адет яни? Билбилди са шумуд тара ацукъна мани яда.
амма ада муг, садан кьилни акъат тийидайвал, куларин пуна
ийида.

— Гъамни дуъз гаф я...

— За ваз гъакъикъат луаъун, Хатун, зун садазни гъуълуъз
фидач, армидиз, Надиран патав фида Гъам жагъун хъувуртІа,
зи гележег, ингъе къенин кхгъ хъиз, экуъди жедайди ваз чир хъухъ,
жагъун тахвуртІа, зун мад квез ахквадач.

— Ахмакъ гафар рахамир! Ван хъайибуру вал хъуъруънарда.
Руш гъинай, армия, дяве гъинай?

— Гъавиляй зал масадбуру хъуъруънар тавун патал сир ан-
жах ваз ахъайзава. Вун сиринал кІевиди тирди заз чида. ГъакІ
я, Хатун, зун хътин рушар дяведа вишералди ава, зун абурулай
са жизвини артух бубадин руш туш... Бадеди фад хъша лагъан-
вайди тир. КІвалер асун тавуна къве вацралай гзаф хъанва, адаз
куъмекна кІанда.

— Куъмек авун чарасуз я. Факъир дишегъли экуънилай ня-
налди кІвалахдикай акъваздач, сив хуънин вацра са сивни ахъай-
дач. Сувариз гъазур жезва жеди ман. Де акъваз, за вав са хей-
лин пиришар, афардин хъчар вахгуда, бадеди вичиз хъуътуъл
къве афар къванни авуна тІуърай,—ам кІвалин вилик квай салаз
гъахъна.

— Куъз герек я, я руш, афар кІан хъайитІа, дагъда хъчар
тІимил авани? Вуна зегъмет чІупвамир.

Амма Хатуна вичин гаф кьилиз акъудна.

— Жедач, Динара, вуна къачун тавуназ хъайитІа, зун бей-
кеф жеда. Заз а-бур гзаф ава, аллагъди хвейи Къурбана и векъе-
рин тум дуъз са кило гъана, анлай инихъ мад зун садрани чуъл-
диз турба гваз хъфейди туш.

Динара къецихъ эхкъечІна хъфидайла, Хатуна, явашдиз адан
япал сив эцигна хъиз лагъана:

— Чувалда авайдан патахъай вун дарих жемир. Нек гузвай
кал ацун тавуртІа, ада|к нек кумукъдач, гъаятдал къакъра ягъиз
атай къаз чухун лазим я, тахъайтІа адаз ина инеанар авачир хъиз

■НІ д.і, льяна хъиз мили хъверна.—Зун Къурбанан аялрин диде я на НІ амукъда.

— Гележег пис татайтГа хъеан я...

Динара гъятдиз эхкъечІайла, ракъини вичин вири къуват кІватІнавай. Ювализ шведа лагъай Динара вацІ галай патахъ еримиш хъана. Ам физвай кве патахъайни цал галай рехъ къекъез-къекъез усадбайрин ва колкоздин никГерин юкъвай фенвай. Гъар сеферда иешсуз гадарнавай усадбаяр, гъеле югар гатана куътягъ тахъанвай коляоздин никІер акурла, Динарадиз вичин ри'кІ чуйкъвей хъиз жедай. КІвалер рак-пенжер кумачиз, къаварин чІереяр куърс хъана ава Бязи «Івалерин кІгарасдин вуч кватІани къакъудна кун патал тухванва. Хъсан тахта авай са кІаале экуънилай няналди аялри къепІербанар элкъуързава, абуроз мийир хъулгъудай кас амач. Гъар кІвалихъ, са чІиб чилихъ вичин иеси авай, гила абур, низ чида, гина аватІа. Бес инлай виликди еке мигъидин цлар исятда хъиз чкІана жедайни? И хуъруз садрани я нехирбан, я къурухчи хъайиди туш, мал гъахъдай ачух цал ина жедачар. Бес гила? Гила къурухчидивай аявал хъийиз жезвач. Я аялрин хъуъруърин шад сесерин, я рушарин манийрин ванер Динарадин япарихъ галужъзавач. Анжах цав, гъамиша хъиз, ачух ва вили я, кефердихъай аквазвай кве булутдин кІусни алачиртІа, ам тум-къил авачир гъуълуз ухшар тир. Яраб и вили гъуъл хътин цавни къилел алачиртІа, ахпа вучдайтІа, гъат-тануькІерикни гъерекат, ван квач, гуя гъабуруни яс чІугвазва.

Динара шехъиз гъазур тир. Гъа и ч'кІанвай кІвалерикай сани» гъахъна рикІиз регъят хъун патал шехъиз жеда. Аял чІавалай сесинихъ вердиш хъанвай Динарадиз иоятда вири ичІи я, адан рикІни ялгъуз я.

Ачух чуълда мадни дарлх жезвай руш элкъвена къвализ хтана.

ЦІУД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Ягъедин диде Гуълнисе зкуънин »р-лаз гелянавай вахтунда къарагъна, им дагъви дишедълийриз адет хъанвай кар я. Ада гъаятда авай къула цІай хъувуна, ахпа кал ацаз башламишна. И чІлавуз ада сенфиз Наргиза жемятдиз гайи концертни рикІел хкана, явашдиз мурмурдал мани лугъуз башламишна. Сифте адаз вичин сес Наргизан аваздиз гъиз \кІая хъана—алакънач. РикІе еке гъевес авайтІани, лугъузвай мани гъамиша кализ ийизвай кинериз элкъвена. Адан зиринг гъилер калин хъуьтуъл мамарихъ галукъна, абур чуьхвена ва серничдин кІани ван къачуна.

Кал ацайдалай къулухъ Гуълниседи икъван гагъда епинал

кутуннаваз кудгазвай дана ахайна ва мурмурдалди вич вичик рахана.

— Артист сусаз нивай кьарагъ лугъуз жеда? Дуньяда рушар тИмил авай хьиз, хва лугъудай ахмакьдиз хуьряй жагъайди акунани?—ли-лидал тИмпар яна, ам алай чкадал элкьвена. — Гена хьсан хьана, рацГамривай клашклум гвянавач. Жуваз аллагъди татай регъятвал бендейривай жагъндани?..

— Я диде, вахъ вуч хьанва? Вуна кал мус ацана куьтягъдате лугъуз за гуьзетзава,—Наргизавай хуьруьнни хуьз жезвачир.

Наргиза сенфиз гайи концерт геж куьтягъ хьанвайтлани, ам экуьнахъ фад кьарагъна,—«им жегьил сусарин к!валин, хзандин абур хуьнин са лишан я. Адаз Гуьлниседин, вичин кьзйиненедан, гафар вири ван хьанвай. Кьуьзуьбурув жегьилар патал ихьтин гафар жедай адет я»,—лагъай фикирна хьиз, Наргиза ч!уькьни авунач.

— За исятда, чан руш, ви язух ч!угвазвай,—хъверна Гуьлниседи. Адан хуьруьнник яншахвал, ялтахвал кваз кьат!ай Наргиза, рик!из залан хьанайтлани, кваз кьунач.

— Чи жемятни зат! такур бендугуьрар хьтинбур я, са касдин чин хуьтуьл яз акурла, адалай эхл!яч!дач. Вун сенфиз тИмил галатнайни, вучиз икьван фад кьарагъна? Хуьруьз хтайла кьван-ни са архайинвал кьачу жуваз. Зун кьеввач, чан руш, завай вири крар ийиз жеда. Зи вилериз аквазвайди са вун я. Валлагъ, фекьидин кьилив тefена жедач...

— Адакай вучзава, я диде?

— Я чан руш, заз вун назар жез кич!еда. И хуьре ахьтин над хъайи нефвс авайбур ава хьи, абурун вил хк!ун бес я, вилер акъатуй чпин...

Къариди вичелай алакьдай кьван милайим хуш гафар лугъуз чалишмиш жезвайтлани, а'бур гилигиз жезвачир ва Наргизаз вичин рик!е вуч аватлани чир жезвайди кьат!анвай.

— Вуна а'кьван кьайгъу ч!угвамир, я диде, жуван таяр-туьшерихъ галаз чуьлдиз экъеч!ун—заз гьам ял ягъун я. Гьак!ни зи рик! абурухъ тамарзлу я,—латъана ада кал гъаятдай акъудна, нехирдик кутун патал гваз фена. Гуьлнисе къариди нек серничай цурун кьажгъандиз куьзна, ам ялав ацалтна кузвай кьулал эцигна, вич дана гваз данар!бандин кьилив фена. Нек алахъиз кич!евилей тади квай Гуьлнисе хтана, кьажгъандин кьалпагъ алудна. Нек!един винел каф акъалтнавай.

«Ягъе кьарагънавач жал, са кружка кузвай нек хъвадай». Наргиз вучиз ятлани адан рик!ел атанач, аквадай гьалда, ам гзаф вахтара ина-ана жезвай свае я лагъана адахъ галаз вердиш хьанвачир. Ягъе фикирдиз атайла, ам пьуьргъуь жедай. Ам ксана амайла, к!валерани кваз к!вачин куьлерал кьекъведай. Эгер эвер гуз кас-мас атун хъайит!а, ада к!вале авач лугъуз хиве .кьадачир.

Ягье йифди компанийра жадай, дишегълийри лугъудайвал, таралай кIвахъзавай пешер хъиз пул харждай. Ам гъинай гънзва, нин жибиндай харжзава—Гуьлниседи хабарни къдачир. «Экуь дуьньядал авай-авачир са хва я,—лугъудай ада,—вичиз кеф чIугурай. Зи хъиз, адан рагъме/глу бубадиз хъиз, бажарагъ авайди я, ада вичин къил вацун кьерени хуьда. Гъавиляй адахъ яр-дустни гзаф ава, гъеле ваянкумни адаз стха хъиз я. «Вуна са фикирни ийимир» Ягье,—лагъанай са сеферда ваянкумди кIвализ атайла,—чавай са вун хуьз жадачни?»

Гъаятдиз 'къужагда гъвечГи аял, гъилени хразвай гуьлуьт аваз, ракъини кана ранг фенвай читдин яргъи булушкадин ценерикай кIвачел алай сун гуьлуьтарни шаламар аквазвай дишегъли атайла, адан хейлин хуш фикирар чкIана.

— Гуьлнисе хала, ваз сабагъ хийир. Яраб Ягье кIвале аватIа? ха'бар къуна дишегълиди. Дишегълидин гуьгъуьналаз Наргизни хтана, ам са вил дишегълидиз яна, акъваз тавуна кIвализ гъахъна ва анай къаларин кул гваз эх(къечIна. Адаз гъаят шиткиз кIанзавай.

— Вуна адакай вучдай?—дишегълидин саламни къун тавуна хъиз векъидаз хабар къуна Гуьлниседи.

— Заз ам герек тир.

— Адаз кIвале а'къваздай мажал авайди яни, низ чида, вун хтивбур шумуд адан къилив атанвайди ятIа.

— Бес вучда, зини адан са гъахъ-гъисаб авайди тир эхир. Чан Гуьлнисе хала, ам хтайла вуна адаз лагъ, вичин яр-дуст Абдулалидин паб атанвай, вичиз вун герек я лугъузвай лагъ.

— Низ чида ам мус хкведатIа...

— Ам санизни фенвач, кIвале ава,—лагъана Наргиза къаридин амалдай къил а'къат тавунваз. Къариди адаз вилерин ишара-яр авуна. «Вун ван тавуна алай чкадал акъваз, ваз бурж авай гафар туш», лугъудай тегьерда терсдиз тамашна. И арада Ягъени тек са майка алаз къецихъ экъечIна. Адан вилер дакIунвай, чин авайдалайни яру хъанвай. ЯцIу бедендила, ичкиди гжи авунвай къилелай пар алахъзавай хъиз аквадай. Рахадайла, булдургъандин, къурана уф тунвай хъиз, гъургъур гваз туьтуьнай гафар са гуж-баладал акъудзавай Ягье акур Наргизакни хъуьруьн а!катна.

— А-а, Салимат, им вун яни? КДвализ ша тIун! Диде, им зи лап кIеви дустунин паиб я, адан гъуьлни армидиз фенва, стхани. КIвале амайди къуьзуь къарини къужа, къве рушни ингъе и гъвечIи аял я.

— Чпиз аллагъ куьмек хъуй...

— Ягье, зун ви патав лапагрин пата-хъай атанвайди я, заз абур хутахна, ваз чишни, жуван вил алаз гъа и мукъварив хуьз кIанзава. Абуруз килигдай, аллагъдиз шукур, рушарни агакънава. Дарвал акъалтайла, сад жува маса гана аялриз недай затI-матI,

уьстуь-баши къачудай, кIвале са кIус ягьлу-яванни жедай. Суь-руьдик кутуна абуруз килигдай кас мад захь амани?

— Вун акъван гзаф рахана хьи, Саимат, лап л\| къилиз тIал акъатна... Вуна вуч лапатар лугъузва?

— Бес итим армидиз фидайла, вал тапшурмишай къаиии над лапаг вуч тир? Верхер яйлахда...

Нар(гизани, рахазвайбуруз руг тахьун патал шиткун ачсшазарна, абуруз яб гузва.

— А-а, абур? Эй, кIвал къени хьайи дустунин паб, —са геренда къам чухвана, —муркIадин къелечI чкадилай хада лугъудай бубайрин мисал авайди я. Гьа еке суьруьдикай ви лапагрин къилел бедбахтвал атана, цавай цIай аватай хьиз, вири терг хьана.

— ГьикI, садни амачиз? —ам, гуьлуьт хрунни акъвазарна, айнаяр алай хьиз аквазвай Ягьедин да|кIур вилериз килигзава. Яргъалай тамашзавай, ийизвай суьгIбетдин бегьем гьавурда акьун тавунвай Наргизаз дишегьлидал и декьикъайра акъалтнавай азаб аквазвач, адаз гуьлуьт аювазва, Гуьлуьтдин гьалар артелдай къачунвайбур тирди ва абурукай солдатриз гуьлуьтар хразвайди акунмазни чир жедай. «Бубади хуьруьк юзун кутунва, —хиялдай фикрзавай руша, —нин гьилияй хьайитIани акваз'вайди гуьлуьтни элжак я».

— Вад шаз гатфариз вини «Къелен къванцел» къванери яна, анаг пара пис къван къведай харапIа я, —жавабар гузва Ягьеди, —ирид, са йифиз хиперал жанавурди гьужумайла, пад-падна, Ругуд рагалай аватна. Пуд, чубанрин сагьленкарвIал' себеб яз, гел амачиз квахьна, къудни, шазан къуьд гьихьтин мишекъатди тиртIа ваз йан хьанай жеди, яхун хьана къена.

Вилер алахьна яб гузвай дишвгьлиди эхирни лагьана:

— Ягье, вуна закай зарафатзавани, та!хьайтIа гьакьикъат лугъузвани? Дуьз лагь.

— Вакай зарафат тавуртIа, мад заз зарафатдайди жагьидачни? А къуд лапагдин актар за гоостралдив вахганва, анай пул хъайла, за ваз хабар гуда.

Дишетгьлидин вилер накъварив айдайди Наргизаз акуна. Ада са масадан тахсир себеб яз чеб чпелай аважъзавай накъвар такурарай лагьана гьасятда къил атъузна. Ам къве сеферда къил хкажна Ягьедиз тамашна. Адан беденда гьихьтин ажугьдин иви къе къвезвайтIа, чанда гьичьтин зегьем гьатнавайтIа, Наргизаз аян хьанвай, амма язух дишвгьлидивай са затIни ийиз жезвачир, гьатта къужахда авай гьвечIидини кваз дидедин вилин накъвариз тамашиз гардандик ккIанвай.

— А хтай пулдохь вуна ви дидединни бубадин хайрат це, заз ам герек амач. Ягье, са гаф за ваз хьулгьуда, —ам сифте гьа

гила мад жавабар хгуз гъазур хъанвай хъиз къекъифна акъвазна-
вай Гуьлниседиз тамашна, ахпа вилер Наргизал туьш хъана. Ада-
вай «ви и жегъил овас зун хъиз гъуьл амачиз амукърай» лутъуз
жедай, амма лальанач, вучиз лагъайтIа Наргизан гуьгъуьлдин
гъавурда ам а'къунвай.—Вун гъа и гъвечГи аялдин агъуни къурай!
Вахъ я дин авайди туш, я иман, вун ви дидедин мам атIудай
кас я. Амай са затIни хъаначIани, вуна гъа и зи гъилери чрай
фу виш сеферда тIуьна хъи! Гъа фу ви вилера акъвазрай! —ла-
гъана, а'м шехъиз-шехъиз гъаятдай эхкъечГна, хъфена.

«Шегъерда кIвалахзавай касдиз та'лондай къванни недай фу
гузва, хуьре гъи(кI хъуй?—хиялри тухвана Наргиз.—КIвале кIва-
лахдай кас авайбуру вичин зегъметдин йикъарин гъакъи къачуда,
мал-хеб маса гуда. Бес и дишегълиди, кIвале авайбур къуьзуь-
бурни аялар хъзйила, вуч авурай? Адахъ кIвалахдай вуж ава?
Аялар гишила рекъидани? Ахътиндан малдал инсандин гъил гъикI
къведа? Им вуч инсафсузвал я?»

Ягъедиз сифте а дишегъли злкъуьр хъувуна секинар хъийиз
кIанзавай, гъатта ам гъаятдин ракларал къван адан гуьгъуьнлиз
финни авуна, ахпа гъил эляна хъиз элжъвена хтана. Вичел ихти-
бар авур къанни вад лапаг вара-зара авунай вичин далудилай
кап аладар тийирди, инал, жегъил свасни патав гъаз, лагъай хътин
«гъуьрметдин» гафар мус хъайитIани эхир садра галуькдаиди
адаз чидай. Ада гъа югъ гуьзетзавай. Амни атана, алатна. Ягъе-
диз рикIел алай тике алатай хъиз хъана. Адж тахсирни квач.
Жибиндин сив кIевиз къуналди ярар-дустар жедач, жува гайила,
жувазни гуда. Гъар сеферда колхоздин лапаг тухуз, ина бубадин
мал авач, гена чубанри наразивал тийиз хъайитIа хъеан я, абурни
къвердавай акси жезва. «Мад вучда,—фикирзава Я-гъеди,— къве
къарпуз са гъиле къаз жедач. Я армидиз фена кIанда, я ихътин
жувахъ гуж агакъ тийидайбурун сеперар къачуна дуьньядай къил
акъудна кIанда. Жува жув гуьлледин хуруз гадардайдалай туьгъ-
мет къачун х-ъсан я. «Туььметди къил хадач»,—лугъуда бубайри,
гележег сакIа жеда. Я шиш кана кIанда, я кабаб. Лапагар зав
вугайвилин я расписка авач, я акт...» Вичиз рикI-дуркIун гузвай
и фикирар Ягъеди ийизвайтIани, Наргизан гъерекат, ам садла-
гъана кIвализ гъахъ хъувун адак акахънач. Я адаз ван хъунни
Ягъедиз кIанзавачир. Дуьшуьш я ман .. «Наргиз завай гъавурда
хутаз жеда»,—лагъана хъиз, дидеди вугай кузвай нек авай круж-
кани къачун тавуна, кIвализ хъфена.

Наргиз курпашман яз кIвалин кжъвал ацукънавай. Ягъе сифте
Наргизан чиник квай хъен фикирда къун тавуна пIузарикай
мани лугъуз къекъвена, ахпа ада сусан къвалав ацукъна чиниз
килигиз хъверна.

— Ви дагълара циф ава хъи, заз пара кIани Наргиз? Вун
кефсуз яз тахъуй гъа?

— Эхъ, Ягъе, вуна къатІана, зун кефсуз я,—табна ада.—Лк вадай гьалда, экуьнахъ заз мекъи хъана.

— Духтурдиз ша лугъудани? Вун кефсуз я лагъайла, за, валлагъ, гъа и район кІвачел акъулдда! Наргиз, ваз чир хъухъ, зи шадвал, сархушвал, зи сарсахвал, дамах анжах вун я.

— Ваз гъа'къван зи гъурмет авани?

— Ина шак твадай са гъвечІи ниятни ваз татун лазим я.

— Инанмиш жеда. Амма зи фикир вуна дегишарна. Ваз та-кІан жемир. Зунни дишегъли я, дехънен а аял гъаз атанвайдини дишегъли я, диде я. Зини адан арада са тафаватни авач. Вуна авур кар вуч я? Ваз са жизвини дишегълидин язух къведайди туш. Адан вилерилай алахъай накъвар садрани зи рикІелай алат-дач. Вун икъван инсафсуз жеда лагъана, за умуднавачир.

— Ъаргиз, вуна заз экъуьгъунар ийизва хъи. Ви азарлувал гъам тирни?

— Эхъ. Куьмексуз дишегълидин къамал къуьл илисун къе-гъалвал яни? Адаз вакай куьмок хъана кІанзавай югъ къе я.

— Са гъина ятІани авай дишегълидин гафариз килитна, ву на ви |рикІиз дарвал гузва. Гумир. Белки, за адакай зарафатна-ватІа.

— Ягъе, ви гъар са гафуну зи гуьтуьл чІурзава. Ам дустунин паб тирди вуна лагъанай. Куьне садра къванни санал ацукъна фу атІана жеди, а фу куь вилик гъайиди гъа дишегъли я. Ам ви зарафатдиз лайихди туш. Ам диде я. Диде! Адан гъиле авай храз-вай гуьлуьт акунани? Ада, заз чизва, йифизни ахвар тавуна дя-веда авай чи стхайриз чими гуьлуьтар гъазурзава. Вуна вуч ийиз ва? Ам къегъал инсан я... Сада садахъ галаз зил къазвай ихтила-тар чна тийин. Вуна адан лапагар вахгуда!

— Наргиз, вун дили хъанвани? За адаз акъван... Наргиз, ву на зи гардандал атъур вик эцигзава ..

Наргиз къарагъна, шкафдай вичин парталар авай чемодан акъудна, анай конвертдин къене авай пул <къачуна, Ягъедал яр-гъи авуна.

— Ина вад агъзур манат ава За ам кІватІиз хейлин вахт тир. Ам оборонадин фондуниз гунин мурад авай захъ. Ма къачу, и пулдихъ лапагар къачуна а дишегълидив вахце, бес тахъайтІа, амай пул вуна эхциг.

Ягъе кхунна. Сегънедиз экъечІайла билбил хъиз рахадай Нар-гизан а гуьзел хъуьтуьл сес икъван векъи, рагъ галукъай гуьлчи-мен гуьне хъиз ачух жедай чин икъван чІуру жеда лагъана ада-вай хиялдиз гъиз жедачир. Ваъ, исятда адан вилик квайди а ви-чиз чидай Наргиз туш, адаукай маса кас хъанва. «Иви бубадин-ди я».

«Валлагъ, Наргиз,—фикирзавай Ягъеди,—заз вакай са кГусни кичІе туш, вучиз лагъайтІа залай ваз зун гзаф кІанда, вавай зун

жедач. АКЈ хъайила, завай вун фад алдатмишиз
жеда».

— Башуьсте, Наргиз, хипер за къаячуна адав вахтуда. Ин-
сандин уьмуьр къ>ыруькар авачиз фидай затІ туш. Интѣ гъа зал
дуьшуьш хъайи къуьруькри зав а кесибдин хипер ишлемишиз ву-
гана. Вуна багъишламиша, Наргиз.

Масадбурал къурсах дар, хъел къведай, гъатта векъи гафар-
ни кваз лугъудай Ягъедивай Наргизаз акъван хъуьтуьл гафар лу-
гуьз жедай хъи, адалай ам рагъ галукъай жив хъиз жими ийиз
алакъдай. Зур сятни арадай фенач, гъуьлуьни папа акъван зериф-
диз суьгъбет баламишна, гуя абуруз садаз садан хъел садрани я
атайди туш, я ахътин дуьшуьш абурун къилел къведач.

И йикъан нисинилай Наргиз Ба'кудиз хъфин лазим тир. Ня-
низ ада Наримановский райондин госпиталда концерт пана кІан-
зэвай. Машиндин кузада акъахна зулун ми хъи гъавади кІубанза-
вай, къвалав рахазвай Ягъедин ванни бегъем текъвез ввчин рехъ
алатай тамуз тамашзавай Наргизан риккл Надир хтана. «Яраб
гъина аеагІа?» Ам элкъвена Ягъедиз килигна. Гъикъван Надираз
уьткъемвал, ми хъи ачух муьгъуьб'бат авайтІани, Ягъе рикІиз хуш
тир. Дутъри я, вичи гуьзлемиш тавунвай чІуру кар ада авунвай-
тІани, ада фад вичин гъалатІ туькІуьр хъийида, Наргизан рикІе-лай
уьмуьрлух яз а вакъиа алатда.

Гъамиша хъиз ван 'квей станция. Наргиз поезддиз хкаж хъа--
йила, Ягъе гъеле машиндин кузада амай. *Поезд* худда гъат тавун-
маз Ягъеди адаз гъил эяна, элкъвена хъфена. Ам икІ хъфин
Наргизаз аламат хъанай. Инлай виликди акІ гушир эхир. Ада
рекъл акъвазна вич авай поезд вилерикай хкатдалди гуьзетдай.
Амада поезддин чархари адан япара музыкадин зан туна ва Нар-
гизан алемдани кваз гъакъ тийидай гегъешд фикирри ам маса
дуьньядиз тухвана.

ЩУСАД ЛАГЪАИ КЪИЛ

— Динара, чан руш, мад са сеферда кІел хъия,— чІар акъалт-
навай винел пІузар х'кажна хъиз хввш кваз тГалабзава бадеди.

Динаради Совинформбюродин малумат ван ацалтна кІелзава
ва ам герен-герен картадив физ бадедиз дяведа душмандикай чи
армиди азаднавай адаяр къалурзава. Баде чарчел алай цІарарин
гъавурда эсла акъазвачиртІани, амни лап мукъув хъана картадин
яру, хъипи, къацу рангариз динъегдивди тамашзава, гуя вичизни
анай са затІ акъазва.

Яру аскерри дявейра гъалибвилер къазаммишзава лагъайла,
бадедив хвеш акатзава.

— Акъазвани, баде, Крым ва вири Украина, гъа чаз сару-
бугъадин къуьл гайи Украина вуч тир, гъам душмандикай къе-

пака азад хъийидайвал я, — ада лампедин экуьнал Керчдин проливдал глуб гьалчзава.—Ингъе, гъа инаг и мукъвара хуьруьз хтанвай Давуд халудин гада Мегъамедагъади женг тухвай чка я.. Ана, баде, еке дяве фена, гзаф ивиар экъична, Мегъамедагъадални гъана хер хъана.

— Я бала, а вуна келзавай къезетда къегьалвал къазанмишнавай солдатрин тГварар жедани?

— Ваз нин тГварар кИанзава, баде? Еке командиррнн тГварар жада, гъвечИбурун ваъ.

— Я бала, заз вири солдатрин тГварар хъана кИанда, аник,, белки...

Динарадик хуьруьн акатна.

— Вуна хъвер вучиз ийизва, чан руш?—са живви бейкефвал кваз лагъана къариди.

— Я баде, виридан тГварар къун патал са газет бес жадач

— Виридан ваъ, я бала, сад-зур. Месела, а гададин тГвар вуч тир, а-а?—фикирна къариди.—А-а Наргиз тамай х*кай гада вуч тир, и чи къуншидал алай Мегъидин хуьрйй тир?

Динара садлагъана итьтиятлу хъана. Адаз акI тир хьи, вичин рикIе гьелелиг виридакай чуьнуьхнавай сириникай бадедиз са уьтери хабар аваз, вич ахтармишун патал ихтилат куднавай хъиз, гмма килигайтГа, бейниван къаридиз са куьникайни хабар авач. И кар гъакъикъат чир хъайи ада латъана

— Надир яни?

— Эхъ, эхъ. Фицекъра еке командирдин патай адан дидедиз чар хтанвай луда Им кIамун рекъе папари ийизвай ихтилат тир. Гъада, гъа гадади вири фашйстар къена луда.

Динарадик мад хуьруьн акатна.

— Я баде, вири фашйстар къейила, бес дяве куьз ама?

— АкI ваъ, я бала, яни пара ман, са амбар... Гъеле адаз еке урдуларни ганва луда. Низ чида, гъа>кI лугъузвай папари..

«Ингъе игитар,—са яб бадедихъ галайтIани, фикирзава Динаради,—вичихъ къве йис уьмуьр аматIани тийижир къариди ахътиндал дамахзава, амма чун дяведикай къил къакъудзавай (адавай «зун бронда ава» лагъай Фетягъан тГварни къаз хъанач) "башибузукърин чиниз килигиз акъвазнава. Эй, баде, ваз акI я хьи, Надиран къайгъуда зун авачир хъиз, адан гъар са гъерекатдин гуьгъуьна зун ава...»

РакIарихъ тIуб гелягъай ван хъайиди Динарадин фикирар чк!ана. Ада чукурна ва къапакай гъарайна:

— Ам вуж я?

— Динара, рак ачуха, зун я.

Динарадиз Хатунаан сес чир хъана. Къапун рак ачухна, ала-мат хъанваз ада ха'бар къуна:

— Вун икъван геж вучиз атанва?

Хатуна кІвале кас-мас аватІа лагъана вил эжъурна. Ам хъипи хъанвай ва дарих яз мукъвал-мукъвал пІузаррилай мез злязавай. Акъван секин, далдамдал ккІалар злядай хъиз рахадай дишегълидивай гафар дуыз гъиз жеэвачир

— Вун кье яйлахдиэ техфена хъсан хъана, заз вун кІвале тежез кичІезвай

— Я руш, вахъ вуч хъана' Вун а'куртІа, бадедиз кичІе-жеда, мезни кваз талх хъанва Ам кьведалди гъич тахъайтІа вуна вун секинар кьванни хъия.

Хатун игис хъана ракІарин кьене патай цлаз далу яна акъвазна. Адан вилер Динарадал алай, туьд юзазвай, аквадай гьалда, вуч ятІани са кьурхулу кардикай лугъуз кІанзава, амма тешвиш хъанваз вич вичивай квахънава, гъилер тГушунзявай. Эхирни ада лагъана:

— Рагъ алатайдалай кьулухъ зи беденда яваш-яваш фул гьатна Сифте заз 'кисиз кІан хъана, ана хъайиди жеда лагъай фикир авуна, мичІи жеридавай эхиз хъхъанач, кІвачер, гъилер буш хъана, чанда зурзун гьатна Валай гъейри, умуд квай садни захъ авач. Яру гетІедин чин алайда . ада..

— Хъайи кар-затІ авани³

Гьелелиг хъанвай са затІни авач Фидай рекье за ваз ахъайда.

— Са геренда вун акъваз, зун исятда,—Динара чукурна хтана, бадедиз лагъана:

— Баде, Хатун атанвай, адаз зун кье йифиз вичин латав кьатхана кГанзава.

— Ам кІвализ татана, кьапув вучиз экъвазнава? Алад ман, я бала. Бес икъван гагъда садрани вун вичин патав кьаткун тІала(б тавурла, гила вучиз³..

— Адан са аял кефсуз тир, белки, дарих яз гъавилий атана кІанзаватІа.

— Алад, алад, анжах экуьнахъ фад хъша. Кал, дана нехирдиз завай тухуз тежезвайди ваз чида. БалкІандиз алаф вегьенвани?

— Эхъ,—Динара, кьилел шални хъивегъна, тадиз э'къечІна.

Кьеце ня«и ятІани, хуьр, инлай виликди геждалди жегъилрин гьуьжетрин ван жедай кимни кваз секин я. Инлай-анлай са са кГваляй лампадин кьит экв аквазва, эгер са-садра элуькъзавай кицІерин сесни авачиртІа, инал хуьр ала садани лугъучир. Виле эцягъай тІуб акун тийиз мичІи куьчейра кІвач кьванцихъ галукъыз кье дишегъли: Хатунни Дикара Кьурбанан кІвал галайвал физва. Абур садни рахазвач, Динаради вичиз Хатуна рекье вуч ихтилат ийидатІа лугъуз гуьзетзава. Хатун, лагъайтІа, цав-чил вичин кьилел илис хъанвайди хъиз луькІуьн кьурана физва. Адаз

икъван гагда хъвериз килигзавай хъиз жвадай гъетерни къе чӱ-
лав я, экв хъийизмач.

— Де лагъ ман вун вучиз зурзазвай?—эхирни давамиз та-
м. ана хабар къ\на Динаради.—Вун кӱваляй йифен и бейсуз вах-
иунда гъавайда экъечӱдачир.

— Динара, вуч хъийидатӱа заз чизмач. Уьмуьр къатӱ хъайи
Питӱишан хци залай гъил жъачузвач. Накъ няниз садлагъана
кӱвализ аватна, вични пиян тир, сивяй мурдар ни къвезвай. Чи
кукӱн-чухунни хъана Гена хъсан хъана, аялар ксанвай, тахъай-
i la, валлагъ, абурун рикӱ ак-ъатдай. Завай адахъ галаз акъажиз
жедайниР Къуншийриз ван жез кичӱевиляй гъарайиз жезвач Са
ишилти ван хъайитӱа, ахпа закай виридаз жакъвадай кӱашкӱм
жедай. Эхирни аман-минет авуна, къе няниз ша лагъанва. Зи умуд
анжах ва(к квай.

— Вун ажуз я,—хъел атана Динарадиз,—за адан чинал ахъ-
тин са цуькӱуьн элядай хъи, адавай вичин чин са гъафтеда ми-
хънз техжедайвал Зиян авач, Наргиз хтана зи гъиле гъат хъу-
нурай...

— Тавакъуйда, Динара, садазни чӱуькъмир,—минетзава Ха-
т>на,—(гъакӱ ван-сес тахъана алудиз жедатӱа килигин. Ван чкӱай-
гӱа, зун гъи чин алаз Къурбанан вилик экъечӱ хъийида! Ваз ал-
лагъдин хатур аватӱани, Динара .

— Ви патай калашвал ава, Хатун. Ваъ, за ваз лугъузва, ам
беябур тавуртӱа, заз ахвар къведач Регъуь къванни туш утан-
маздин хциз, вири ватан хуьнин, пехъи кицӱин вилик пад къунин
женгина хъайила, им чарабурун дишегълийрин гуьгъуьна ава.

Куьлуь-куьлуь рахунар ийиз, абур Хатунан кӱвалив атакъна.
Хатуна ракӱарал алай куьлвпар алудна, абур къенез гъахъна.
Аялар пенжердин кӱаник, чилел сад садав игис хъана къатканва.
Хатуиа лампадин фитил са жизви хкажна. Унлугъдин лампадиз
адавай бегъемдиз худ гуз жезвачир, нафтӱ куьтагъ хъана жагъун
техйиз кичӱезвай, ирид гирванкадин бутулкада амайди са тӱи-
мил я

— За ваз чайдани? Шекерни ава, фицекъра бадеди гайида-
осай захъ гъеле ама

— Чухсагъул, Хатун, чай за хъванва,—адан вилер ксанвай
аялрал расалмиш хъана —Аялар гъикӱ я, абуру вун инжиклу гзаф
ийиэвани? Чеб надинжбур хъиз аквада

— Ваъ, Динара, са жизвини надинж туш, гъа бубадиз ухшар
аганва Бубани абурун секин кас тир,—Хатунан вилери цӱарцӱар
гана.

— Аялриз вуна ви рикӱин сефилвал къалурмир, вуна абуруз
буба эвез авуна кӱанда

— Гъелбетда, гъелбетда, Динара, абур къвед зи 'къве лув я.
Динарадин кӱвале къекъвезвай вилер пенжердин къвалав

гвай кьечел расалмиш хъана. Ана хранвай гуьлуьтрин амба{ авай.

— Шумудбур хъанва?—гуьлуьтар къалурна хъиз хабар къуна| Динаради.

— Щуд жуьт хъанв-а, цудни хрун хъийидай гьалар ама- Анлай къулухъ килигда ман. Са посылкани ракъурнава, саданни^ гъазурлухвал хъийизва.

— Усадбадай са бубат техил хъанани? Къе-пака къуьд я гъа-4

— Аллагъдиз шукур, усадбада зи бегьер гудай накъв ава, • зегьметдин йкъаризни флан къадар техил къвезва. ХъуьтТуьг' раж бес къадар жеда. Гьалалдиз ам нез хъайитIа, мад вуч дерт. ава?..

И эрада явашдиз рак гатай ван хъана. Хатунан рахун тIанкъ на атIана, къурхулувал акатай вилер гьасятда раIкарихъ эл къвена.

— Атана,—кушкучна ада Адан рангар дегиш хъайиди вич вичивай къакъатнаваз алай чкадал ал'Iанвайди Динарадт къатIана. Итимрихъ галаз баша-'баш >кIвалахдай гьунар авай дин' шегъли, верч хъиз, ажуз хъана.

— Алад, ачуха! Угъривилин рекъиз физвайдан суфат заз фад, акурай!

Хатуна, кIвачер фалужди къунвайбур хъиз галчIуриз-галчIу-, риз фена, раIкарихъ галай тIуб ачухна. АскIан раIкарай Дина- радиз сифте акурди Ягьедин къил я. Ада, гьич кI©ализ вилни я/гъ тавуна, еке бедендал раIкарин къулухъ лохърскай катай къезд льиз агаж хъанвай Хатун кIевна. Ада мурмурдал са вуч ягIани лагъана, Динарадиз ван хъанач. Адан па'рталарни дагаш тир. Къилел къалин чIичI авай бармак, каргада л хранвай парчадин галифе шалвар ва кирздин сапогар алай. Бармакдин чичIерин гъилий вилер аквазвачиртIани, яру чин къарийрин кIвачел же-дай кемечдин шатал хъиз тир, тахъайгIа Динарадиз ам гъа вилай аквазвайни.

Хатуназ «килигиз ада мили хъверзавай.

— Хатун, вучиз вун за!кай катзавай? За квез яжни гъанва. Зун хуьре амай къван гагда за квез са куьникайни дарвал гу- дач, анжах вун закай катмир,—ада гъил къуна Хатун гваз хкве- дайла, усал лампадин экуьнал кIГвалин пипIе, аялрин месин къи- лихъ ацу!кънавай Динара а'куна. Ам лал хъана, гапур галукуьай тарцин хилер хъиз, «ъве гъилни куьрс хъана ва, ха'барсуз къилихъ тIвал галукуьай кIек хъиз, тIарам хъана. Гьасятда вири ашкъияр квахъай Ягье раIкарай эх(къечIна кат хъийиз кIанз элкъвена. Динаради адалай кIвенкI къуна.

— Ягье,—вичиз хвеша хъанваз къалурун яз ам «Iвачел къа- рагъна ва ацукъдай чкатеклифна.—Ша, ша, вахъ гьич тахъай- тIа са салам къванни авачни? Зун иьакIни дарих яз жуван рикI

аладарун патал иниз атанвайди тир. Кимел, куьчейра итимрихъ и алаз рахун айибда, гзаф авам я чи кьюьзуьбур. Ина мад чун аквадай кас авани? Ац>Икъ, а'кур-такурдакай кье суьгьбет ийин, хьюьр>ьн ийин. Гьикъван ламу квалин пипе, ч'улав гьварарин к'аник дуьньядикай магьрум хьана ацукьда. Са геренда кьванни рик' алахьун мичи квале лампа к>ы<уьрай гьисаб я Яргалди ацукьайт'ани зиян авач, вун ж'вале гуьзетзавай кас авач хьи. Эгер Гуьлнисе хала дарих жедат'а, вун ингье и дуьшекдал ацукь, ада ястух, дуьшек гьана цлавай эцигна,—за фена вун ина авай-дакай хабар гуда .

Хатуназ Ягье чир хъжезмачир, адаз садрани ам ихьтин ажудди яз акуначир. Виридан винел вичин гафунин агъавал ийизвай, дишагьлийриз сивел атай вуч хьайит'ани лугьудай, кьил цава кьуна К'емел алайбур садни итимар яз саймиш тийидай Ягье, вичин са капач галукьайт'а цициб хьиз ярх жедай рушан гьилияй кут'уннавай верч хьиз ч'арни юзас техжез рак'арин кьиле алк'анва. Ам гьвеч'ини хьанвай, анжах туьтуьнин хат сивиз кьван хкаж жез ачватзава. Са т'имил вахт инлай вилик Хатун фалужди кьур хьиз ажуд хьанай, гила Ягье. И шикил аквазвай Дина-радик хьюьруьнни акатзавай. Инал хьюьрена виже кьезвач...

— Баркалла ваз, Ягье, вун халис зеведиш я, за садрани ви синих авурт'а хьюй!—давамзава Динаради Хатунахъ элкьвена.— Адаз вун Гьесрет халудин бригаадила ахлудун залан хьанвай, гьавилияй кжъуз маЖ'ал тахьана йифиз кьванни дяведиз фенвай чубанрин хзанрал кьил ч'у'гвазва. Ягьедихъ гзаф сефил рик' авайди я, адаз ви аялар а'курла (ингье к'елер хьиз абур гьик' ксанват'а аку) хажалатлу жеда Вавай адаз вири лугьуз жеда, Хатун. Дехьнен вуна дяведа авай чи стхайриз гуьлуьтар храдай гьалар амач лугьузвайни, гьамни вавай адаз лугьуз жеда. Амма за и хьсан кардикай коллоздин председателдиз хабар гуда, кьуй адаз вичин ра'ботникар гьихьтин жьайгьудар инсанар ят'а чир хьюрай. Камил халудиз гьикъван хваши жеда! Ваз чиз, адаз хвешид жедани, Ягье?

Ягье дав хьанвайди хьиз алк'а»вай. Эгер адан туьтуьнин хатни юзун тийизвайт'а, ам кьванцин шикилдиз ухшар кьведай. Дина'ради адал гьужумзава.

— Ягье, вун киснава ман? Вуна чавай гьал-кефни хабар кьезвач эхир. Вуна багьишламиша, зак са т'имил гзаф рахадай хесет ква. А ч'уру хесет сак'ани хкудиз жезваи. Буба акунани ваз? Вун гьинават'ани кефсуз я жеди! Хатун, кьула авай ц'ай гужлу ая, уф це, чай фад хьюрай. Наргиз авачиз хьайила, а факьирдихъ вуж гелкьведа, кьюьзуь Гуьл'нисе кьаридиз вичихъ гелкьведай кас к'анзавай Ягьедиз вучда кьван? Гьакьикъат лагьайт'а, Ягье, види паб хьанач, кефсуз хьайи ч'авуз жуван далу кьванни т'ушун тийиз хьайила, адакай паб хьана вучда. Хатун, вун ацукьмир,

чайдиз худ це, за исятда фена гьармулайдин, япан чупарин векьер гьида, Ягьедиз дарман авуна кланда,—Динара физ гьазур хьанвай, Ягьеди чалар галклиз лагьана:

— Ваъ, ваъ, герек туш, зун хьфида,—ам юкъ агьузна ракла-рай эхкьечИдайла, кьилин клукни гуьрцелда акьуна, кьил чухваз тадиз кат хьувуна.

Динаради са геренда сивел капач эцигна, акI хуьз тежез акурди вичин хьуьруьниз бегьем ихтияр гана. Хатуна кьапакай як квай суфра хкана ва раklarиз тIуб хьияна.

— Агь, факьир, бегьем гьекьедай хьана, гьайи якIукай са кабаб кьванни нез хьанач.

— Утанмаздин хв-а,—лугьуава Динаради зурзун кваз,—зун адан геле кьедаъвез хейлин вахт тир, хьсан хьана, зи рикIе авайвал бейбуриз залай алакьна. МичIи пIипI акурла, ахьтинбуру тум тарсаз яда, ачух чкадал кьуьрер кьван ажуз жеда. Ам клула жендек аваз гьар юкъуз военкомдин раklarив гьикI гватIа, са юкъуз Фетягьа заз суьтбетнай.

— Ам дуьз я, амма Фенягьани ви вилик фурсар тавурай, адавай вичивай кичIевилий йифиз ахвар хьийиз хьжезмайди туш. Вун хейлин вахтара яйлахра жезва, гьавилий ваз хабар туш. Фетягь са вацра квахьна, хабар кьурбуруз ам больницада ава лугьуз хьана. Адан буба Сердер дайиди райондиз гьа шей дашмишна, гьа дашмишна, хциз шикееставилин чар кьачуна. Са юкъуз военкомди армидаз тухун патал повестка вугайла, ам гьанал фалужди кьур хьиз чIур хьана луда. Эхирни бубади инай са жунгав тухвайла, вири крар гьадал туькIвена.

— Бес ада заз вич «бронда ава» лагьанай эхир.

— Вуч «брон» авайди я, я руш! Вунни гьа квехь хьайитIани инанмиш жеда, Бронда жез ам вуч кас я, райком яни, исполком яни?

— Вуна дуьз лугьузва,—рази хьана Динара.

Иифен кьулар хьанва. Хатуна чилел месер экиЯна ва а'бур кьведни кьаткана. Лампа туьхуьрайдалай кьулухь Хатуна адаз хейлин крарикай суьтбетна, амма Динаради ван жезвачир. Фетягьакай Хатуна авур ихтилатди ам гагь мичIи кьубудиз вегьизва, гагь, кьвал гатазъай ичIи челегди хьиз, япара ван твазва. И декьикьайра адаз Надиран кьамат мадни вафалу жезва. Гьадахь галаз вад югь уьмуьр тухуз хьайитIа, гьам ада вичин бахтлувал яз гьисабзава.

— Вун ахварик квани?—яргьал муртIай хьиз адан япарихь Хатунан ван галуькьна.

— Ваъ, ахва'р кьезвач.

— Вучиз бес жаваб гузвач? За кьакай фикирзаватIа, ваз чидани?

— Квекай фикирзава?

— А гетЕдин чин алайда и кар заз багъишдач. Са кьулай
iaхТ жагъанмазни ада кыгсас кьахчуда.

— Са затІни адавай ваз ийиз жедач, вучиз лагъайГа заз
|кунва. Вуч дуьшуьш ви кьилел атайтІани, зун шагъид жедайди
Ідаз чизва. Секиндиз ксус.

Абур кисна. КІвале амукаяди аялри кьезилдиз кьачузвай
нефесдин сес я. Га хьутьуьл нефесди кІвал ацІурнавай ва чим-
иавай. ГьвечІи кьве аялдив игис хьана кьатканвай Хатун Дина-
радилай фад ахварал фена.

ЩИКЪВЕД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Динара и юкьузни бубадин патав фидайвал хьанач, буба вич
хтана, муькуь юлдашризни кІани-такІан затІар кьахчуна, хьфена.
Ратъ цавуз хкаж хьайила, Динарадин рикІел Надиран хуьруьз
фин акьалтна. Ада вичихъ галаз са клаосда хьайи га хуьруьн ру-
шаз Надиран адрес жагъурна вичиз ракъурун тапшурмишной,
гьеле адрес адав агакьнаиачир.

Хуьруьз фин регъят я, ам акьван яргъа авач. Кьве версиниз
фена хтун Динарадиз сейрдиз фейи гьисаб я, бес бадедиз вуч
багна ийида? Адан рикІел атана.

— Баде, вуна фицекры чахъ хуьрекдаи кьуьлуьн гьуьр амач
лугьузвайни?—лагъана ада рикІивай.—Ийидай кеспини тахъайла,
зун кье вучиз гьакІ куьчейра кьекьведа, са целще авай кьуьл
гваз фена Мегъдидин хуьре рвгъведа.

— Я чан бала, ви кІула аваз тухвана регъвейдакай чаз вуч
жеда?—лагъана кьариди вичин кьуру гьилерив лай-лай гуз туна
хьиз.—Буба хтурай, ада балкІандин са пар регъвена хкида.

— Я баде, буба геж хкведа, акьван гагъда бес чна са ханІа
недачни?

Кьариди са геренда фикирна ва ахпа лагъана:

— Лап хьсан жеда, чан, баде ви «Лва'чериз кьий. Акъваз,
вахъ галаз физвай юлдаш авани?

— Ваь, юлдашдикай вучзавайди я, я баде? Рагъ алай юкьуз
ваз чун тарашдай хьиз яни?

— Вун гьахъ я, чан руш. Алад. Хуьруьн пуд «ьерехдивай
вацІар физватІани, га репье лутьудай батмиш хьайиди чина
хьанач ман!

Динаради тадиз, гьеле фадлай миьна, кьурурна эцигнавай
кьуьл целциз вегьена, бадедин куьмекдалди ам кІула кьуна, ре-
кье гьатна. ВацІун кьеречдив агакьайла, миьни мармар хьтин ми-
хьи яд акур адаз темягъ атана. Югъни чими я, рагъни нисиниз
мукьва жезва. Динара физвай рагун шуькІуь житъирдин лап игис-
на кІаникай вацІун са гьвечІи хел авахъзава. Гьикьван игьтият-

лудаказ ам жигъирдай физвайтГани, кІвачел алай хамунин шаламар цІуьдгъуьнна, ам метІер»хъ къван деринвал авай цин гъвечІи дегънедиз явашдиз аватна. «Гена хъсан къана, цел къеженач», —фикирна ада., Де'гънедай эхкъечІавай Дннарадин кІвач къванерал алай хъирхъамрилай цІуьдгъуьнна, ам алуькна ва бегъемднз ярх хъаначІани, капачар чилиз яна. Адан булушка михъиз къежена. Цяй эхжъечІай руша кІула авай цел куларин далдадив эцигна ва кас-мас аватІа а'квас и патаз, а патаз тамашна. Ада хтІунна сифте къванерал экІяна, ахпа, инсанриз акваз кичІевилляй, булушка ахлукІна. Шаламар ачухна, гуьлуьтар хтІунна, абурнц шуткъунна. Ракъини кузвайтІани, зулун яд къайи тир. Динарвдин назик лацу хам тІура,р акъатнаваз вили хъана.

Садлагъана адаз кІвччерин ван хъана. Сивик хъвер кваз куларивай хкечІна вич галайвал къевез'вай Фегягъ мукъва жедайла, ам гъеле а патал эщигнавай целцив ахгакънавачир. Динара целцнн винел кІвачер кІватІна ацукъна, къеженвай кифер къуру хъувун паггал ачухна шуткъунзава. Фегягъ атана, саламни татана адан къвалав гвай якзгу къванцел ацукъна ва атъадилай винелди вичин беден вири лишандик кутурди Динаради къатІана. Фегягъал алай хъигги перем адан къумрал чинив къазвай. Кбилел алкІанвай бурмачІулав чІарар къезил шагъвардивай са жिवини юзуриз жезвачир, аквадай гьалда, вичини гъа чІарарал дамахзавай, мукъ-валм>къ'вал абурулай гъил элязавай. Вилер, л»гъайтІа, рикГевай чннебан сир чуьнуьхиз тежедайвал хъуьрезвай Адан рикІик гьерекат квайди Дина'радиз къачузвай нефесдай чир жезвай

— ВацІун ци вун мадни гуьрчегна, Динара. Вучиз вун акъаан фад а гуьзел цикай мкечІна?—вилер чина къекъвез хабар къуна ада.

Са тІимил утанмйшвални акаатайла, инал-анал цин михъи стІаларни алаз хъайила, Динарадин чин гъакъикъатда пакаман чнг алай яру шафрандин ичиз ухшар къведай.

— Яд къанвай, заз кІанзавайди бедендин цІай алатун тир, амни къежей 'булушкади алудна,—векъидиз лагъана Динаради.

— Вун циз аватай къайда заз акунай.

— Вун ина гъина авайди я?—яргъи чІа'рар шушкъун хъийиз рахазаа Динара.

— И Мвгъидин хуьруьн колхоздихъ галаз гъеле алатай йи-еалай кутІуннавай икърар авайди тир. Чна абуруз гьерер гана, абуруз гъеле чи счѐтдиз пул хъиянавач. Зун гъа гъахъ-гъисаб ийиз фенвай,—ада мили хъверзавай. И хъвер Динарадик гъич акахъ-завачир.—Вун «ъвезваз акурла, зун атІа куларив чуьнуьх хъана, гъакІ зарафатдай вак ки-чІерар кутаз кІан хъана. Вун ярх хъана къежейвал акур зак гъеле хуьруьнни акатна.

— Куларшв, адет яз, кичІедай къуьрер жеда. Вун, акІ хъайила, къуьрен ролда акъвазнавай ман?

И гафарин ван хъайи Фетя/гъан къаних'вал алатна Динара вичихъ галаз векъидаз рахазвайтлани, адаз рушан гафар хуш жезвай ва са квехъ ятлани умудлу хъана.

— Кичле тушир уьтквембур ауна ви патав атуддач эхир.

Динарадик еке хъуьруьн акатна, и хъуьруьнн Фетячь серсерна.

— Вун гъахъ я, уьтквембур чи хуьре амач, абуру исятда душ-мандихъ галаз, ингъе зунни вун хъиз, чин чинал а'къвазна дяве тухузва; кичлебур, вун хъиз, куларив чуьнуьх *хъцва*,—ада къе-цИл кГвачер яргъи авуна целцин винелайтГуз гвадарна ва вич къулайдиз аиукъна. Рушан къеженвай бедендал алк!анвай булуш-кади, гъевеслудаказ зурзазвай хурун, бегъем чкадиз атанвай кIвачерин шикил ачухдиз къалурзава. Фетягъавай мукъув гвай, вичиэ фадлай кIанзавай, гуьзелниЛел ашукъ ийидай касдилаь вилер алудиз жезвач. Динарадин рахунин ван япарихъ галукъзавайт]а-ни, адаз бегъем къимет гуз жезвачир.

— Вун «иена ман, тахъайтIа за дуьз лугъузвачни?— алава хъувуна Динаради.

— Дуьз л»гъайтIа, заз ви айгъамрин саданни ван жезвач, Динара. ВацГуз килигайла, зи ри!кIи, гъадан лепейри хъиз, гъала-ба къачуда, ви вилериз тамашайла, уьмуьрдал шад хъунихъ умуд лу яз секинарда.

— Вун бегъем ашукъ я хъи, Фетя/гъ,— мад хъверна Динаради.

— Зун гъихътинди ятIа ваз тек са къе акваз-вани, Динара. Вун акур лалдакайни ашукъ жеда.

— Вун, дугъридан, Фетягъ, ви уьмуьрдал шад яни?

Рушан гафарин ван адаз жезвачир. Жава«бдин чкадал гадади гъил яртъи авуна, къуранваз чкIана далудилаь агъуз куь'рс хъан-вай чIарарин винелай рушан гърдан къуна, ирьтйятсуз акъвазна-вай адан къил вичив агудна, хъуькъвез темен гана.

И кар гуьзлемиш тавунвай Динаради са акенвални авунач, ам элкъвена Фетягъаз тамашна. И тамашуни ам мадни тьевеслу авуна ва къведлатъай сеферда пI>зарар лишанда къунааз адаз Динарадин чин яру хъана къекъифнаваз ва гъа гила мад вич жакъваз гъазур пеленгдиз *ухшар* атана. Адатадиз гардан ачух хъувуна.

— Гъан, акъвазна ман? Гена кичле хъананл? Ма, це темен, це!— ада гагъ са хъвехъ, гагъ муькуь хъвехъ адахъ эл'къуьрна.— Гатун чуьлда авай верч хъиз, сив ахъайяа акъвазм-ир! Гъуьлягъ-дини инсандиз чинеба кIасда. Вун гъа гъуьлягъ я!

— Вахъ вуч хъанва, Динара?—адаз рушаз мукъва жез кIая хъана. —Ина хъанвай вуч ава?

— Вун заз мукъва жемир!—тъарайна руша. Адан яру хъанвай вилера ажугъ, такIанвал авай.—Вун азарлу кас я, вучиз вунна ви азардив зунни къацIурзава?

Рагарани кваз гьатдай и векъи гафари Фетягъ гужлу гару хьиз къулухъди гадарзава. Адаз масадбуруз ван жез 'кичезва, гъавилъй ина-ана вилер экъурзава. Динара адаз мукъва жезва. Адан гъиле къван авайдини Фетягъаз аквазва.

— Динара, зун вучиз азарлу жеда къван? Ингъе ваз аквазва хьи, зун гъамишандин, садрани къил тIа тахъай гъа Фетягъ я, — адаз вич гъахълувилиз акъудиз кIанзавай, Динарадин рикIе вуч аватIа адаз гъинай чир жедай къван.

— Агъан, азарлу туш, азарлу хъйиди туш?—Динара адаз мукъва жезва.—Заз чин тийидай хьиз тирни ваз? Бес сагъсуз я лагъана къачунвай билет, акI хъйила, вуна армиядикай къил къакъудун патал авунвай луматIвал яни, кичIедай чIут! Военкомдин ракIарив гъавилъй ярх хъанайни, ажуж рубгъ? Бубадихъ жуvgав авачиртIа, вуна вучдай?

Са тIимил вахт инлай вилик рикIе чка гуз кIанзавай рушай Фетягъаз цацар алай къуьгъур хъана, адан гъар са гаф беденда акъазва, лап ри>кIив йгакъзэва.

— Динара, инсавриз ван жеда, бес я,—явашдиз тавакъу ийизва Фетягъа.—Хуьруьз гъар юкъуз хквезвай къенва лагъайви-лин чарар къванни ваз акваз!вачни? АкI тахъанайтIа, зунни, низ чидай...

Динарадин хъел атуникди икъван гатьда назик аквадай Фепгъан чин лацу качин чиниз ухшар атана.

— Вири къена ваз валай дуьнья авадан хъийиз кIанзавани? Валай амукъдай несилни вун хътин ватан маса гудай'бур жедай-дакай вуна гъич фикирзавани? А чарарин иесияр гъина ва вуч патал къенаа-Iа халкъдиз чиде, албурун винел уьмуьрлух баркалла гкеда. Ваз вун гъикI рекъидатIа чидани? Куларин пунув къур хьиз... Квахъда, вирида негънаваз, баркалласуздаказ, са гелни амачиз. Вири жегъилар армиядиз фейила, зун ваз гъуьлуьз фидай хьиз яни? Умуд кутамир. Заз вун садрани кIан хъйиди туш, алад жуваз тай жагъура, алад! Мад вун садрани зи вилериз тахкурай! Заз кIаниди гъа цIун кжъвай за жагъурда, гъадан мейитдин патав са йиф акъудун за бахтатарвал яз гъисабзава. Ала-ад, заз килнгиз акъвазмир!!!

Фетягъ къулу-къулухъ хъфена, ахпа тадиз элкъвена са вил Динарадин ягъиз, кам йигинарна, гуя адахъ са вуж ятIани къван гъаз галту^зава. Динара ам вилерикай хкатдалди чанда фул аваз килигзавай, адан къаралту вилерикай хкатайла, ах'па гъиле авай къван акуна. Руша рвгъят хъанваз ухът аладарна, къван гадар хъувуна.

Бадедин куьмекдалди кIула эчитай цел ада регъятдиз къахчуна. И юкъуз Динаради Мегъдидин хуьре къуьлни регъвена, Надиран адресни жагъурна, рагъ цава амаз хуьруьзни хтана.

ЩИПУД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Баку. Югъ-йиф галат тийиз, я инжиклу тушиз лепейри чухъзвай гъуьлуьн кьерех. Гъуьлуьн кьерехдал кьиблепатахъ элкьвенвай айван квай кьве мертебадин Эр'киназанбурун квалер. Наргиз ана яшамиш жез им кьуд лагъай йис я. Эркиназан диде Сияра-ханум Азербайжанда сифте сегънедиз эчсечлай дишегъли хьунилай гъей'ри, ам сад лагъай ашукъни тир. Ам чехи хьанва ва сегънедиз лап тимил эхкьечизава. Адан руш Эркиназа дидеилай ирс яз атанвай гуьзел сесини яб гузвайбурун арада гъуьрмет, кланивал кьазанмишнава.

Рушан алакьунриз килигна Азиз дайидини Наргиз Бакудиз, консерваторидик кутаз атайла, сифте дъуьшуьш хьайиди ва рушан сес ахтармишайди Сияра-ханум тир. А эгъли дишегълиди кьай-гъударвал авуналди регъуь, эгъи дагави руш Наргиз консерваторидиз кьабулна. Гъанлай инихъ ам вичин рушахъ галаз санал вичин квалер туна.

Къе жегъилрин манияр лугъузвайбурун конкурс куьтягъ хьана. Наргизани Эркиназа сад лагъай чкаяр кьунвай—Сияра-ханума гъазурлухвал аквазва.

Наргиз,, столдин кьерездал хур вегъена ацукъна, Сияра халади ва адаз куьмекзавай Эркиназа ширин пирожокар гьикI гъазурзаватIа тамашзава. Дарчиндинни сенжефилдин, шабалутдин атирди иштятъ ачухзава. Сияра халади шуьшедин гъвечIи кьапунай хуш ни галай са пай шекер тир жими тини нехишар алай кIалубра цаз Эркиназав вугузва. Адани абу.р десте санлай тухуз газдин пичинин духовкада эцигзава ва гъа кьапуна аваз чрайбур хкизва.

РақIари зенг авур ван хьана. Вири хуьрекар гъазурунал машгъул тирвилляй Наргиза кьарагъна, рак ачухна. Газетрихт» галаз санал почтальонди адав са чарни важгана. Почтальондиз чухсагъул лагъана хтай ада газетар столдал хъивегъна, а кьилинадрес алачир конверт ачухна, Эркиназ хкведалди кIелиз башламишна, вучиз лагъайтIа Эркиназа адавай нин чар кIандатIани хуй, кьакъуддай, абурун арада садрани садакай садаз чинеба сир хьайиди туш.

«Эгер вун Ятьедин паб ятIа, артист руш,—кхьенвай чарче,—вуна гъуьлуьн аявал ая. Вун ана манияр лугъуз чарабурун гарданар кьаз гьатнава, ви гъуьл Ягъвсуз чиниз утанмиш тахъана гъуьлер армидиз фенвай дишетлийрин гъуьгуь'на гьатнава. Хатун гел галачиз квахъун ви гъуьлуьн тахсир я. Хтана ам епина хтур...»

Наргизан ачух чин элба-эл агаж хьана, бедендиз кьайи гьекъ акъатла, кIвачери зурзун кьачуна. «Ихътин кар жедани?» Ам мад сеферда чарчиз килиг хъувуна, анал садан тIварни алач. Чар жи-

бинда хтуна. Адан кьиле агъзур хиялди тинг гагазва. Чар кхъей-дан т'вар алачнз хъайила, ам шаклуни жезва. «Белки, гьакI зун такIанвилей, пехквилейн акъуднавай къундарма ятIа,—лиилзава —Ваъ, ягъ тавур тфешгди вандач. Гьар гьикI ятIани хъфена кIанда». Са декьикадани эглеш тавуна ада вичин чемодан кIватI хъийиз башламишья.

— Наргиз, —хьал кваз кIевиз рахаз Эркиназ хтана,—ваз вуч аватIа чидани?..—лугъуз кIанзавай гафар туна ам Наргизаз ала-матдал килигна.—Я РУ-ш, вун гьиниз я? Заз вк гуьт'уьл чIур хъанвай хъиз аквазаа. Дехънен атайди вуж тир?

Сияра ханумни атана. Амни рахун тийиз къах хъана тамаш-завай.

— Зун хъфена кIанзава, Эркиназ

— Вучиз?—къведаяи са сивяй ха'бар «буна абуру.

— Завай исятда квез са затIни лугъуз жедач, хтайла суыгъ-бетда.

— Я руш, гьич тахъайтIа чаз са ишара къванни ая, вуч ва-къиа ятIа гъавурда гъатдайвал.

— Чар атанва, Эркиназ, чIуру габардин чар. Вуна дирек-тордиз, Исмаилзадедиз, жузуртIа, кефсуз яз атанач лагъ, — ада чемодан къахчуна, къецяхъ эхвичIна—Дарих жемир, квез чнр жеда...

— Де акъваз, такси къванни гьин —Эркиназа шал къуьнерихъ вегьена куьчедиз зверна. Ам са цIуд декьикадилай такси гваз хтана.

Няниз уьмуьрда хъадвай еке агалкъун тебрикиз къведай та-яр-туьшерихъ галаз шад межлис тухуда лагъай Наргиз гуьт'уьл чIур хъанваз тансида ахIхвайXНа Эркиназазни Сияра халадиз усалдиз гьил эляна, станцидал еримиш хъана. Анлай ам поездда акъахун лазим тир.

Няниз геж хъиз Наргиз кIвалив ахгакъна КIвале, Гуьлнисе жьаридилай гт^йри, садни авачир. Авай са хцин свае гъамиша па'та-къерехдай чемодан ацIурна хквез вердиш хъанвай Гуьлнисе къариди адаз «инерзава, ам хтунихъ вичин вил галайдини лугъуз-ва. Наргиз адан гафар бегъем япа гъат тийиз вич авай кIвалин юкъвал акъвазна, къуд пата вилер экъуьрна, гуя адаз анаг сифте сефер яз аквазва. КIвалин шикил михъиз дегйш хъанвай. Чилик литерин винелай «Гъасан къаладин» нехиш авай къве халича квай, гъахтин са халича кроватдин патавай, садни муькуь цла-«ай куьрнавай. Къавай, куьрсарнавай къизилверекьдал чIагурна цIа'рцIар гузвай таж алай лам>па гьич хуьре ава лагъана ван хъа-Аиди туш. КIвалин пипIе, кроватдин хъвалавай шкаф гвай, ахтин шкаф а чIавуз кIвале ,хьун еке аламат тир Ибур вири Наргиз кIвалей экъечIай къве гъафтеда хъанвай дегйшвилер я. Наргиз гъавурда акъуна. Вичи гележегдин еке ум удар кутур гъуьл дар-

нал акъалтнавай халкъдивай къимепгу нкйчр кѹ і ъул тирди адаз чир хъана. Инеанри вичихъ гшай к!ук дин«*дЙ| куьмек яз гузва, ида 'кІвал ацІурзава. «Амбардал алай къиф» фмкирдиз атана Наргизан. Адан къил хуруз аваггна ва ам аг къана столдал ацукъна. «Хиялри аш арадал гъидач»,—>лугъуда бубайри. Наргиза гила вичи вуч авун лазим ятІа, къарар къа-булна кІанзава, амма са рехъни адавай жатъуриз жезвач. Буба-дин кІвализ хъфида лаябайтІа, дуьз жезвач, гъеле кардин кІан-нун чир тахъанмаз хъфейгІа, жемятди айибда. Адалайни алава, гъуьлуьз фена са йисалай г^аф ятІани, бУба адахъ галаз гъеле раханвач, вични исятда азарлу яз месел ала. Акъвазна и кІвале ксуда лаІгъайтІа, и халичайри адав ахвариз вугудайвал туш, абу'-рун иесийри а'бур маса г>н патал х'ранвайбур тушир. И фикиррик квайла, ракар ачухна Гуьлнмсе къари гъиле патІнусда аваз чайни гваз гъахъна. Къайиненѳди вичиз чай гъун Наргизак гъични акахънач.

— Вун рекъяй хтанва, чан бала, са истикан чай хъвана жу-ваз юргъунвал къачу.

— Я диде, вун куьз инжиклу жезва, зун гъаииз хкведай хъй.

— Ву-у, чан бала, квез чай гъуналди зун инжиклу жедани?— адаз Наргиза кІвале вилер экъуьрзавайдн аквазва.—Ваз акваз-вани, свае, Ягъеди ви кІвал гъикІ безетмишнаватІа. Адаз- вун пара кІанда... Зи хва кІаздай гъуьлять хътинди я. Вичин чанднни гъа-йиф татана къазанмишайди кІвалел харжзава. Ада гъеле ви тІва-рунихъ къачунвай къизилдин шейэрикай зун рахазгвач.

Гуьлнисе къаридин и гафарини адаз вичин япал далдам га-тазвай хъиз авай.

— Хуьре цІийи вуч хабарар ава, диде?—къаридин рахун кис тийиз акурла, ха'бар къуна ада.

— Са къариб хабарни авач.

— Ягъеди а хипер жатъай дишегълидив пул къванни вахга-нани?

— Я бала, Я'гъедиз акыван пул гъинай къведа, бажагъат вах'-гана. Дуьз латъайтІа, заз чидач.

— Ягъе вич гъина ава?

— Къе пиркъурулдай эвернаваз райондиз фенва.

Наргиз кхунна. «Пиркъурул»—къаридин гафар тикрарна ада. — Ваз такІан жемир,—Наргизан къалабулух къатГай хъиз лагъана къариди.—Пиркъурул адан дуст я. Низ чида, адаз вуч герек хъанвайтІа. Эй, гъич тІуьначтІа, тек са гъада зи кІваляй са пут къел тІуьнва. ТІуьр фу квадардай дустар зи хъихъ тахъун лазим я.

Наргизан туьтунилай чайни фенач. Къари хъфейдалай къу-лухъ ам и кІвале ваъ, масана, чемоданни къилик кутуна къуру чилел ярх хъана къаткана.

Гъулягъди кІасай хъиз адаз ахвар къвезвач. Иифен юкъварилай хъиз инсанри'н сесер малум хъана. Абур кисна. Гурарай виниз къвезвай атъур кІвачерин ван акъатна, ахпа гъур-Ігъурдал •къар'идихъ. галаз сад рахана, а пата кІвализ гъахъна. Наргизаз ам Ягъе тирди чизвай. Ам вичин патав къведалди вилик Наргиз вич ам авай кІвализ гъахъна.

Ягъеди столдихъ азар галукънавай вече хъиз кІуф чилиз язава. Наргиз акурди ада са гужНбаладал ахъа жезвай вилер кІевна, Наргизал вичин къве гъил яргъи авуна. Руша, ам вичикай къерехна хъиз, лагъана:

— Эвела вуна вун гуьзгуьдай тамашна къайдадиз хкваш. Вавай ви вилерин кІакІамар ХІкажиз жезвач. Вун икъван гагъда гъина авай?

— Гъамиша чуьллера авай вавай и гаф за садрани хабар къуначир эхир. Къе са юкъуз...

— Мад сеферда ваз чир хъун герек ятІа, зун чуьллера гъатнавайди туш, за кІелза'вайди я.

— Зи къуллугъни гъа ихътинди я. Юкъуз хкведа, йифиз хкведа, я хжведач... Адалайни алава, зун итим я, вун зи паб, вуна са «сизвини заз гъурметзавач. Гъеле суалар зав вугузва, налугъуди, им Прокурор Я, СИЛИСЧИ Я.

Наргизаз кІанзавайдини Ягъедин сивяй гъа и гаф акъатун тир.

— Ягъе, ваз зун чидани?

Ягъедик хъуьруьн а кати а.

— Аламатдин суал я.

— Аламат жемир. Зун диде, буба—вири атІана ваз гъуьлуьз атана, вучиз лаІгъайтІа зи уьмуьрдин шадвал, пашманвал анжах вахъ галаз пай жеда лагъана за умуднавай. Амма вуна закай гзаф затІар, крар чуьнуьхзава. Ви йязи гъерекатри зун фикирлу ийизва.

— Авач, Наргиз, авач... Ви кефи хадай... мутІлакь са икъванни...—ада тупІун кІ>вейкІ къалурна.

— Вун исятда пиян я, гъавиляй заз вахъ галаз рахазни кІанзавач.

— Зи пиянвал вун ахкурди михъиз ахлахъна... Вун... вун акурла, зун маса тегъер пиян жеда.

— Лап хъсан. Ваз къе прокурордай вучиз эвер ганвай?

— Ваз гъинай чида?

— Ви меци лагъана. Зажай са затІни чуьнуьхмир.

— Башуьсте. Ваз атІа етим Къурбанан паб Хатун чида хъи, гъам къвед-пуд югъ инлай вилик чуьлдиз фейиди квахъна. Мад вунни квахъайди туширни. Надир тахъанайтІа, вунни жагъин хъийидачир эхир. Текъена армидай хтайла, гъа Мегъдидин хуьруьн-исуваз за еке са компания ийида. Зав вун гъада вахгана.

И гуьзет тавунвай чкадал мецел атай Надиран тІварці Наргизак вучиз ятІани юзун «утуна ва са гъвечІи легъзеда адан суьрет вилик акъвазна, квахъна.

— Зи дуланажагъдал, захъ ярар-дустар хъунал,—рахазва Ягъе, —гзафбур пехил я. Гъавиляй залай са ни ятІани прокурордиз кхъенва. Вични цІийиз райондиз хтанвайди я... хенці хъана КіКІаНа, сакІани алатзавач.

— Факъир дишегъли,—вилериз нагъв хъитІкъиннаваз хиял-луж яз рахазва Наргиз,—Бес адан аялар гъиниз хъана?

— Вазни хунІ къайгъу авачни! Милицадай итимар атана, абур детдомдиз тухвана.

Аялар гъикІ хъайитІани иесуздаказ амуьк тийидайди чидай-тІани, тербиячийрин гъиле гъатнаваз хъайила, Наргизаз хвеш хъана. Ам са геренда киснаваз акур Ягъеди мад ада жузун хъийидай гаф-чІал амач лагъай фикирна, амма ам ягъалмиш тир. Наргиза вичин рикІе авай къван гафар инлай къулухъ лугъун къетІнавай.

— За вав пул вуганайни? Вад атъзур манат...

— Вуганай. Адакай рикІел хкана вучзавайди я?

— Вири герек къвезва, Ягъе. Вуна а дишегълидив, гъа гъвечІи аял гвай дишегълидив, лапагар вахганани?

Ягъедин чІалар квахъна. Ам цлариз, къавуз тамашна, вуч багъна акъуддатІа лугъуз фикирна.

— А пулди хъ ингъе и ваз аквазвай шейэр къачуна,—ада чеб авай кІвалин къен къве гъиливди къалурна.

— И шейэр а пулди хъ къвезвач, гъатта и са лампадин къиметни ам туш. Ибур вуна чуьнуьхнавайбур я. Гила лагъ вуна заз а дишегълиди вичин хзан гъикІ хуьзва? Вун се*беб яз дяведа иви зкъичзавайдан хзан гишила рекъида. Вун исятда хушракандин ролда ава Ви чилина тІветІер гъатнава, вунани абурун иви хъвазва.

Ягъ, аламат жезва Ягъедиз, ве(къи гаф сивяй акъатуниз лаийх тушир хъиз аквазвай Наргизакай къе вуч хъанва. «Белки, им Наргиз туш жал!» Адан пиянвал гила алахъна. Ада чпин рахунар икІ терс элкъведа лагъана фикирнавачир. Къе адан чилина затІ гъатзавач, са патахъай прокурордин мецик акатун, муькуь патахъай вичин килфетдин сивяй акъатзавай вижесуз гафар... «Им зи чарх терсеба элкъвена лагъай чІал я»,—хиялдиз атана Ягъедин. Ам «пластинка» дегишаруниз мажбур хъана.

— Ваз вучиз хъел къвезва, Наргиз? Са нин патахъай ятІани вучиз чи арада къал жеда? Дуст зиди тир, адан чина уьзуькъара зун жеда, ваз адакай вуч ава? Зи чалишмишвилер анжах вун паталди я. Вун шад хъун, вун пачагъдин паб хъиз къекъуьн зи мурад я. Вун сегънедиз гъикІ экъечІна заз ІкІанзаватІа ваз чидач ман!—кисна, фикирна ва герендилай хълатъна:—Ви рикІиз кІа-

нивал вуна авуниз за ваз ихтияр гузвачни? Бес я, Наргиз, зи тІварни итим я, зи кЫилелни бармак ала!—ван хкажна Ятьеди.— Халкьди заз вуч лугъузватІа ваз чидани?

— Зун гъавурда акьуна,—Ягье рахардавай беденда мадни звал гъатзавай ам кГвачел акьалтна.—Вун ватан, халкь маса гудай хаин /кэс я! Вуна, ви агьвалдикай менфят къачуна, гъуьлер амачир дишегълийрал писликвал гъизва!..

— Наргиз, чир хьухь, вуна зун гъахьсуз беябурзава, зи намз-с-диз кІур гузва. Папай везифа бармакдин намус хуьн я.

— Намусдиз, намусдиз?—ада жи'биндай акьудна чар вугана.—Ма кТела! Намусдикай рахадалди вилик ам жувахь авани лагьана ахтармишайтІа хьсан я

Ягьеди чар кІелзава. Наргиз адаз нифретзавай вилералди тамашзава. Икыван гагьда викІегь, дирибаш аквадай Ягье кац хьиз гъвечІини хьанвай, агажни. Гъилер эчІел эцигиз уьтквемдиз рахадай къуват адахь амачир. Инсан хунІ фад ажуз жедачни! Ва садлагьана Наргизаз и вичин вилик акьвазнавай кас йифиз гьиле гъатай къайи къиб къван тжІан хьана. Ам гъуьл ваь, гъакГан ахлакьсуз чара кас хьиз акуна.

— Гъа язух дишегъли квадарнавайди вун тирдал зун инанмиш я. Згер захь субутдай делилар авайтІа, за вун исятда милицадин гьиле твадай!

— Наргиз!..— гъилер тІушунзава Ягьеди.—Мецел атай вуч гаф хьайитІани лугьумир, за ваз къадагъа ийизва! Зун вучиз ихьтин гафарин иеси хьанватІа чидани? Вун зи патав гвачирвиляй. Наргиз, кІелун гадра, хьша, чаз кими са затІни авач. Я закай халкь рахун тавурай, я вакай. Ваз за вири лагьана кІанзавани? Зун дарих я. Вун ана, Бакуда, сегьнейра хьун зи намусди къабулзавач.

— Сад лагъайди, зун вун хьтин ихтибарсуз кас туш, зун зи иесидиз уьмуьр амай къван гагьда вафалу жеда лагьана гъуьлуьз фейиди я. Зи намуслувал за ваз зун ви кІвализ сифте атай йифиз субутна. Къвед лагъайди, консерваторида за вуч патал ваь, зун патал кІелзава. За зи пеше са 'куьншсь галазни дегшлдач Зун вуна маса дишегълийрай къамир. Зун вири крарал рази я, гишилани акьвазда, кукІвар хьанвай парталарни алаз къекъведа, амма жув алчах авуниз за рехь гудач. Лап амай вири крарал вун гъахь ятІани, зун авачир жьве гъафтеда и кІвале хьанвай дегишвал заз бес я. Завай им зхиз жедач. Чун чара хьун лазим я.

Ягье Наргизан и гафарихь агъунвачир. «Акьван вич кІани кас уьмуьрлух чара хьун жедай кар туш, ада зак кичІе кутазвайди я».

Наргиза атІа кІваляй чемодан хкана, вичин парталар гьана хутаз башламишна. Ягье гила дарих жезва. Ам кІвале къекъвезна,

гьикI Наргиз секинар хьийидатIа лугьуз гафар жагьурзава, гьич гилигиз жезвач, кьил гжи хьанва.

— Наргиз,—лагьана ада эхирни,—адетар гьа икI я, тушни? Эхи'р хьн, дишегьли, вахь вафа авай затI туш. Заз зи гьакьиндай • ак са нукьсанни квачиз аквазва. Лугьун хьи, зи кьилел гьа ихь- | ин ч!уру дуьшуьшар атана. Бес итим кIеве гьатайла, папа ам i адардай адет яни? Бес итимни паб са викини|x квай яцар я лу- Ьудачирни?

Ятьеди лагьай и гафарал Наргиз фикирди тухвана Гьакьикъатда гьакI хьанвай. Къе са юкьуз гьеле субут тахьанвай гьа- латIарни майдандиз аватуналди чара хьана хьфин садани гьакь- дач.

— Зун къе йифиз и ви «тавханада» амукьда,—лагьана Нар- гиза —Анлай анихь ихтияр зиди я. Амма за ваз гьакьикъат лу- гьун, мад санал яшамиш хьижедай рехь чаз амач, вучиз лагьай- тIа зунни вун са ниятдин инсанар туш. Зун бубадин кIвале чара- давай къакьудай девлетдин винел чIехи хьийиди туш.

Ягьедиз хьулгьудай гафар амачир.

Экуьнахь фад Наргиз кIвалай эхкьечIайла, Ягье къаткана амай. Наргиза хипер квахьай дишегьли жагьурна, адав вичин бриллиантдин къаш авай къизилдън тупIални вахгала ва вич сагьнедиз зкьечIдайла туьтуьна твадай са цIиргь кьиметлу хтар- ни. Дишегьлидиз абур къахчуз кIанзавачир, амма Наргиза ла- гьана:

— Абур гьинай хьайитIани жагьин хьийидай затIар я, ам я недай фу туш, я алукидай партал, анжах бубадин эвез хьийидай веледар жагьин хьийидач. Гьа(бур хуьх...

И юкьуз поездда ахкьахна Бакудиз хьфей Наргиз мад сад- рани хуьруьз элкьвена хтанач.

ЩУКЪУД ЛАГЬАЙ КЬИЛ

Хатун квахьайдалай кьулухь хуьруьнбуруз Динара садрани куьчедай, таяр-туьшерихь галаз рахаз-хьуьрез ахкунач, ам гьа- тта фу гваз яйлахдиз бубадин патавни хьфенач. «Кьуй чубанрин къайгьуда фермадин зеведиш Ягьени, бригадир Исмаил дайи хьуй»,—лугьузвай ада. Хатун квахьун Динарадиз Ягьедивай ак- вазвай, чинал адаз са чIуькьни ийиз жезвачир, шагьидчсубугг ава- чиз хьайила, вуч лугьуда къван, амма рикIе нифрег, тахIанвал авай. Вуч ийида, гьикI кьисас къахчуда, лугьуз, ам хиялри тухуз- вай. Хатунан гафарни адан рикIел хивезва: «А гетIедин чин алай- да и' кар заз багьишдач...» Багьишнач. Динара и еке хажалатдик 'квайди бадедизни чидай, бубадизни Абурувайни ам гьикьван ми-йир- межер, гьикьван агь-угь авуртIани гьиле гьат хьийидай затI

амачирди лугъузвайтани, са|к|ани секинар из жезвачир Адаз авай-ди Хатуна аялрин язух тир. Абури квалит хкана хуьнин меслят-дал бубани рази тир. Аялар райондай атай милицадин къуллугъ-чийри детдомдиз тухудайла, Динаради абурихъ галаз куклунарни «ваз авуна.

— Вахъ гъакъикъатда уьткъем рик| ава, Динара халудин, - лагъана милицадин старший лейтенантди, ц|велериз рехивал я вай са итимди, — яькуматдизни абури ужуз туширди ваз чир хьух* | бькуматди ахьтин миллионралди аялриз диде-'бубавал ийизвз Абурикай итимар авуна гена исвев вахгуда

И гафарилай къулухъ Динаради секин тежедай са рехьщ амачир. Юкъуз ам Хатуна хранвай гуьлуьтрилай, элжекрила^ вилер алуд тийиз к|вале жедай, а ч|авуз адан рик|ел тек Хат) нан уьмуьрдин жигъир ваь, гъак| Къур'банни атана вилик акт ваздай. Гъурбатда авай гъар са |ка|сдин рик|ел вич хана ч|ех! хъайи, вичиз багъа тир накъвар, паб, аялар къведайди адаз чидг «Яра|б, Къурбан, и хабар ван хъайит|а, ваз гъикъ-ван залан жедаг |а». Йифиз са геренда къецихъ экъеч|на Динара Хатуна к|вг лерихъ гелкъведай. Адаз ак! тир хъи, ам санизни квахънавач^ яргъал рекъиз фенваз геж хъана, ам хкъведа, лекъ хъиз, вичин ба-лайрин къилел элкъведа. И хажалатдик квай йикъара адаз Ба-кудай Наргиз хтанвайдини хъенвай, ам акъван фад, хъфида лагъана фикир тавунвай Динарадиктади акатнач.аАдаз, Наргиз къилдижа-гъурна, рик|е авай къван гафар вири лугъуз к|анза'вай, гъапта вични к|вале аваз Ятье гъик| Хатуна к|валит атанайт|а, гъамни талгъана тадачир. Вучда, хъанач, амни Гуьлнисе къаридинни къил бегъем акъат тавунмаз хъфена. «Гъилияй акъатна», — пашманвал-на Динаради.

И йикъара Динарани мукъвал-мукъвал райондиз физ-хкъезва, ам вучиз физва, адаз вуч к|вала, х аваз физва—бадедизни чизвач. «Камцамул я, низ чида тапшурмишнавай кар ава жеде ман», — фикирдай бадеди.

«Военкомдин гъаятда акъван жегъилар авай, баде, — лугъудай^ Динаради, — гъар юкъуз гъаят михъиз ац|ана жеда. Зи яшдш * жегъил рушарни авай Дяведиз фида лугъуз гуьгъуьллу арзаяр ганвайбур я. Зани ганва, баде». «Ахмакъ гафар рахамир», — лугъудай адаз къариди. Са патахъай адаз хвешитир къуй руш ачух| гъавадал хъурай, таяр-туьшерихъ галаз рахурай, дердипгъалдикай! ихтилат авурай, белки, ам ч|уру фикиррикай къерех хъайит|а.|

Гъа ик| мад са сеферда Динара райондиз фидаила, ада ба-[дедиз вичин чантада фу гзаф тун, къве верчни ргана гъазурунг! тапшурмишна. «Чун са десте рушар яргъал рекъиз физва, баде», .| — латъанай ада. Бадеди гена са зат|ни къат|анач. «Гъиниз к|ан-дат!ани алад, чан руш, няниз фад хъша. Вун пата-къерехда аму-| къайла, заз йифиз ахвар къведач».

Динара адаз кІвачерилай кьилелди тамашна, адан гардан кьуна темен гана ва вилери рагъ галукьай чигедин стІалри хьиз Шарулар гуз лагъана:

— Баде, нек заз хурудилай дидеди гана, амма адавай зун хуыз хьанач. З>н вуна хвена ингъе икъван екеди авуна,—ада ви-чин кІалуб кьалурна.—Вуна заз ви гьилелай гайи фу гьалал ая...

— Вун дили хьанвани?—бадедин вилериз нагъв акъатна. Адавай рушан чиниз килигиз жезвачир, биришри нехишар акъуд-навай чина гьамуна гьатнаваз аквазвай вилер агъузана.

— Вуна акІ вучиз лугъузва, чан бадедин, вун пьурбатдиз физ-вач хьи!

— Эхъ, баде, физва... Зун кІелиз физва. Душманди чи пак тир ватандай тІеквенар акъудна, хирер ийизва. Жегьилри чими ивидал играми чилин чин чуьхуызва. Заз зи хайи Дагъларин уьл-кведа барутни авачиз хьайила, кІанда, тахьайтІа абурун цуькве-рикайни гьяз кьведач, баде...

Кьузуь дишегъли рушан жегьил рикІ'яй куз-куз акъатзавай гафарин гьавурда бегъем акьунач, ам адаз килигиз амукьна. «Хатун квахьайдалай кьулухъ и рушай зи кьил акъатзамач, ам мн-хьиз хибри хьанва»,—фикирзава ада

— КІелиз физ хьайила, я бала, бубадал кьванни алукуьдай затІ тушни?—Къаридин ри'кГел аламайди ада латъай гафарикай тек са «жІелиз физва» латъайбур я

— Бубадиз хьулгьудай вахт амач, зун пака фена «Іанзава, ингъе чарни,—Динаради адаз повестка кьалурнай

И йиф алатна, Динара хтанач. Кьвед лагъай йиф—руш хта-нач. Пуд лагъай юкьуз руш квахьнавайдакай бубадиз хабар та-на. Амни гьасятда хиперин бригадир йсмаил дайини галаз хтана.

— Чидач, чан хва,—лугъузвай адаз дидеди,—гьиниз фенатІа азни чидач. Ада кІула турбани кутІунна, турбада вичиз кІани-такІанни туна. Адав зун бегъем гьавурда такьадай алааматдин чІалар гвай. «Вун гьурбатдиз физвач хьи, чан руш?»—лагъайла, «физва, баде, физва,—лагъана,—кІелиз физва» Гьеле са чарни кьалурна

Демир дайи хиялри тухвана Руш вичел алукуь тавуна кІелиз фида лагъана ам инанмиш туш. Ина са маса кар ава. Гьавилай ам дарих я. Амма адавай ми хьиз агаж хьана рахаз техжезвай диде акурла, а дарихвал винел акъудиз жезвачир. И йифиз экв жедалди Демир дайидивай ахвариз хьанач. «Дяведиз фенва же-ди,—фикирзава ада.—Эгер акІ яз хьайитІа, за агъ-угъ ийидач, захъ авай рушни гьам я, гадани. АкІ хьуй хьи, хва яз армида кьуллугъ ийиз фенвай тьсаб хьуй. Хатун хьиз, квахьна хьайитІа, ахпа вучда, за и дерт гьина кьачуда?

Пажмахъ фад, кьеце гьеле хурушум ам аз, ам райондиз фена. Ада вири чкайрал: райкомдин, комсомолдин, военкоматдин ида-

райрал кьил эяна, хабарар кьуна. Виринрай адаз секинардай, ахьтин уьтквем руш хвена чьехи авунай чухсагьул гафар лагьана. Военкоматдай адаз руша гуьгьуьллудаказ дяведиз финин патахъай ганвай арзани кьалурна ва ам элкьвена кьвализ хтана. Гила адахъ я па'б амач, я руш, тек са жьуьзуь диде я, адан гьедни акГизва «За жувак кумай чан рушал харж хьийида лагьанвай, хуьруьуз гьадан ашкьидай хквезвай Гила за хуьруьукай, кьваликай вучда. Зи ван дагьдин рагариз фад жеда, абуру заз жаваб хгуда», лагьана, ам руш фейи ирид йикьалай яйлаадиз хиперал хьфена. Иифизни 'квас ахвар аггланвай кьуьзуь касдиз, дагьдай килигайла, хуьрйай чуьлдин «суквар хьиз куькьвенвай гьвечи эквер аквазвай. А эквери хуьре гьеле яшайиш авайди, кьейибур кьена, амайбуру инсанриз хае тир секин уьмуьр давамарзавайди чирзавай. «Ваь, —лугьузвай Демир дайиди, ашкьилудаказ гирнагьзавай, са куьникайни хабар авачиз, анжах инсандиз далда ганвай хиперин ван яп ар а аваз,—вунани гьеле яшариз «акьваз, мад заз куьн герек амач», лагьанвач. ВацI ван гваз физватIани, адан кьвалавай ми хьи яд авай кIамни авахьзава. Инсанар вацIалай ваь, кIамалай •кам ветьиз физватIани, сифте дад ийидайла, гьадан цикай хьвада..»

Са гьафте мад алатайла, Демир дайидив шад хабар агакьна. Адан патав Динарадин чар гваз Иомаил хтана. Руша кхьизвай: «Баде ва буба, зун фронтдиз медсастравиле физва, а курсариз зун кьабулнава. Гьелелиг сагь-саламат я, зи патахъай секинсуз жемир. Анжах, гьуьрметлу буба, зун тахтайтIа, захъ шехьмир Хатуна аялрал вил алаз ая, зун гьикI куьне чьехи авунатIа, гьабурни чьехи ая... Буба, Хатуна иви чилел таз тахьуй!»

Демир гьилер, кIвачер буш хьанваз винйай агьуз ацукьна. Адан вилерилай чими накьвар авахьна, а накьвар рушан уьтквем рикIел шадвал ийизвай накьвар тир. Абур биришар гатнавай льуькьверин гелер ацIуриз-ацIуриз чилел аватна.

— Зи рушахъ &ке рикI авайди заз чизвай,—лагьана ада са гужуналди зан жезвай сесинал,—а рикIиз ина дар тир...

ЦИУВАД ЛАГЪАЙ КЬИЛ

Наргиз столдал хур ввгьена шехьзавайла, концерт гана хтай Оркиназ дуьшуьш хьана. Адаз и кар аламат хьаначир, вучиз лагьайтIа хуьрйай хтайдалай кьулухъ ам тайиннавай госпиталдиз манияр лугьуз физвайтIани, кIвале са юкьузни чин ачухна хуьруьн хьувунач. И йикьара адан бубани кьена. Бубадин кьиникьи Наргиз гзаф хажалатлу авуна, вичин рикI алай пешедин неси хьун патал ада вири чалишмишвилер авунай, амма Наргиз хьсан кардиз кIур гайи руш хьана, Азиз дайидин умудар кьилиз акьуддай-

т хъана'ч. Бубадиз чиз-чиз, буъркьуьди хъиз Ягъедиз гъуьлуьз фена. Гъанлай инихъ бубадин кIвалин чин къванни адаз ахкунач. Бубадихъ галазни туькIуьн хъийидай, эгер адаз уьмуьр хганай-иIа, хкягъай адахли вичи умуднавай хесеприн, къилихрин инсанг ИртIа И кардини адан хъуьруьн, шадвал анихъ а.къвазрай, ра-унни кваз кьурурнавай.

Эркиназ са геренда ракIарин кыле акъвазна, юлдашдин гъа-ниф чIугвазвай тегьерда адаз вилера сугъулвал аваз тамашна, .ixна явашдиз мукъва хъана, хъуьтуьлдиз лагъана

— Вун шехъ куьзза'ва? Белки, вуна кхъизвай цIийи макъам-дал ва чIаларал кIвалахзаватIа лагъана фикирнавай за,—ада Наргизан кыл винизна, адан къеженвай вилериз тамашна —Та-хъайтIа Ягъедикай чара хъхъун залан хъанвани? Са жизвини за лан жемир. Ви рахунрай ам бегъем итим туширди, ада шумудни сад хъсан инсанар тупIал алай гьалкъа хъиз кьугъурнавайди, алдатмишнавайди чаз аш-кара хъанва. Адан вичин кылел вуч къведатIа ваз чидани?

— Чида, Эркиназ, дуостагъда...

— КъазанмишнаватIа, гьелбетда, мадни еке жаза къачуда. И гафар ваз регъят туширди заз чида, вучиз лагъайтIа ваз ам кIандай, амма чазни. заз, дидедиз, консерваторида авай чи юл-дашриз, гъатта директор Исмаилзадедизни кваз залан хъанва. Чаз виридаз вун пара кIанда Ви кыл атъуз хъун чаз кьвал чими ийизвай пич хкахъун, кIвал экуь ийизвай лампа туьхвей гьисаб жезва. Мад вучда, жуваз акъван дарвал гумир.

Эркиназан гафари На(рагиз са гьал секин хъувуна, ада вилер михъна хъиз лагъана:

— Эркиназ, заз вучиз и бедбахтвилер жезватIа ваз чидани? Эгер гъуьл тек са вичин менфятар кIандай кас ятIа, адакай вуч хъайитIани гуьзлемишиз жеда. Ахътинбуру дишегъли анжах ви чин игътияжар тамамарун патал герек авайди яз гьисабда, чпин секинвал, архайинвал патал абуру инсанвилин намусни кваз ква-дарда. Масадакай фикирун, адан пашманвилик, шадвилик шерик хъун адавай гуьзетмир. Зун гзаф крарин гъавурда акъунва... Дугъ-ри я, Ягъедиз вичихъ галаз санал зунни аквазвай, заз вичин жу-март рикI, гъилин ачухвал къалурзавай, амма зун тер'бияламиш хъайи тегьер, яшамиш жезвай чка, къ'валарив гвай юлдашар ак-вадай вилер адахъ хъанач. Им сад. Къвед лагъайди, зи бедбаут-вал ингъе и кас вилериз такур, адан акъулдин дережа алцумиз тахъай залай аслу я,—лагъана ада вичин вилик квай газетдай хурал а'втомат кьунвай, солдаггдин пуд пипIен бармак къилин са къвалахъ галкIурна хъвериз акъвазнавай суьрет къалурна. Ши-килдин кIаникай ири чIулав гьарфа,ралди кхъенвай: «Къве орден-дин сагъиб—разведчик Муслимое Надир» гафар кIелна.

— Ам вуж я?—хабар къуна ЭрIхиназа.

— Адакай са сефердани за ваз суьгьбетнач, мумкин я, заз ам рикел гьидай мажални хьанач, вучиз лагьайтла Я>гьедин вилерай заз аквазвайди адан хьенни тушир. Ада, гьа и чубанди, зун кьиникьикай кьуггармишна, гьа и чубан сеbeb яз зунни бу^а рекьидалди рахун хьувунач, гьа и чубанди кье зи рикле теквен авунва.

— Геж хьана,—хиялдик кваз лагьана Эркиназа.

— Са жизвини геж туш. За ам жагьур хьийида. Филормонидин ра|кларал алай фронтда авай аскерриз концертар гун патал физвай артистрин сиять акунайни? Аник вунни квай, зунни. А сиять акурла, зи риклиз регьят хьана. Гьам авай частуниз фида зун.

— Адрес гьинай гьида?

— И газет вич адрес я. Ма келла, ина вири кхьенва,—ада газет Эркиназав вугана.—Зун гьакI кьуру гьилер гваз ваь, гьам патал пишкеш гваз физва. Къарагь, пианинодихь ацукь, ма и музыкадин нотаяр къачуна ягьа.

Эркиназ элкьвей столдал кьулайдиз ацукьна, чар пианинодин пелакай кутуна, жегьилдин чухIвей сарар кьван лацу, инсандихь галаз хушдиз рахадай адан мецерилай сифте туплар эляна. Ма-къам Каспий гьуьлуьн лепе хьиз кIвале кьекьвена, анаг дар хьайиди ада ачух пенжердай хкадарна, шегьердин кьилелай гетьенш чуьлдиз лув гана. Адахь галаз санал музыкадин алат хьиз куькда авай Наргизан сесни хкаж хьана. Нугьатаи сес гьурбатда дуьшуьш хьхьай стхаяр хьиз гарданра гьатна, сад садал аруш жезва, абур кьерех хьийидай са кьуватни дуьньяда авач.

«Чубан,—эверзава Наргизан куркур хьиз рахазвай сесини,—вун авачиз дагьлар вахьди шехьзава, гьалибвал «къазанмишна, фад хьша ватандиз. Ви кIвачериз теменар гузвай векьери чпин иесидихь суза ийизва, гьалибвал къазанмишна, фад хьша ватандиз...» Манидин эхиримжи царар «фад хьша ватандиз» гафаралди куьтжгь хьанвай.

Эркиназа пианинодихьай къарагьна сегьнеда акьвазнавай кьиз кьекьифнавай Наргизан гардан кьуна хьуькьвез темен гана Абурун «веведан вилерални накьвар алай.

— Им зи са шумуд вацран звгьмет я, зи вах Эркиназ. Сифте ручка макьамдин нотадихь галуькьайла, зи хиялда жуван гьвечIи хуьруьн жемьтдин девлет дишегьлийрал тапшурмишиз, туьрездин мерф абурун гьиле хуьтаз гум ацалтна кузвай Ватандин цIай хкадариз.фейи вири жегьилриз бахш авун авай, амма гила зун а фи-кирдилай элячIна. За ам иигье гьа и касдиз бахшнава.

— Вуна ам низ кIандатIани бахш ая, амма ада чи ватандин гьар са хьитIкьердани кваз вичин ван твадайди чир хьухь!

Гьар йикьан кIвалахри, кьил 'къаришмиш крари, концертр} гастролриз фини-хтуни кьеце рагь авани, циф авани кьалурза]

мач. Госэкзаменарни гана куьтятьна, консерватория куьтятьгайвиллин дипломарни къахчуна.

И вахтунда Наргизни машгьур хьанвай, тамашачийриз ам гзаф к!ан хьанвай. Адан маниар авай пластинкаяр магазинрай гьатзамачир. Иллаки адан «Ватандиз хьша» мандиз майилвал мадни артух хьанвай. Адан репертуарда хейлин мавияр авай. Сегьнедиз экьеч!айла, а маниар садни «ими тушиз вири талгьанамаз таадашачийри ам сегьнедай ахьайдачир. Ви'ч гуьзетзавай, вичиз гьуьрметзавай тамашачийрин вилик экьеч!ун ада вичин бахтлувал яз гь!Сабзавай, гьавилай адаз мукьвал-мукьвал ЭКьеч!из к!андай.

Буба кьейидалай кьулухь адаз диде хуьре таз к!ан хьанач. Кьвед санал хьун патал кьилдин к!вал кьуна ада ам аман-минет авуналди вичин патав хкана. И «арди адан руьгьдиз хейлин секинвал гьизвай, вучиз лагьай!а диде сеbeb яз ам хуьруьз хьфин лазим жезвай. Хуьрени адаз Ягье дуьшуьш хьана к!анза'вачир, адан рик! адакай михьиз ханвай.

Хейлин вахтунда гуьзетай югь атана. Наргиз са десте юлдашрихь галаз фронтда авай аскерриз концерттар гуз физва.

Станцидал инсанар гзаф ала. Наргиз поезддин пенжердай дидедиз тамашзава. Худда гьатна чархарик ван кутур поездди еке умудар кваз физвай Наргиз рагьак!идай патахь тухузва. Ам вилерикай хкатдалди дидеди адаз гьил элязавай.

ЩУРУГУД ЛАГЪАИ КЪИЛ

Икьван гагьда кьве патани туруни хьиз ат!узвай Ягьедин нажах кьуьрел илигайт!ани ат!ун текйиз кьуьруь хьанва. Яр-дуст воеИкомдин комиесарни кьуллугьдила алудна, ам маса райондиз ракурнава. КДани кьван пул авай Фетягьан бубадивай авай са хва армидиз финикай хуьз тахьайла, тумунин к!венк!ве кьве цакул амай верч хьтин Ягье хуьз женни? Адахь вуж ава? Тек т!уб хьтин са вич я. Хуьруьзни кваз ам а!кун так!ан я. Ихьтиндаз инсаф ийинни? Кар прокурордиз, милицадиз аватайдалай кьулухь адаз хуьруьз"зхкьеч!дай чин амач.

Са шшиз хуьруьн советдин се)к|ретаирди, армидай шикеста хьана хтанвай гадади, адаз военкоматдай повестка атанвайди ва экуьнахь къаб-т!ур къачуна гьазур хьунин хабар гана. Гьа и няз повестка гьиле къачун тавунвай ам хуьрйай катна, Ба|кудиз Наргизан патав фена. «Вад юкьуз жуван кьил ана са гьал баша авуна, эхкьеч!на хкведа, а'кьван гатьда и гьарай-эвер алатда»,— фикирна ада. И нумра дуьз акьатна.

Шегьер адаз чидайвал амачир. Виликдай мич!и хьанвай куь-

чейра инал-инал эквер малум хъханва. Къезил лепе алай гъуъл ван-сес квачиз ракъинал ranl-ranl гузвай лацу ипекдин гзаф еке парча хъиз аквазвай. Заводриз, фабрикайриз физвай рабочийрин (абурун члехи пай дишегълиярни къуъзуьбур тиртлани) гуьгъулар ачух хъанвай, юзун, рахун квай. Радиоди гъар юкъуз чи армиди душмандикай азад хъийизвай шегъеррин, хуьрерин тварар къазва.

Ягъедиз и крар садни вилин клакламарикай куьрсарайтлани аквазвач. Адаз чи армия душмандин винел жезмай къван фад гъалиб хъана кланзавай, амма вич квачиз, масадбур къена, вичел цаз акъахай гелни тахъана куьтягъ хъана кланзавай.

Наргиз авачиз адаз талондай къезвай фу нез вад юкъуз къецихъ экъечл тийиз пенжердай тамашзавай Ягъедиз са-садра ахътин фикир къезвай, тадиз военкоматдиз фена, повестка къачуна армидиз финин, вучиз лагъайтла мумкин я армидиз финин адан къилелай и еке дарам-дурумар алудда, амма адаз къини-къикайни кичле я. Са мус ятлани ада вичин дидедиз хълагънай: «За гъалатлар гзаф авуна, диде, гъабурукай виридалайни екеди армидикай къил «къакъудун хъана».

Иифиз атайвал Ягъе йифиз хъфинни авуна. Наргизан дидеди регъят хъанваз ухът аладарна Адаз и йикъара руш хквез кичлезвай, абурун араяр цуру хъанваиди адаз фадлай чидай.

Вад югъ арадай фейила, Ягъе йифен къуларилай мад хтана, И сеферда ада парталарни кваз дегишнавай. Ам рактларал акурла, къаридиз сифте кичле хъана. Шегъердин чка я, къурдул-мурдул кими жедани. Ягъеди сес къалурайди адан къвалавай уф къакъатна. Къалиндиз экъечлнавай чуру-спелди адан суфатни дегишнавай. Адак теспачавал квай ва вичихъ къулухъай галтугзавай кас авай хъиз тадиз рак клеви хъунвуна.

— Наргиз хтанвачни, хала?—хабар къуна ада легълемишиз.

Наргизан диде са артух рахаз клани дишегъли тушир, аюжах вугай суалриз жавабар гуниз ам мажбур жезвай.

— Ваъ, вуна адакай вучдай кыван?

— Зи крар клеве гъатнава, хала Наргизаз ина гъуьрмет ава, чирхчир ава. Гъабурун куьмекдалди зун са гъал и завалдикай хкудрай. Демир кишидикайни, твар малум тушир са касдикай заз азраилар туьретмиш хъанва. Хатун за къенва луда. А къуъзуь ка'сдинди гъаклан диб авачир гъарагъунар я, твар алачиз прокурордиз, милицадиз арзаяр кхъизвайда зи рикл незва. Квалеле авай халича-малича вири маса хгана, фадлай клватлнавай шегъимигъини къахчуна зун иниз атанва. Имгъе амайди,—лагъана ада хъуь'чуькай хкудна са багълама тахта авай чилел гадарна.—Ана цувад агъзур манат ава. Вири гурай, амма зун къутармишрай. Ваз минет я, хала, квекай са куьмак!—адан вилерал накъварни кваз акъалтна.

Наргизан дидеди я чилел неси амачиз гадарнавай багълама-

лиз килигнач, я Ягъедин ялвармишунриз яб гузвач. Ам вилер алахъна, сивик тГуб кутуна адаз тамашзава. «Итим икъван ажуз жедай зат! яни?»— фикирзава ада.

— Дарих жемир,—лагъана къариди са ж извини теспачавал квачиз,—эkv жедалди гъеле хейлин вахт ама, экуънахъ чна са фикир ийида... Вун фицекъра юсай кровать атГангъе атГанал ала, ксус,—лагъана ам вичин кГвализ гъахъ хъувуна ва рак агална. Ягъени, лампа туъхуърна, къаткана. Иифизни адаз хъсам ахварар акунач, я мукъвал-му|кывал хъуткъуниз кватзавайвиляй а акур ахварарни риклел аламукъзавачир. Эхирки ада «акахъай, къаршма йиф акъудзава.

Раклар гатзавай сесинал ам ахварикай кватайла, ю/гъ бегъам ачух хъанвай. Ам кхунна ва тадиз кроватдилай хкадар хъана, къахчудай кас тахъана гъеле чилел аламай 'батьламадихъ кьюль къекъяна, кГвалин муртГаз гадарна. И арада къарини атГа кГвалляй экъеч[на, чинин раигар атГанвай Ягъедиз тамашна ва рак ачухиз фена.

— Вуж ятГа хабар къванни яхъ,—явашдиз буйругъна Ягъеди.

— Гъар вуж ятГани аггай касдиз рак ачухун чаз адет хъанвай крар я, белки, Наргиз ятГа,—къариди ра|кларихъ галай тГуб галуднамазни кГвалнз къзе мил-иционер гъахъна.

— Я)гъе, чун гъавайда инжиклу ийимир лагъаначирни чна ваз. Вакай лекъ жедачир цавуз фидайвал, муънуьгъ жедачир чилиз гъахъдайвал. Де парталар ахлукГ, агъа куъчеда вун машинди гуъзетзава.

Ягъеди табий яз парталар алукГна, язух къведай вилералди къаридиз тамаш хъувуна, милиционеррин вилик экечГна.

— Я балаяр,—гъарайна къариди абурун гуьгъуьнай,—и багъламадик квай пулни гъадав гвайди тир, ма къахчу,—лагъана ада йбурув багъ.лама вахтана.

Ягъедин суд хуьре жемятдин вилик авуна. Са варз къван инлай вилик адан риклел садра къванни вичи ийизвай чГуру крарикай хабар хъана вич дустагъда твада лал-ъай ниятни атаначир. Колхоздин девлет варани зара авунвайди рев>изияди майдандиз акъуднавай, адан патахъай Ягъедивай са чГуькъни хъийиз жезмачир. Амма итим къиникъин тахсиркарвал хиве яхъ лагъайла, ада прокурордал хъуьруьнарни кваз ийизвай.

— Завай чарадан цицГиб рекъиз жедайди туш...

— Алад, жува жувакди фщшр-хиял авуна хъша.

Вичин туьтуьна гъатзавай гъалкъа югъ-къандавай гуьтГуь жезвайди аквазвай Ягъе гъа инлай Бакудиз катнай. Бакудай хкайдалай кьулухъ прокурорди ам мад ахъа хъийиз вуганач, дустагъна.

Са экуънахъ адавай мад силис къазвайла, Ягъеди лагъана:

— Гражданин прокурор, ваз хипер, цДегъер вуч затГар ятГа

чидач йис ава абур авадан хъана ацазвай нек аявална куьтягъ тежедай, йис ава абур са вилиз акуна, муьк^ъ вилиз ахквадал! терг жедай Цинин йис зи бахтунай къулайсузди хъана, къе* яйлах чIур къачун патал идаз-адаз гана. Гьел'бетда, инал за зу! гъахъ ийизвач, тахсирлу я. Гьадай жазани це. Вуна колхоздин девлет къерехдал туна, гервксуз чкайра гIуб экъуьрзава. Зун ву-з на къанлу яз гьисабзава...

— Эхъ, вун къанлу я!—прокурорди гъарайна.

— Шагид-субут авачиз гьакI инсан такIан я лугьуналди бед-бахтвилик кутамир

— Субутда, яргъал хъивегъдач, къе субутда. Гъазур хъухъ, гадаяр,—лагъана прокурорди Ягъе дустагъдай гваз атанвай милиционерриз,—чун и касни галаз тамуз фида,—ада Ягъе къалурна. Пракурордин и гафари Ягъе ри*kI кватай хъиз къарсатмишна, амма ада винел акъулднач. «Кичкран кутазвайди я»,—фикирна.

— Чун гъазур я, юлдаш Асадов...

Гъа инлай абур къуд тамуз гъахъна. Ягъеди сифте и крар зарафатар яз къуна, са жизвини ранг дегиз тийиз, къил тик къуна, тарарин къа'къанвилиз, яцIувилиз килигиз, герен-герен къвалал гвай милицайрал са-са ван элягъиз физва. Гагъ-гагъ ада: «Аи прокурор, гъавайда вуна чун и кIачIичIлухра экъуьрмир»,—(гафарни лугъузва. Рехъ фидайдавай адан сес секин жезва, кам явашарзава. Иллаки тамун вичиз таниш жигъирриз акъатайла, ам лап ажуз хъана.

— Ана гьикI хъана, гражданин дустагъ, ви нефес дар хъан-ва хъи?—хабар къуна пршурорди

— Вуна дуьз къатIана, прокурор, тамун гъава заз агъур жезва, нефес къазва. Са тIимил рекъиз хъфейтIа, зун чIур жедай-вал я, кIвачер юзуриз хъижезмач... Куь къаст нефес къаз туна зун къиникъ яни?

— Гъакъикъатда инин гъава зазни залам я,—Асадованди зарафат тирни, гъакъикъат—галайбурун къил акъатнач.—Миллион йисаралди чпин вилик физвай вакъийарин гъакъиндай сир хуьз алакъдай и тарарин нефес вучиз ятIани са бязи инсавриз залам я. Амма чара авач, гъа залам нефесдик эхна кIанда. Са тIимил рекъиз хъфенмазни чи къведан нефесни чкадал шведа. Ингъе, и юлдашриз гъич ха'барни авани?—ада милиционерар къалурна.—Вучиз лагъайтIа чна къведа хъвазвай шуьрбелгдин дад абуруз чидач. За дуьз лугъузвани, гадаяр?

— Низ чида, юлдаш Асадов, чун куь гъавурда акъазвач къван.

Ягъедин гъал пис хъана, ам чиник ивидин бензи кумачиз ярх хъана, сивизни кваз цуькГуьндин куркур акъатна.

— Мад завай хъфиз жедач, рекъиз кIанзаватIа, зун гъа инал

иикъ!— гъарайзава Ягъеди.—Квез завай вуч KiiiiinBe, пути kvu*
ие зи рик!из рапар язана.

— Алчах!—гъикъван вич чуъз кІанзавайТани прокурорднннй
*хиз хъхъанач, ада Ягъедин чиниз са капач вегъена.—І ъуъд ди-
неда авай дишегълидал гъил х'каждайла, ви намус, виждан гъина
авай? Вун хътин жанавур патал иви экънчзавайдан къве аялдин
язух ваз атаначни? Хкажа ам, галчІурна гъваш!

Милицайри галчІурна гъидай къван зегъмет чпиз ганач. Эл-
къуърна гъилиз звар гайиди адан дар хъанвай нефес чкадал чта-
на, кІвачерикни юзун акат хъувуна.

Прокурорди абур лзарфадин ци тухвана дувулар винел акъалт-
навай еке мегъуън таран патав гъана, тарцин кІане, яд авачир
къуру къаналда авай кІунтІ къалурна.

— Гъан, Ягъе, чир хъижезвани? Де эвичІ а фуруз, вуна ам
ІьикІ чилик кутунайТга, гъакІ хкудни хъия. Ви чиркин гъилерин
азабар эхна вилер акъалай язух дишегъли гъа зулуматдин йи'къан
шагъид тир ракъинин нурари чими хъувурай.

Кардин гъакъикъат чир хъайи милиционерар гила ажугълу
жезва, абуруз исятда чпин «илик инсандин шикилда аваз акъ-
вазнавай ватьши кІур гана рйкъиз кІанзава, амма прокурорди
абур къабулзавач.

— Къанунда къалурна'вай жаза ада гъикІ хъайитІани къачу-
да, гадаяр, дарих жемир.

Ягъеди кІунтІунин винелай къванер къачузва. Ивидай хъан-
вай дишегълидин чин малум хъана, а чинин са патал накъвадай
ктад хъанвай чІарар, дишегълидин абур тир, амма къуватлу гъи-
ле гъатайла ажуз жедай чІарар, алай. Вилерин къекъемра руг
гъатнэвай, амма вилер чеб ачух тир, гуя абуруз мад сеферда
ачух дуъньядиз кичлигиз кІанзава. Гъакъикъатда ам же^ил тир,
адан вил дуъньядихъ галаадай.

— Юлдаш Асадов, ада'кай хкудна вучда,—лагъана милицай-
рикай сада,—ам гъикІ хъайитІани исятда хутахиз жезвач хъи!
Зи рикІ чІур жезва. *

— Куъне дуъз лугъузва,—рази хъана прокурор, —куън ам
гваз райондиз ахлад, зун и дишегълидин хуъруъз фида. Хуър му-
къув гва. Жемятдиз мейит авай чкадикай хабар гуда, къуй аявал
хъувурай. Зазни ам накъ няниз къалурайди я...

Алапатдин сир! Прокурор Асадоваз Хатун Ягъеди късйиди
ва ам кучукнавай чка гъинай чир хъанатІа, жемятдин къил ак'ът
завачир. Гзафбуру фикирнавайвал, ада ам Ягъедив гужуиалди
хиве къаз т.уна, гъа кардайни адаз чухсагъул лугъузвай. Жомш-
дин шаж алай чкаяр суддал винел акъалтна.

Суд физвай клубдин зал гъвечІиди тиртІани, инсанар гзиф
кІватІ хъанвай, гъеле хейлибуру ана чка таххъайла къоцихъай,
ачух пенжеррай яб гузвай.

Колхоздин девлетдиз, гъиле гъатай кесиб-куьсуьбдин малдиз хаинвал авун анихъ акъвазрай, инсан кьиникъбай тахсирлу авунвай тахсиркардиз авайди са шатъид я, амни Микил, эхъ, эхъ,, окладдин ракъариз къуьнт яна яйлахдай хтай Динарадин шаламрал хуьруьнар авур Ми'кил вуч тир, гъам я. Ада гъеле хамуник игътият кваз, Ягъедин чиниз вил ятъиз тежез, чилиз килигиз, дана квахъна, вич гъадакай къекъвез тамуз фейивал, яргъай вичиз кIарасар атIузвай Хатунан къаралту акурвал, са арадила гъинай жвезвайди тиртIа тийижиз Ягъе малум хъайивал ва вич ахпа илис хъана кулара чуьнуьк хъайивал гъалунихъ галай хъиз ахъайзава.

— Абурун арада вуч рахунар физвайтIа, заз ван жезвачир, - суьгъбетзава Ми'кила. — Хатуна аксивал ийизвайтIани, Ягъеди ам тамухъ галчIурзавай. Абурун вилерикай хкатайла, зунни абурун гуьгъуьуниз физ хъана. Гъа икI чун саки тамун юкъваз акъатна. Ягъеди гъужумзавай, дишегълиди гъиле авай закIатI юзуриз ам вичив агудзавачир. Ягъеди садлагъана адан гъил къуна, звар гана. Дишегълидай гъарай акъатна ва гъиле авай закIатI чилел аватна. Ягъеди ам къулухъбай къуна хкажна, эяна. Абурун яргъалди кукIун-чухун хъанай. Ара-бир тарарин далдадик ажатзавайвилляй завай бегъем къатIуз жезвачир. Дишегъли кIвачел акъалтна катиз кIан хъайи Ягъеди ам яна ярхарна, мад кIвачел къарагъна, 'мад яна ярхарна. Пуд лагъай сеферда ягъайла, ам къарагъна заз ачуна.

— Вун итим туш! — гъарайзаса залдай.

— Вун гъа къилел алай бармак галаз кый, алчах!

— Заз кичIе хъана, завай алай чкадила йюзаз хъхъанач. Ада зунни рекъидай.

Залда авайбуру Ягъедилай Микил гзаф лянетламишзавай. Судьяди инсанрин къалмакъал секинарна. Микила мад вичин суьгъбет давамарна.

— Къеце хурушум жедалди завай алай чкадила къарагъиз хъанач. Са гунагъни квачир инсандиз жуван вилик икъван зулум авун заз задан хъанвай. К^вачер зурзазвай, беден юга тур хъиз хурт хъанвай, гуя а кукIвар жедайвал элягъунар, ягъунар Хатуназ ваъ, заз авуна. Няниз кас-мас амачирди гъа(КЪИ'Къат хъайила, зун чуьнуьх хъанвай чкадивай къарагъна, къве кас кIай майдандал фена. Анал ивидин, я са маса лишан алачир, анжах ламу пешерай галчIурнавай къве кIВОТНН гел авай. Гъа гел къуна фейила, зав ам кучукнавай чка жагъана. Дишегълидин кIвачер акъазмай. Заз кичIе хъана ва тадиз катна кIвализ хтана, дана гъич рикIелни аламукънач. А йифиз чи данани жанавурри алажна... — Микила вичин суьгъбет куьтягъна.

— Микил, — латъана судьяди, — іса кар алапат жезва, акъвак кичIе тир вуна пракурордиз гъикI жуьрэтна хабар гана?

— Квез чидач ман... Куьке нупм мм МН>'<tpiiglf ши ни лерал накъвар акъалтна.

— Микил, ваз залан тирди чаз чида, вмии грреи III*ч\$\$, илуи жемят вири крарин шаклувилай акъатуй.

— Сад лагъайди, зун рикI сефил кас я, эгер III наши ut»m рекъиз хъайитIа, гъада рикIиз таъсирда. Завай а къурлулу сегь-недиз гзаф вахтунда килигиз хъайиди туш. Чин кIаникна къагкна. КДвализ хтайла, зи рикIивай Хатуна аялар, адан итим К/ъурбан (гъамни зун хътин етим тир эхир) гвя жез хъана. Заэ Къурбана гзаф куьмекар гана, зи гишин руфун тухна, ингъе и зал алий пенжекни базардай гъада къачуна заз гайиди я. Гъавилай за сифте чар адан паб Наргизаз осхъена, ахпа прокурордиз. Мумкиннал хъайитIа, за^чгъ^а КъурIбанан аялриз чIехи стхавал ийида,—ада и вилерилай накъвар алахъна.

— Чун гъавурда акъуна, Микил, ваз чухсагъул,—еудъяди ам ацукъар хъувуна. Ахпа еудъяди эмспертиздин нетижа кIелна. Лип къейднавайвал дишегъли куьнтуь шейиналди чIулав лекъ алий чка яна, месела гъуталди, лекъ къазунна, ахпа бамишнава, гъадакди къена.

Жемятдин арада къалайуллух гъатна. Абуру Ятьедиз чпии рикIел акъалтай вири чиркин гафар лугъузвай. Акъван къал кпай Демир дайи гъа суд башламишай енфтедилай тарцин кIанчI хьим сес квачиз ацукъайди, эхирдал къван. Судъяди Ятье къанлу яз лап кIевидаказ жазаламишнавай къарар кIелайла, жемятдин капарихъ галаз санал адани дериндай нефес акъадарна.

ЩЕРИД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Бакудин артистрин еке бригада Грозныдиз исъван гъич поочда-дайни эвичI тавуна, са къурху гъидай вакъиани (агъур тупарин сесер лап мукъувай ван жезвайIани) дуьшуьш тахъана фоне, Грозныда абур къве чкадал пай хъана. Абурукай са дестсди Ке>ферпатан Кавказдин армидин чаотариз, азарлуйриз концертар гун лазим тир. Муькуь, Наргиз талай десте, лап Украинадиш къван физвай. И дестедин репертуар девлетлу тир, уьлкведии емки вири халкъарин манияр программадик квай. Наргизан реи<чр-туардик амайбурулай тафаватлу яз леэги чIалалди лугъу;шнй маниди лув кутунвай. Ада ам гъар са ^къеч^й чкадал садлай^ип нумра яз таммарун къетIнавай, вучиз ла!гъайтIа а маниди, ампи ватангълийрилай гъейри, Надираз эверзавай, адаз вичин мгым миш хъайи рикIикай хабар гузвай. Фидай рекъе икъван гагъди Надир садрани рикIел хкун тавурвал, ада Ягъедикайни гъич фи кир авунач, гъатта вич адакай чара хъхъуни, вичин ри.кIе аиаи гафар адаз лугъуз хъуни хвеш кутунвай, гъавилай хирер

U!

тПалдин гъиляй эквни бегъем та'квзвай азарлуйрин патав фидайла, ам хуьредай.

Гъар са госпиталдиз гъахъдайла, налугъуди, ам азарлуйрин ваъ, стхадин патав му/гъманвилиз физва, гъакъван къезилдиз камар къачудай, гъакъван назиквал, хушвал къалурдай. ЭхкъечГна хъфидайла, вирида капар даъиз, щылер «утГунна кап ягъиз тежез-вайбуру кIвачер чиле эцятъиз къведра-пудра са мани ти'крар хъийиз хкизвайтГани, пашман жедай, вучиз ла!гъайтIа, гъавурда акъун четин туш, адал Надир дуьшуьш жез-вачир Адаз акI тир хъи, Надир гъикI хъайитIани са госпиталда хъун лазим я,-адаз Надирал хер хъанвайди чизвай, чIулав гъарфаралди адан игитвиликай «хъенвай ,газетдай кIелнавай

Гъа икI бригада лап яргъаз акъатна. Йифизни рекъе хъана абур, кжъузни. Абур шегъердин къеняйни динждиз фидачир, гуя *a!бур* реКъяй ваъ, дагъдин жйгъиррай, синерилай, еке хвахарилай физва. Инеанрин гзаф йисарин зегъмет сятерин вахтунда агъур бомбайри чукIурнавай. ЧкIанвай кIвалер, канвай гуьзел багълар акурла шел къведай Ахътин вахтар жедай, югъди ракъе хъана абуру йифиз армиядин са чаатуна ва я госпиталда концерт гудай, я тахъайтIа, йифди рекъе хъана, юкъуз сана концерт гудай.

Ингъе абур кул-кус квай дуьзен чуьлдай куьгъне полуторкада аваз физва. Къеце куьлуьз марф къвазва. Гъавадин и къулайсузвикай чиз, сенфиз ял ягъиз акъвазай частунай абуруз къилел бармакар алай плашар вуганвай. Наргиз машин физвай рекъиз тамашзава. Десте-десте солдатрин кIеретIар винел патал парча гъалдна кIевирнавай машинар, рекъин къерехдай палчухдин кесакар цавуз акъудиз танкар физва. Япара тек-бир язавай тупарин ванер акъазва. Рекъин къерехдай инал-анал кукIвар хъанвай тупар, палчухда акIана са къвалахъ ярх хъанвай немсерин къве танк, тумунал алай хашунилай чир жезвай са самолёт аквазва. ЧкIанвай къван буш патронар, ящикар, кукIвар хъанвай машинар, дуьзен чуьлдай акъуднавай къван фураар акурла, инал гъа мукъва къати дяве фейиди чир жезвай.

— Агъ, инал женг фена гъа!—лагъана кузада ацукъна артистар гваз физвай са жегъил лейтенантди.—АтIа къакъан тепедал немсерин дзот алай Агъ, ада чаз цIай гана гъа. Чи дивизиядиз тIвар малум хъанвай старший сержант Муслимован цIукайни кичIе тушир отделениедин ирид касди а дзот кукIварна. Эгер гъа игитар тахъанайтIа, В Бейтунован ротадикай садни амуькдачир.

«Муслимов» фамилиядин ван галу|къайди Наргиза къилелай плашдин бармак алудна, вичиз мад сеферда ван хъхъун патал хабар къун хъувуна.

— Багъишламиша, юлдаш лейтенант, вуна нин отделение лагъанай?

— Муслимован. ГъикI хъана?

Наргиза вилерив са шумуд сеферда лупI-лупI иниз туна лейгенантдиз тамашна. Исятда адаз я тупарин ван хъижезмач, я иурвур ацалтна физвай машиндин. Адан вири фикир суьгыбет баш-Тамишай лейтенантдал желб хъана. И фамнлиядин ван хъайи Эркиназакни юзун акатна.

— Адан тIвар вуч тир?—хабар кьун хъувуна Наргиза.

— ТIвар заз чидач, зун маса ротадай я Вирида адаз «Казбек» лугьудай. Мумкин я, адан тIвар Каз'бек ятIа.

«Ваъ, газетда «Казбек» кхъенвачир»,—фикирзава Наргиза.

— Ваз ам вич гынай ятIа чидани^

— Средний Азиядай, эхирки гъа республикайрай я.

«АкI ятIа ам туш, Муслимов фамилияр узбекрнхъ, таджикрихъни пара жеда»,—вичи вичиз рикI-дуркIун хгана Наргиза.

— Абур, а ирид кас кьенани, амукьнани?—хайар кьуна муькуьбурукай сада. Аданди чIана гъакI са рахун хъуй ласгъана ха бар кьун тир.

— Кьена, вири кьена, амма рота кьутармиш хъана Заз ван чъайивал, абур иридни «Слава» ордендиз кьалурнава

Машиндин чапардиз далу янавай Наргиза вичин фикирдиз лейтенантди авур суьтIбет гъизва. Тупарин ванер гила адаз лап мукьувай жезва, адаз гуьллеяр гыкI хъитIкьинзаватIа аквазва, минайрин кьувдай сесини зегъле тухузва. Солдатар кьарагъзава, гьужумдиз физва, урадин сесерни кьвезва. Амма кьакьан тепедай цIай кьвезва. Солдатар дергес галукьай вакъер хъиз ярх жезва. Ингье Надир, адаз аквазвайди Надир я, физва, цIун хуруз физва. Наргизаз кIвачел кьарагъна мани лугьуз кIанзава, кьуй а манди вичин ватангълидик руьгь кутурай, душмандин гуьлледи адаз кар тагурай, вучиз лагъайтIа ам ватандиз гзаф чжайрал герек жезва, ам хуьрени герек я. Амма Надир яна, Надир ваъ, гъа тепе вичин 'бедендал кIевирдай раг кьван авай касдин беден виняй агъуз авахъна. Наргизай гьарай акъатна ва ада кьве гъиливдини чин кIевна.

— Вахъ вуч хъана, Наргиз'—серсер хъанваз кьвалав гвай Эркиназа ам кьуна. Амайбурни кIвачел акъалтна. Наргиза ахварикай кватай тегъер вилер ачухна. Вичин гьарайдин ван рикIел хтайла ва кьилив кIватI хъанвайбурни ах!курла, адаз юлдашри-кай регъуь хъана. Лейггенантни гъил(яй са затI аватай хъиз кьах хъана амукьна. «Аквадай гьалда жегъил рушаз кичIе хъана,—фикирзавай ада.—Гъамиша музыкадихъ галаз кьугъвазвай таза рушаз бес тупарин сесери таъсир гудачни?»

Артистар авай машиндиз рекъел яру гъвечIи пайдах гвай солдат руша амай гуругъдикай галудна, рагъ экъечIдай патахъ рехъ кьалурна. И рехъ са экъван чала-чухурар авайди тушир, машиндини эця тийиз хъайила, паосажиррикни сес кумукьнач

Гъа икI секиндиз абур са сятдилай хъиз шегъердиз акъатна.

Шегьердин кІвалер гзаф пай чкІанвай, сагь амайбурни цларай гелер атана кьатлар-кьа'тлар хьанвай. Инсанри: дишегьлийри, кьуь-зуь нтимри куьчеяр авахьнавай кьванерикай, кирпичрикай михьи хьнйизва. Вирида кІвалахза>ва, амма садан чинни ачух туш, сугьул я, рукади кьунва. Абур машинда авайбур\з кил иг кьванни авунач.

«Ингье инсанар,—фикирзава Наргиза,—накь цІукай хкатна, кье вичнн хайи муг бед'бахтвал гьайи гьилерикай михьи хьийиз-аа. Абурухъ вуч ама? Чими кІвал, ксудай мес, недай фу амани? Абурухъ вуж ама? Стха, хва, кІаниди амани? Садни, са зат!ни амачтІани, кьуватлу, вири четинвилериз дурум гана ватандин ре-кье эцигиз жедай кичІе тушир рикІер ама...»

И хиялрик кваз машин лацу кІвалерин вилик акьвазна

— Им госпиталь я, юлдаш лейтенант, чун тайиннавай чка-див саламатдиз агакьна,—лагьана солдат-шофёрди кабинадай кьнл акьудна вичин рукадаини мазутдай хьанвай чин кьалурна.

* * *

Госпиталь. Коридор азарлуйрив ацІанва. Абур палатайрай атанвайбур я. Са-садбурувай чпивай физ тежез хьайила, медсестрайрн кьуьнерикай кьуна гьизва ва абуруз ацукьдай чкаяр туькІуьрзава. Сада виликай, сада кьулухьай кьуна медсестрайри чархар квай занбураг гьана. Ана чІарни юзун тийиз кьатканвай азарлу кІвачерилай башламишна чинни кваз жунайралди кутІуннавай. Чли'вай асаяр гваз кьекьвез жезвайбуру адаз чка авуна. «Ида вилер ахьа авуна им пуд лагьай югь я,—лугьуз сада сад гьавурда твазва.—Чухсагьул Костя халудиз, а касди адал кьачур кьван зегьмет...»

«Костя халу вич аквазвач хьи?»—рахана масад.

«Шегьердин исполкомдиз фенва, совещание ава, луда».

Азарлу авай занбураг кьил цлахъ элкьуьрна акьвазарна.

— Гадаяр, квез зи вилер кутІунна'вай хьиз жемир,—лугьуз шадвал кваз рахазвай занбурагда аваз гьанвай азарлу.— Абур зи ватанэгьлияр я, вилер кутІуртІани, зи рикІиз абур аквада.

Атанмазни вичел виридан фикир желб авур и гададин кьилив гзафбур кІватІ хьана. Солдатар я ман, гьарда са кьемеда гаф лугьуз хьуьруьнар ийиз башламишна.

И шад гада старший сержант Муслймов Надир—«Казбек» тир. Палатада авай гзафбуруз адан тІвар ва аьихьтин кьегьал-вилини аезифа тамамардайла хирер хьанат!а чидай, вучиз лагьай-тІа и госпиталда авайбурун са пай Бейтунован ротадай тир. Абуруз адахъ галай юлдашарни вири кьейиди чидай, амма садани адаз са чІуькьни ийизвачир, кьуй адан рикІиз тІарвал тахьурай лугьузвай.

Концерт башламиш хъана. Устаддиз лугъузвай манийриз кап ягъиз жедайбуру ашкъилудаказ кап язава, Надиравай жезвач, ада: «зи патахъай куьне къванни ягъа, гадаяр»,—лу|гъузвай.

Имгъе нумраяр малумарзавай дишегълиди Наргизан тIвар къуна. Надир вичин япарихъ инанмиш хъанач, ада къваларив гвайбурувай тIвар Хабар хъун хъувуна, абурунитайин жавабганач.

Надираз Наргиз аквазва, гъа вичиз чидай зериф, яргъал рекъера машинри сефилнавайтIани жегъилвиллин шафакълувал квахънавачир Наргиз атана юкъвал акъвазна. Ада лезги чIалалди «Ватандиз хъша» мани башламишна. Вири секин я, юзун амач. Надираз гъекъ акъатнава, беден буш хъанваз са чкани тIазмач, гуя ам гъамамдин чими це ава. Са легъзеда адан рикIелай дяведа вичел акъалтай къван четинвилер вири алатна, фикирар датълариз, гуьзел яйлахриз, гишин инсандизни темягъ къведай къйи булахриз, Наргиз хкизвай къалин тамуз чкIана. «Ада хъша лугъуза. Низ? Чубандиз, заз, душман туна ваъ, кукIварна хъша лугъуза». Наргизан сегини ам хкажзава, амма тIазвай чка авачтIани, адавай къарагъиз жезвач, гъакI ракъун тIваларихъ «утIуннавай хъиз я. «Гадаяр, виниз жез куьмека»,—тавакъу авуна ада къ>валарив Iгвайбуруз. Солдатри куьмекзава, амма Надиравай къарагъиз жезвач. И гъерекат аквазвай Наргиз мани лугъуз-лугъуз Надираз муква хъана, вилик а'къвазна. Наргизан вилерал накъвар алайдини адаз аквазва. «Гъарайда за,—къизмардиз ифенвай сачуна къугъвазвай къуьлуьн твар хъиз юзун квай Надира фикирзава,—адаз зи ван чир жеда, къужахламишда. Ваъ, икъван беябур шикилдиз атанвай ада закай вучда. Ягъедиз балшнавай вичин мувгъуьббат ада зун къужахламишуналди чиркиндач. Ваъ, Наргиз, са чкадал за ваз зи рикIин ажузчал къалурна, вун кIанзавайди латъанай, амма вуна зун маса гана. Гила зун ягъалмиш жедач, и яргъал Украинада вав за жувал хъуьрез вугудач. Вахъ. дишегълидиз хае тир ви дамах ава, захъ дагъвидиз хае тир зи дамах».

— Агъуз хъия, гадаяр,—лагъана ада явашдиз къил ястухдал эхцигна. Наргизни манидин эхир хъулчъуз-хъулгъуз вичин чкадал хъфена ва гъанлай вилер алуд тийиз Надир галай патахъ килигзава.

ТIветI юзайтIани хабар жедай секинвал авай гослиталда тар хайи хътин капарин ван акъатна. Вирида адаз кап язав'ай. Наргиза вичиз кап язавайбуруз къезилдиз икрамзава, гзаф вахтунда ам юз-азни гежезвай Надир галай патахъ элкъвена. Ада мадни урус, азербайжан ва маса чIаларал манияр лагъана, амма Надираз абурукай са акъван гъяз хтанач, ифенвай сачунал къйи яд иличнавай, адавай къуьлуьн тварциз таъсир хгуз жезмачир.

Концертни гана куьтягъ хъана. Азарлуяр Надираз «ви ватан-эгълийриз чухсагъул»,—лугъуз чукIун хъувуна. Надирни вичин

палатадиз хутахна. Ана ада яргъалди Наргизакай фикирар ийиз хъана, вичи авур кар дуъз яни-тушни лутъуз цуд-келе ийиз хъана. Гать ада танишвал тагунал вич батлузавай, вучиз лагъайтла ватандикай яргъа и четинвилериз дурмм гузвай вахт>нда кве таниш иКас дуъшуъш хъун шадвал тушни, вавай эхиз хъунухъ вуч я\ Жегъилвилини суъпыбетар ийиз тахъайтлани, дидедиз къванни саламар хутахиз вугудай хъи. Муъкуъ патахъай ада вич гъакълу ийизвай.

«Амма, Наргиз, — лугъузвай ада, — ви маниди зи хирерин тлал къезиларна, зун ашкъилу авуна ва зи къуват мадни артухарна. Зун фад сагъ хъижеда. Гъа вуна лугъузвай чубан, зун, хуъруъз, жуван девлетдин къилел хкъведа».

Югъ арадай фена. Къвед лагъай сеферда сагърай хуългъунин концерт жудайла, Надира вич сестрайрив палатадаини акъудиз вуганач. Анжах Наргиза «Ватандиз хъша» мани тамамар тавурла, адетдин са солдатдин патай ада гъа мани тамамарун тла-лабзавай са сестра ракъурна. Налабун къилиз тухузвайла, Наргизан рикИикай Надираз хабарни авачир, адаз ачух ракларай жезвайди адан хуътуъл сес тир. Нар<гиз шакнавай тегъерда фицекъра чинни кваз куПуннавай солдат къатканвай пипИиз мукъвал-мукъвал килигзава.

Мани куътягъ хъана. Надиран патав атай медсвстради гъайиф чIу|гъазвай тегъерда лагъана:

— Куъ арада чинебан сир авай хъиз аквазва, юлдаш Муслимов, а руш шехъзавай.

— Шехъун хъсан я, ада дерт аладарда, — лагъана Надира. — Мани гъакъикъатда таъсирлуди я, ада ватандин гъар са пIwпI рикIел хкъизва.

Артистар гъа инлай машинда 'ахкъахна, хъфена. Наргизан умуд атIанвачир, адаз Надир жагъун хъийидай хъиз тир.

ЩЕМУЪЖУЪД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Старший сержант Муслимов Надиран къуватлу беденди хейлин четинвилериз дурум гана, ажалдичъ галаз женг тухвана, ам эхирни иВачел ахкъалтна. Къуъзуъ дуктур Семен Игнатич, ам Кавказдай 'я лагъайла, акъван гъуърметлу хъанвай хъи, гуя ам вичин хва я, вучиз лагъайтла ада вичин духтурвилини сифте къил Кавказдин гуъзел ш&гъеррикай сад тир Владикавказдилаи башламишнавай. «А шегъер, адан 'гъуърметлу инсанар зи рикГелай алатдач», — лугъудай ада. Гъавилай Семен Игнатича Надирал къил чIугун тавур, адахъ 'галаз бубавилини рафтарвал тахъай са югъни жедачир. Хъуъруънар, зарафатар ийидай, чеченрикай, осетинрикай, а'буру мехъерардай къайдайрикай суъгъбетдай. Нади-

ран ватанэгълияр тир артистар акун тавунал Семен Игнатича Ыайиф Чугвазвай. Абуруз Надира вичикай хабар тгайлн, адаз хъел атанай.

— Дагъвияр, эхир хъи, вичиз хъайи тАрвал рикЕлай алуд тийидай кубут келлегуыз инсанар я! Яда, клани руш ракларал атайла, гъаялу дишегъли Ыиз чуьнуьх хъана? Ыайиф! Ихътин дуьшуьш хъунар лап кьит жезвай адет я. Куьн гзаф бахтлу ксар тир. Ыайиф!

— Хъел къемир, дядя Семен,—лугъудай Надира адан векъи гафарни зарафагдай къунваз,—ада зун ваъ, вичиз кланиди хкъагъна, зани гила зун кланиди хжягънава. Ингъе зун кланидан чар за рикИн мукъув къултухда хуьзва,—лагъана ада вичел гъеле хер тахъанмаз хтанвай Динарадин чар къалурна.—Амма вавай ам клелиз жедач. ЖедайтГа, ваз а рушан рик! аквадай. Вични дяведиз къведа лугъузва.

Гъа икИ Надирни къуьзуь духггур какахънавай. Ам такурла, Надир дарих жез хъана.

Гъар экуьнахъ вич авай палатадиз: «Кавказви, гъикИ я ви рикИ, Казбек къван мягкем яни?»—лугъуз сивел хъвер алаз къведай Итнатич къе атанвач. Надира гъалаба къачунваз пенжердай тамашна. Гъава серии тирди ахъа авур форточкадай атай къаюн лепеди чирзавай. Зулун пешер курпашмандиз тарарилай чилел эвичИзава. Къушари фадлай чпин къил къутармишнаваи хъиз чеб алай чка къалурзамач. Къил къиливай квахънавай Чулав пехъ атана тарцин хилел цацарал алай хъиз ацукъна ва къурху кваз катна, хъфена, гъар юкъуз пенжердив атана «къарагъ» лугъуз пенжердин шуьшейрив клуф гелядай хуьруьн нуькни къе малум хъанвач.

"Пебиатдин и сугъул шикил акуна мадни дарих хъайи Надираз къарагъна къецихъ физ кланзавай, коридордай атай таниш тушир сесери, агъурдиз элязавай кВачерин, цДугъ къвезвай хътин гъарайрин ванеои серсерна. Ракларив гел кутуна килигайтГа, коридорда немсер ава. Абуру агъур хер алай солдатар палатайрай акъудиз къецихъ галчурзава. Са шумуд ють инлай вилик Наргиз акъвазна хуш мани лугъузвай чкадал са солдат ярх хъанва. Адан къилив душмандин къве солдат гва, абуру агъур чекмеяр алай кВачеривди ам гатазва, кIур гузва. Хирер алайбурай гъарай къвезва. Эхиз тахъайла абуру авай «ъван къуватдал хъутIкъунзава ва солдатрин гъилай акъатиз цларихъ галукъзава, чилел ярх жезва. Абуруни, инсанрин са клусни язух текъвез, гъиле гъатай чкадилай къаз галчурзава. А тегъерда гъайванарни къасабханадиз тухудач. Коридор ивидай асуннава. И«I хабарсуз шегъер немсерин гъиле гъат хъийида лагъана Надиран фикирдизни атаначир. Дугъри я, экуьнахъ мукъва ам ширин ахварал алаз ягъунрин сесерэл ахварикай кватнай, палатайра авай азарлуй-

рикни кълабуллух акатнавай. Ахпа ягъунар секин хъана, шегъердин са къерехда авай госпиталдани адегдин къайда гъат хъувуна. «Белки, инай-анай къачагъ-къучатъ малум хъанатІа,—фикир хъувуна Надира.—Ингъе гила... Аквадай гъалда, душманди хабарсуз авур гъужумди азарлуярни хутахдай мажал вуганач. Вучда? Абур гила мад зун авай палатадивни агакъдайвал я»,—фикирди сятдин акърабди хъиз кГвалахзавай пенжердай мад сеферда тамашна. Къве немецдин вилер пенжеррал алайди адаз аквазва. Ада палатадин далу пата авай пенжердихъ гъерекатна. Анай аквазвай кас авач, амма анай хкадар жедайвал туш. Гуъллеяр фенвай кГвачер гъеле чжадал хтанвач, чапла гъил юзуриз жезвач. Беден ми хъиз жунада арушнава. «Гъар гъикІ ятІани инлай къулай чка ва вахт жагъидач»,—фикирна хъиз ада пенжер ахъайна ва кІвачер тІар тахъун патал явашдиз пенжердиз хкаж жезва. И арада адан къуьнел апъур са гъил аватна ва ам са гъилле аквазнавай пенжердин тахтадилай чилел алу къна. ТІар хъанвай кІвачеризни фикир тагана, адаз къарагъиз кІан хъана, амма а агъур гъилери ам чилиз чуькъвена. Надира къил хкажна килигайтІа, адан къилив къве немец гва. Аксивал ийиз кІан хъайи Надиран хер алай къилихъ автомагдин къундах галукъна ва ам элба-эл къейидк хъиз ярх хъана.

Ам гъикІ галчІурна хканатІа чидач, госпиталдин гъаятда къил къилел хтайла, адаз вичин кГвачерал, я бедендал, я юзур техжезвай гъилел жунаяр аламачирди ва вири хирерай иви авахъзавайди -акуна. Вичин хирери адаз тІарнач, госпиталдин гурара ярх хъанвай духтур Семен Игнагич акурла, адан иви ргана. Акъван бубавилин къайгъударвал авур къуьзуь духтурдин сивяй ва нерай иви физвай. Ам вилер ачух яз а патал чІулав къав алай машиндиз малар хъиз вагъшивилелди гадарзавай азарлуяриз тамашиз къенвай.

— Агъ, инсандин иви хъвадай, вагышияр!—гъарайна Надира ва вири къуват кІватІна, вич къунвай немецдин гъилий вичин са(гъ амай эрчІи гъил ахкъудна, адан сивиз са гъуд вегъена. Къвед лагъай гъуд хъивегъдай мажал адав вахганач, агъур чекмеяр алай кІва(чер адан яхайра, какатай гъина хъайитІани акъуна. Мад яна, мад, мад.. Гъикъван гагъда адаз кІур ганатІа амукънач, чан кумачир Надир машиндиз гадар хъувуна.

* * *

Винел пад агъур я, къванер ятІа чидач, накъ'вар, гъар вучзатІар ятІани адавай юзуриз жезвач. «Накъвар туш, эгер тиртІа^ и'кІ регъятдиз нефес къачуз жедачир». Ада са гуж-баладал къил элкъуьрна килигна, ваъ, винел алайбур я къванер туш, я накъвар.

мнсанар я. Ада вучиз вичин винел и юзун квачир инсанар алатІа фикирдиз хкизва, сакІани вичин фикиррай кбил акъатзавач. Хирера тІал гъатнава. Ам гила вич вучиз и дерин фур хътин чкада кьейбурун кІаник кватІа гъавурда акъазва. Госпиталдин гурар, кьенвай Костя, вичи немецдин солдатдин сивиз вегъейгъуд—вири рикІел хквезва. «Чан алама, кьенач», хиялди тикрарна адан. Юзана, винел алайди аБудна, игътиятлудаказ пата-къерехдиз вил яна. Кас-масдин ван-сес малум туширди ашкара хъайила, ам хкаж хъана ацукъна. Вилер дакІунвай хъиз экв хшлав алаз аквазва. Келледа ван ава. Ада япар, вилер тІушунна ва фурай эхкьечІиз гъавалат хъана. КІва|Чери чил къазвач, я гъилеривайни затІ кьуна гуж жезвач. Ам къешЛил я. Алапатдин тайифа я инсан, вири зулумар эхда, гъайвандин шикилдизни къведа, амма кьена кІанда'ч. Зулун цифедикай куьлуь чиг кІвахъзава, ам жигеррив къван аІгакъзава. Ада вилер экъуьрна. А патал шинель ала, юлдашдин шинель. Ам гуьллеламишнава, фурун къерехдал далудихъярхъанва. Надира шинель ал>укІна: «Юлдаш,—латъана ада бегъем юзур техжез'вай пІузаррикай, кьенвай юлдашдин кьилив акъвазна хъиз,—бел|ки, ви шинелди зун кьутармишайтІа. За ви иви чилел тадач». Ам гуж-баладал кьубудай эхкьечІна, са хейлин рекъиз хъфейла, мад адаз затІ акхунач.

Надир къатканвай лекъуьн кІан гару гъана ичІирнавай яру, жуьреба-жуьре рамгарин пешерив ацІанва: верхин тарарилай къаю эхиримжи пешер авадарзава. Надир лап агъадай аквазвай зулун цавуз, кьецГил хилериз тамашзава ва и гегъенш, къаришма сесерив ацІанвай, гъар са декъякъада ажал япувай физвай чуьлда ялгъуз тирди гьиссзава. Гъеле са шумуд юкъуз ам акъваз тавуна, кьуват амай къван гагъда са терефдихъ физва вуч мурад аваз, квехъ агакьарун лазим яз физватІа вичизни чизвач. Та'м я. Кулкусри, къаю са мус ятІани ярхарнавай тарари тамай физ аза'б гузватІани, ам физва. Гъелелиг кІвачел акъвазиз жеэма. Незвайди мегъвер, къукар, тамун чІуру ичер, чуьхверар. Абурни инал-анал, тІимил-шимил ама. Адан рикІел хайи ватандин тамар, анин майваяр хквезва. Дидени рикІел акъалтна, ада чрана цІи-йиз хканвай фан ни нера гъатна, иштагъ мадни ачух хъана. Са гъвечІи легъзеда Наргизан суьретни малум хъана. Ам хъуьрезва, и хъуьруьни адаз ажугъ гъизва, а'м вичин сергъятрилай алудзава. Суьрет квахъна, Надира регъят хъанваз ухът аладэрна. Динара малум хъана. Ам пашман я, вилерал накъварни ала. Ада Нади-4>аз гъил яргъи ийиава, гуя адаз куьмек гуз кІанзава, эверзава, адаз ван жезвач. Адан рикІел Динарадин чар хтана, къултухдал гъил вегъена. Чар ама. Вири квахъна, вич алай чил, а еке цавни кваз квахъна...

Вилер ачухайла, адаз йикъан гъи вахт ятІа чизвач. Физ четин я, гишинвилай тирни, тахъайтІа гъакъван ажуз хъанвайни

мукъвал-мукъвал кьил кьилелай алатзава ва гьар сеферда вич вичел са гуж-баладал хквезва. Вич вичел хтайла, ам акъваззавач, физва, юзазва. Гьерекатдик кваз хьайила, беден рекьин тавун лазим я, яггъани чими жезвач. Са сеферда нянин кьилихъ кефердихъай атай къаю цифедик кваз куьлукъ чиг гьизвайла, ада вичивай мад хъфиз тежезвайди гьиосна. Ам марфадин стлалри-
 ■кай са кIусни хуьн тийизвай къецил кулуниз къуьгъуьр хьиз гьахъна, тахайтIа адаз вич гьахъай хьиз тирни, къатIуз жезмач. И вахтунда ада душмандин гьилияй дуьшуьшдай ахкъатна са гьина ятIани тама кьини'къал са шадвални ийизвачир. Кьили гьакI чIана кубутдиз кIвалахзава, ам ачух хьунихъ, вири затIар чеб гьакъикъатда авайвал акулунжъ са тамарзлувални авач. Ам къеженвай, марф гуя къуру хьанвай кIарабрай акъатна лап рикIив агакъзава. Къарагъун лазим я, им гьатта адан къаст тушир, гьа-
 «Iан къуьруь, жувалай аслу тушир гьисс я, амма адавай и ахмакъ ажувилин винел гьалибвал къачуз жезмач, бедендик къуват кумач. «Гъарайдани, белки, мукъварив кас-мас гватIа», кьилиз и фикир атай хьиз хъана. Ваъ, гъарай ийиз жезвач, ван амач. «Белки, ибур инсан кьиникъин лишанар ятIа». Фикирар кIватIиз кIанзава, жезвач, вири затIар: тарар, жув алай чилни элкъезва, вилерикай эйбежер суьретар хкатиз физва. Ингье немец, каска алай, гьиле автомат авай немец винел къезва. Мукъва жезва, гьилер хкаж лугъуза. «Хкаждач!»—гъарайна Надира. Ам кIгъачел акъалтна ва ярк хъана. Садлагъана вири детиш хъана. «Заз ватандиз хъша лугъуза, ваъ, за гьеле душмандихъ галаз. жевг тухун хьувун лазим я». Ам зурзавай гьилер чиле акIурна виниз хьайила, нерихъ гумадин ни галукъна ва ада инсан мукъув гваз хьунин лишан тир гумадикай дериндай чIуIгуна. Гьакъикъатда гумадин ни я. Бес икъван гагда заз а ни куьз къезвачир. Ана недай затI хьун лазим я, недай затI. Надира вири къуватар эцигна вичи вич хкажна, ни къезвай патахъ еримеш хъана. Адаз вич физвай хьиз я, ам вилериз аквазIвай къаралтудивни агакъзавач. Адаз къвед-пуд кумани аквазва, гумни, амма агакъзавач. Сифте гьалтай кумадив ада агакъарна. Къежена, къацIанвай беден ярх хьуникди ракIар»хъ галукъна ва мад юзун хьувунач.

Няниз ада тахтайрин гегъенш чарпайдал, чими кумада вилер ачух хьувуна. Къвалав аскIан скамейкадал вилерал чешмегар алай къари яни, эхир хьи дишегъли гва. Адан гьилер хразвай са затIунал машгъул я, гуьлуьт я жеди ман. КДвале гьеле йикъан экв ама, анжах пенжер аквазвач, пенжер вичин кьилихъай гвайди Надира къатIанвач. Ам юзанмазни къариди гьиле авай затI эцигна, алгъана тамашна.

— Аллагъдиз шукур, аллагъдиз шукур, вилер ачухна,—лагъана къариди хवेशивал кваз.—За ваз хабар тушиз шурпани ганва, руфуна чими затI хьун гьикъван хьайитIани хъсан я. Вун

раќарихъ галукъайла, гена хъсан хъана зун кѳвале авай. Куь-мекарни атана, тахъайтѳа завай вун хутахиз жедайни. Аллагъ, я аллагъ,—ада хурал хаш чѳугуна.—Вун яхун хъанва, гишила ажуж хъанва. Зи тѳвар Клава я, Клава баде лагъайтѳани жеда. Чун ина, хва, тама авайбур гъакѳан кар алакъ тийизмай сад-къве къуьзек я. Юзун кумайбур вири партизанвилиз фенва, гъеле зи къуьзуьдини кваз фенва. Ам чан кумай къуьзуьди я! Вичин гъурчехъандин тфенгни гваз фенва. «И тфентдал, къари, за цѳувад къабан яда», лагъанва ада, къабанар ада нем<сериз лугъузвайди я. Агъ, дяве я гъа... Револкцидин чѳавузни заз и мусибатар акур-Ди туш. А чѳавуз зун жегъил тир, балкѳандал акъахна зарбдиз галтугиз, катизни жедай. Эхъ, зани дявейра иштиракайди я. Гилад жезмач, къуьзуьвал бала хъанва. Ваз чидани, хва, Смоленскдин кланик чибур, немсер гъикъван къенатѳа? Эхир хъи дуьнья къиямат я. Икѳ дяве яргъалди фена хъайитѳа, чан алай инсан дуьньядал аламукъдач. Чакай, къуьзуьбурукай, амукъна вучда? Куьн, жегъилар, хвена кланзава. Иниз къведай немец жедач, мад цавай хкадарна тама абуру вучда къван. А чѳавуз чунни ажуж жедай хъиз жемир. Дишегълияр ина хейлин а*ва. Итимарни ава, яргъариз физ жезмайбур туштѳани, тфенг гъиле къаз жедайбур я. Эгер парашюта аваз немсер иниз звичѳиз хъайитѳа, гъарда сад къиникъин мажбурнама чна хиве къунва. Ваз ван жезвани, хва? Тахъайтѳа зи рахунри ви з&гъле тукузвани?—Клава бадеди ван явашарна. Дуьз латъайтѳа Надиравай адан сес къачуз жезвачир, буш хъанвай келледа ван гъатнавай, амма къари бейкеф жез кичѳевилляй ада чѳуькъзавачир ва герен-герен къари галай патан япалгъил эцигиз вилер кѳезавай.

— Чахъ чи командирни ава,—рахазва къари,—чанда чан авай зурба руш я, къве немец санлай бамишиз жедай хътинди я. Ваз ам аквада, ви къилихъай къуна чарпайдал эцитайбурукаи сад гъам тир. Пуд югъ инлай рилик чибур гъа и хутордай фена, яракъарни гвай, къве тупни чпихъ галаз галчѳурна тухузвай...

Къутармиш хъунихъ умуд амачиз дуьшуылдай акъатнавай чкадин и къил, а къил чизвачиртѳани, къайгъудар инсанрин гъиле гъат хъувуни Надир архайин авунвай. Тамун къене авай хутор дин дишегълияр, къуьзуь итимар са гъафтеда Надир къиникъи-кай къутармишунин къайгъуда хъана. Абуруз кичѳезвайди ам тир, адан чапла гъилел, кѳвачерал алай, дакѳунвай ва и йикъара ранг-ни кваз дегиш хъанвай хирер авайдалайни чѳуру гъалдиз атана чпивай сагъар хъийиз тахъун тир. Гъиниз хабар гуда? Къуд пад немсер я, партизанрихъ галазни алакъа авач. Хутордай экъечѳна фейибурни гъуьлуьз вегъей къванер хъиз квахънава. Надиран, лагъайтѳа, вичин умуд вичик кумач, са гъафте я, адавай я вилер ачухиз жезвач, я рахаз. Келледа балкѳанрин рамагар къекъезв-вай ван аватѳани, акъулди хцидаз кѳвалахзава, дишегълияр рахаз*

вай гафарин, ийизвай меслятрин ванер къвезва. Къалин тама саданни вил галукъ тийидай куларин пуна къенайтла хъсан жеда| чир, адан къайгъудай вуж хкведай. Дидедиз хкведай чарни «ге амачиз квахъна» лагъайди жедай. Гила адаз къейитлани къайгъ|| туш, ам умуд квай инсанрин гъиле ава, сур къванни квадардач, сурун къилихъ солдатдин гъед къванни алай кларас аклурда.

Са нисинилай, иллаки виклөгъдиз рахадай дишегъли куьмек жагъуриз финин меслятдал атанвай вахтунда, Клава баде тамай астана. Адав тамун майвайрилай гъейри, са жуьредин векъи, куь-| луй пещер алай векъерни гвай.

— Дишегълияр,—лагъана ада шадвал кваз,—заз жагъанва* Революцидин вахтунда, а члавуз зун жегъил тир, хурал хер хъан+| вай чи командир са эгъли дишегълиди гъа и векъералди сагъар осъувунай. Абур къурурнавай, ибур таза я. Белки, тазабурун къу-| ват мадни артух жедайтла.

— Вун ягъалмиш туш гъа?—лагъана гъа виклөгъдиз рахадай дйшегълиди

— А члавуз зун жегъил тиртлани, исятдани зи акъул куьне фикирзавай къван кубут туш.

Абуру а векъер гатана, жими авуна хъиз, Надиран даклунвай жирерал эцитна. Надираз вичин клвачерик, гъилик цлй кутур къиз хъана. Ам къатканвай чкадал бацл№ хъиз къугъвазвай, эхиз жезвачир. Клава баде, ла(гъайтла, хвешивилияй аял хъиз хкадар жезвай.*

— Гъабур я, валлагъ, гъабур я. Чи командирни гъа члавуз гъа икI къатадиз амукънай. А члавуз зун жегъил тир, адал алай азабдикай заз хабарни авачир.

Се герендилай хирерин кун акъвазна, гила ифин ацалтнава. Надирни сует хъанваз ахварал фена.

Бубайри лугъудайвал, цавукай, чиликай хкатнавай хъиз гъис-сзавай Надир и сефердани къинпкъикай къутармиш хъана. Клава бадедин векъери адан хирерин даклун элекъарун анихъ акъваз- I рай, северни куклун хъийиз, квал къачуз башламишнава. Надиран къиле рамат къвкъведай ван амайтлани, ам гила хкаж хъана месин къиле а'цукъзава, клвализ атай инсанар вужар ятла чир жезва, абурухъ галаз яргъалди тахъайтлани, яваш-яваш рахаз жезва. Вичин патав мукъвал-мукъвал къвезвайбурукай Клава •бадеди сифте юкъуз латъай къве немец санлай бамишиз алакъдай чпин командир руш Татьяна тир. Клава бадеди тарифзаваи хътин адаз еке клалуб авачир, амма жегъил бедендин къуват гъиниз харждатла чин тийизвайди хъиз аквадай. Хутордин итимар пар-тизанвилиз фидайла, ам гъеле гъабурухъ галаз физ гъазур тир. Татьянадиз партизанвал лайихни жезвай, анжах хуьруьнбуру туна, хутор дуьшуушдай са вакъиадик акатиз хъайитла, регъбервал гуз жедай кас яз тунай Дишегълийри чпин кар гъикъван пла!

далди ийидатІани, лашунив лаш атІудай итимар авачиз хъайила, далу буш хъанвайди гъиссда, уьреклу яз, са куьз ятІани далу яна кар гъиле къаз устадвал бес жедач. Куьзуьбуру хъсан меслятар къалурайтІани, жетъил итимар хъиз четин рекъин юлдашар абурукай жедач. Гъавил(яй абур Надир фад сагъар хъийнз чалишмиш хъанвай.

Са вацра чарпайдал хъайи ада сифте чилел эвичІна кумадин а кылиз фена хтун вичин лап шад суварин югъ яз гъисабна. А югъ ада, гъакъикъатда чар жагъун тавурла, гъеле къултухда амай Динарадин чарчин пипІел къейдна ва ам кхъидалди вилик мад са сеферда чар кыляй-къилди кІел хъувунай, «зунни армидиз фида» гафар къведра тикрарнаи.

Хуторда авай яхцІур-яхцІурни вад кІвали гъикъван чалишмишвал ийизватІани, Надир геж дири хъижезвай, келледа виликан хъиз ваъ, гъар гъикІ ятІани са жуьре авакъна физвай цин ван амай. Як авач, недай шейз-р тІимил жезва, пата-къерехдай гъиз хъунин мумкинвал авач, элкъвена къуд къерехдив гвай хуьрера виринра немсер ава Надиразни кІанзавайди къуватлу тІуьн я. Къарникъузарни тІимшншимил чІвм квай хуьрекри адан кІвачериз къуват хкизвач.

Са юкъуз Надир Татъянади вичиз аявалнавай автоматни къачуна тамуз фена. Им январдин лап къалин живер авай вахт жезвай. Адахъ Татъянани гала, адавай ам текдиз ракъуриз хъанач.

И еке, тум-къил авачир хъиз аквадай тама къве кас къекъвезва, куьн патахъай ятІа чпизни чидач. Надир галаггнава, беден гъекъедай хъанва. Татъянади адав ацукъиз вугузвач; мад мекъи жеда, ахпа чкадал хкиз хъижедач.

— Элкъвена хъфин,—тавакъу ийизва руша.

— Ваъ, Таня, заз жуван кІвачерин къуват ахтармишназ кІанзава

И гъуьжетра авайла, Татъянади Надиран къуьнелай къуна акъвазарна ва тІуб туькІуьрна са гъайван къалурна. Аи вуч я? Сев ятІа? Ваъ. Къил чиле ава, тІиш живеда къекъуьрзава. Сев и вахтунда чилада жеда, чІарни ала. Къабан я!

Татъянадиз Надиравай автомат къачуна я>гъиз кІанзавай: гуя Надир ажуз хъанва, лишан къаз жедач. Дуьз лагъайтІа, ам вичихъни инанмиш туш, гъеле ада садрани гуьлле ахъайнавач. Надирак хуььруьн акатна ва Татъянадивай автомат къахчуна.

— Зи гъиле авай яракъ за гъеле чарадав вутайди туш, Таня. Къе завай къабандал гъуьрч ийиз тахъайла, пака душмандални жедач. Жуван къуват жува ахтармишун хъсан я,—лагъана ам къабандив агатна ва санлай са шумуд гуьлле ахъайна. Къабан ярх хъана. Татъянадик булдиз як хъанва лагъана хвешивал квай-тІани, Надиран вилерал акъалтнавай накъвар а кардин патахъай

тушир. Вичивай кьур чка ягъиз жезвайдал ам инанмиш хъанвай, инвгъе ада к квайди и шадвал тир.

Сифте сефер яз Надира мусурмандиз къадагъа авунвай ва-«Іан як иштальдалди тІуьна. Як недайла, адан рикІел ам вак тир-дини алачир. Инлай кьулухъ абуру са вак мад ягъ хъувуна. Амма ихътин амалри Надирай гуьгъуьл ацІурзавачир. Гила адан гъал-ки хъсан я. Татьянади ам лыжайрал алаз къекъвезни вердишнава. Хуьрерихъ галаз алакъа кутІун авун лазим я. И кар патал парти-занрин гъвеч!и десте туькІуьрун чарасуз жезва.

Клава бадедин гъвечІи кумада хутордии жегъмл рушар, кьуь-зуь кьуд-вад итим кІватІ хъанва. Надира абурухъ галаз меслят-зава.

— Зун Кавказдай, са зун ваъ, агъзурралди зи ватангълияр иниз Урусат душмандикай азадда латъана атанвайди я. Эгер и тама, тарарин далдадив чьунуьх хъайигІа, заз зи дидеди вичин курудилай гайи нек гъарамда. Куьне заз къвед латъай уьмуьр жгана. АкІ хъайила, за кев жував вуганвай бурж вахтун лазим я. Амма гьикъван за куь вилик зун зурба кас я лугъуз фуре авур-тІани, тапарар я, тек тарцикай там жедач, ингъе и са гъили гьикъван юзурайтІани вандач. Чна партизанрин кІеретІ туькІуьр->на кІанзава.

— Вучда, Коля (абуру Надираз гагъ Коля, гагъ Николай лу-гъудай) чавай ваз хуьмек гуз жезвач май, —.гъайиф чІугваз ла-гъана кьуьзуь Степана,—амма за квез лугъун, заз и мукъварив гвай хуьрер вири чида. Зи кІвач анрик хкІун тавунвай чка авач. Гъар сеферда куьн душмандал гъуьрчез фидайла, за квез рехъ къалурда.

Вири рази хъана. Абурун десте екеди тушир, цІуд руш, ко-мандирвални, Клава бадеди Татьяна къалурзавайтІани, рушари ва кьуьзуьбуру Надирал тапшурмишна. Степанан меслятдалди сифте абуру куьмекдалди хутардилай цІувад километр анихъ|чпиз йиф акъудун патал къве кума туькІуьрун къетІна. Эгер нем-сериз хабар хъана гуьгъуьна гъатай дувшуьш хъайитІа, хутордиз зиян тежедайвал.

Кумаярни туькІуьрна. Партизанрин яшайиш башламиш хъа-на. ТІварни «Казбек» эцигна.

Сифтедин партизандин тапшу!ругъ Татьянадиз гана. Хутор-дикай яхцІурни къве километр рагъ акІидай патахъ галай хуь-руьз фин, анин жемятдин гуьгъуьл гьикІ ятІа, комендант ва по-лицай вуж ятІа чирун тапшурмишна.

Иифиз геж хъиз тайиннавай чкадал хтай Татьянади вири га-лай-галайвал суьгІбетна: хуьруьнбуруз партизанрикай хабар авач, немсерни аниз са-садра, рикІел акъалтай, рушарихъ галаз югъ акъудиз кІан хъайи дуьшуьшда къвезва. Амма хуьруьн по-лицайди, вич урус яз, жемят бизарзавай. Са гъвечІи багънадилай

гатазва, вютиз гаф латъайди шегърдин комендатурадиз ракъурзава, анай гъеле хтай садни авач.

Вичин юлдаш руш и хуьре дутьуьш жеда лагъана Татъянади гъич умуднавачир. Ада Татъяна квализ тухвана, туйн-хъун гана, вилик пад мичи йиф я, гъиниз хъфида вун лугъуз рахкъур тийиз гъвалат хъана. Татъяна акъвазнач, диде ялгъуз я лагъана тапарна.

Абур дяведилай вилик таниш хъайибур тир. Райондин волей-больный команда атайла, Татъянадиз виридалайни и зирек руш, Вера, бегенмиш хъанай. Гъанлай абур таниш хъайиди я. Адалай къулухъ абур, гъар сад са хуьрай тиртани, сад садан квалеризни къвез хъана. Вера фад гъуьлуьз фена, гъамни чара авачиз. Гъилел-квачел агъур хъанваз, масадбуруз ашкара жедалди тадиз эвленмиш хъана.

Веради вичикай вири лагъана. Гъуьлуь шегърда кваллахзавайди ва вуч клан хъайитани жагъуриз жедайдини лагъана. Татъянади вичикай са ихтилатни авунач, дуьз лагъайта, Веради адавай я хабаряи къуначир. Верадин гъал-агъвал хъсан тир. Ада Татъянадив дидедиз хутах лагъана са багълама недай затматни вахгана, рагъ яргъал горизонтдив чуьнуьх жедайла, партизан руш хуьрай эхкъечна.

Надира Татъяна мад са сеферда Верадин квализ ракъур хъувуна. И сеферда абурун фикир ам ахтармишун тир.

— Вера,—лагъана ихтилат башл-амишной Татъянади,—за фадлай немсериз къуллугъзава. Вучиз жуван жегъил уьмуьр гъакгъавайда тергда. Вазни абур таклан жемир, абур акъван пис халкъ туш. Вунани къуллугъ ая, акгъ тахъайта, ви аял сагъ амукдач.

Верадин рангар двгиш хъана. Ам вич вичивай квахъайди хъиз сифте квалекъкъвена, ахпа квалин муртта садазни мднийвал тийиз къугъвазвай вичин гъвечли гададиз гъараярна. Акгъни рази тахъайла, ада Татъянадихъ элкъвена лагъана: «Зи юлдаш ихътин ватан маса гудайди жеда лагъана за умуднавачир. Эхкъечли зи квалаяй, заз вахъай вижесуз ни къвезва».

Абурун хейлин рахунар хъана, эхирни чеб чпин гъавурда акъунваз меслятдал хтана.

Адалай къулухъ партизанрин гъвечли дестедиз Верадикай ва адан гъуьлуьккай еке куьмек хъана: яракъар жагъурна, хъиткинардай шейэр гъунин къайгъуда хъана. Бязи вахтара а затлар абур чпи хкана тайиннавай чкадал эцигдай, анлай Надиран дестеди къахчуна хкидай.

Хуьре хейлин инсанар амайтани, абуровай немсерин полдцайдиз са затли ийиз жезвачир. Виридалайни дертлу кар ам тир хъи, полицайди яшар тахъанвай рушарикай вичиз бегенмиш

хъайиди къаравушвиле къазва, адахъ галаз вичиз кІани къван амалар авурла, ахъа хъувуна, масад кІвализ гъизва.

Ингъе и нубатдин тапшуругъ тамамарун Надира вичи хиве къуна.

Рагъ цавуз хкаж хъайила, Надир рушарни галаз хутордай экъечІна. Аниз фидай рехъ Татьянадиз лап хъсандиз чида. Рушар ван-сес квачиз физва, жегъилар ятІани садакни зарафат-хъвер квач. Рушарилай са къерехда аваз физвай Надир цавун аршда авай ракъиниз тамашна. Йисан и вахтунда Датъустандин цав рамг иличай хъиз вили, ратъни хци жеда, амма ина цав рагъул я, къай авачиз гъава чими ятІани, рагъ сулу я.

Гзаф рекъиз абур та!май фена. Рушар галатнава. Хуъруъз мукъва жедалди абур санални ял ягъ тавуна фена. Хуъруъз мукъва къайила, Надира рушар акъвазарна: «Хаталувал аваз хъайитІа, за зун къутармишда, квевай заз гъа инлай куъмек гуз жеда, та-яанча акъатай сес квез лишан я»,—лагъана ада. Вичин автоматни гъа'бурув туна, тапанчини къве гранат «лимонкаяр» (абур хуторда авайбуру чпиз игътият патал хвенвайбур тир) хуъчІуък куггуна. Телогрейкадин кІаникай юкъва кутІуннавай канабдин еб застун гвянавайди хъиз цІалцІам тир.

Ам хуъруън юкъваз гъахъдалди рушариз аквазмай, ахпа ахкунач.

Хуър секин я. Рагъ акІайдалай къулухъ куъчедиз экъечІдай кас жедач. Ювалихъ гелкъуърнавай жугъундин инлай-анлай ханвай, гъа<ятдиз мукъва хъайила, адал са эгъли дишегъли дуъшуъш хъана. Ам явашдиз адав агатна хъиз хабар къуна:

— Куъ старостадин кІвал къалура ман тавакъуйда.

Дишегъли адаз шаклу яз тамашна ва экъуъгъзавай тегъерда пІузаррикай мурмурна.

— Къекъвена жагъура ман... АтІангъе... Вичин мейит кицІерин вилик хъуй!

Надир фена, ракІарив тІуб геляна. РакІар цІикъвед-цІипуд йнс яш хъанвай хътин руша ачухна. «Аквадай гъалда къаравуш я, —хиялдиз атана адан.—Агъ, куъпейугъли!»

— Жана'би Харатулова ял язава.

— Ам заз герек я, руш,—лагъана Надир къенез гъахъна. Харатуловаз рахунрин ван хъанмазни садлаІгъана кІвачел акъалтна, шалва;р алукина автоматдал гъил вегъидалди Надир аниз гъахъна ва тадиз автомат къуна.

— Урусриз а ви тегъерда мугъман къабулдай адет авач, Харатулов,—лагъана, гъилевай «лимонка» къалурна.

Старостадин рангар дегіш хъана. Вилерин ишарадалди Надира адав автомат ахъа ийиз туна. Автомат секиндиз хуъчІуъз хъивегъайдалай къулухъ, ада телогрейкадин жибиндай пистолет акъудна, старостадин хурал эцигна.

— Гъилер далудал!—(буйругъ гана ада. Харатулова табий яз гъилер далудал эцигна. Надира абур тадиз кугг!унна.

— Вилик акат!—пистолетдин кIуф далуда эцяна ада.

,Къеце хурушум хъанва. Инлай-анлай сифте диш&гълняр, ах-па итимарни малум хъана. Абур пеле капач тваз тамашз&вайдини, гуьгъуьна гъатнавайдини—са хейлин хъана.

Харатулов хуьруьн куьчедин са къекъуьнал телефондин гъварцин патав тухвана. Ада гъил эяна вичин гуьгъуьнай къевезвай са итимдиз ша латьяна. Итим мукъва хъанмазней Надира юкъвакай аб хкудна, адав вугана ва са жизвини тади квачиз эгъайнидаказ лагъана:

— Вегъ адан туьтуьниз.

Итимди, гъилер зурзазвайггIани, гъиле пистолет, хурал немсерин автомат авай таниш тушир касдин буйругъ тамамарна. Еб туьтуьна гъатай Харатулов декъикъайрин арада къве гъвар ку~кIурнавай кIарасдикай куьре хъана. Адан хурални «Казбек» кхъенвай чар алкIурна. Вич са затIни тахъай хъиз гъил гъиливай гвя хъувуна, агъадилай виниз куьрс хъанвайдаз тамашзавай вичиз сифте.рак ачухай рушан къилелай кап аладарна, кIватI хъанвайбурузни «сагърай» лугъунин ишара яз гъил эяна, уьфт Ягъиз--я)гъиз хъфена. Ам вилерикай хкатдалди хуьруьн жемят адаз тамашзамай. Абурун арада Верани авай.

Гъа инлай «Каз'бекан» тIвар чкIана. И тIвар немсеривни фад эгакъна. Халкъдин руьгъ хкаж хъхъана, абур Советрин гъукумат амайдахъ, душман миьхиз терг жедалди женг тухузвай къегъалар акъваз тавунвайдахъ инанмиш хъхъана.

«Каабекан» десте кардик акатна. Абуруз яракъарни хъанва, - патронарни ава. Гзаф авачтIани, вад-цIуд минани хъан&a. Абур жагъуриз Верадин гъуьлуь куьмекар гана, вичи вични къурхулу-вилик кутуна гъана, тайиннавай чкадал эцигай тегъер партизанрин рикIелай садрани алатдач.

Таза аялдин сифтедин камар куьлуь, игътиятлубур же--даивал, «Каз^бекан» гъерекатарни чпин хутордин мукъварив жез хъана. Полицай къиникъ, машин кук^варун, недай-хъвадай затIар къакъудун хътин крар абуруз аялрин къугъунар хъиз аквазва., Надиран рикIелай са декъикъадани къуьзуь духтур Костя, госпиталда авай юлдашрин къилел атай дуьшуьш алатзавач, йифиз - ксайлани адан вилерикай абурун суьретар карагзава. АкI хъайила, душмандиз еке зиянар гун адан мурад я. «Зун тама текдиз-къенач, зун квахънач,—лугъузвай гъамиша хиялдай Надира,—зун • чIал душмандиз чирна кIанзава».

× «Казбекан» десте хутордиз гила суткайралди хквезвач, абур лап чIехи гъуьчрен гуьгъуьна гъатнава. Гитлерчийри гат-|Ифарин гъужумдиз гъазур хъун патал чпин къуватар кIваггIнавай. I Знаменкадай Александрия галайвал физвай поездри дяведиз ла-

зим тир вири шейэр тухузвай. Надиран деетедиз сифте Знаменкадив агакь тавунмаз Ингулец вацлал алай муьгь хьитГкьинариз кІанзавай. И план дуьз акъатнач, вучиз лагъайтІа муькьвел еке гуьзчивал алай. Я шегьердай агакьарай хабардини и кардиз разивал ганач. Къве километр мензилда къве патахъни къаравулар Лшгунилай гьейри, гьар са виш метрдилаь къакьан минарада къаравул авай. Надиран десте чеб тІимил хьунилай алава, абур дишагълиярни тир. Абурухъ итмрихъ къван дурумлувал тежерди шегьердай алакьа хуьзвай юлдашризни чидай. Гьавилаь ихтияр ганач. Эхирни абур Знаменкадинни Александриядин арада ракъун рехъ чІурунин меслятдал атана.

Ракъун рехъ хьитГкьинар авун патал Надирахъ ихьтин план авай: рекьел ам гьвечи десте гваз физва, амайбуру гьабур хуьзва. Вад касди дарих тахъана къаравулрал гуьзчивал тухуда, абурун гьерекатриз тади квачиз акси гьерекат тешкилда. Рекьик махсус тегьерда туькГуьрнавай аманит кутада (амни Верадин гьуьлуь агакьарнавай) ва поезд къведалди гуьзетда. Атай эшелон жуван вилик хьитГкьинар авун патал амонитдин махсус патрондихъ еб кутГунда, поезд мукьва хъанмазни еб чІугвада. Дуьз лагъайтІа, и къайдади десте къурхулувилик кутазвай, вучиз латъайтІа му-къув гвай дестедин гуьгьуьна къекъуьн ва ам фад жагьурун ре-гьят я, амма Надир вичин рушарихъ инанмиш тахъанани жезва-чир. Ада тухузвайбур вичелай са кІусни ажубур тушир. «Эгер чун вири санлай къурхулувилик акатиз хьайитІа, закай садани фикир ниймир, я зи гуьтъуьниз садни къемир, куьне куь къил лсътармиша. Зи къайгъу за ийида, анжах кІватІ санал хъхъана кІанзава»,—лагъана ада ва хкведай чкани тайинна.

Рехъ хьитГкьинар авун патал абур Каменкадинни Знаменка станцидин ара къачунвай.

Жив авачир, гьеле февралдин юкъвар тиртІани, рагъдандин гьвадик сертвал квай. Десте рекье гьатна. Тамун фадлай таниш ишгъиар алатна. Иифен юкъварилай алатайла, абур ракъун рекьив агакьна,

Прожекторрин ишигъди рекьид къве падни экуь авунва. Къаравулар гьар сад са патай, сад виняй агъуз, сад агъадай виниз къекъвезва. Игътиятлу хьун чарасуз я, са гьвечи гьалатІди вири планар чукІурда.

Гьвадик юзун квачиртГани, инлай, анлай са-садра чпин ван къалурзавай йифен къушари и секинвал чІурзава. Татьянади Надир ракъун рекьив агатла, Иифен баябан вахтунда къванцин гьар са кІалди вич юзай чка къалурзава. Къаравулрик юзун акатна, абур игътиятлу хъанваз къана акъвазна ва сес къвезвай патахъ элкьвена. Партизанар чІарни юзана, секин я. Къаравулрин игътиятлувал алатна.

Йиф яргъи я, амма декьикъаяр фад-фад физва. Партизанри

кантIарал эгъуьнзава, анжах абуру пурпу чилай акъудтнай и «HI,» Надираз бегенмиш жезвач, тIимил я. Мад къаравулар мукъиг» жезва, абур илисна къаткана. Немсерин агъур чекмейрихъ гпляа санал хейлин яргъалай рекъел аватай къванцин ванни хъана. Лм сифте кIарасдихъ, ахпа анлай хкадарна ракъук галукъайдини чир жезвай. Къаравулри ван хъайи патахъ чукурна, акъвазна, сад садаз тамашна ва къведани санлай автоматар вини кIвачиз акъудна

Секин я, гуя тIебиатдик гъич са жизвини гъерекат квач, амма къве партизандик квай гъерекат садазни аквазвачир. КДвачерин сес кIутаяр гъалчзавай хъиз япара ава, цавай рекъел аватай къванци а агъур кIвачерик мад тади кутуна, абуру къведани са патахъ зверна. Гъа икI абур алдатмишиз Надирами Татьянади чпин кIвалах куътягъзава. Экв мукъва жезва, Вири гъазур я, ебни кутIуннава. Абур хъфиз гъазур хъанвайла, къаравулрикай сад аIбуруз мукъва хъана, саки лап къилел акъвазна. «Гила вучда,— фикирзава Надира, —чун юзадалди ада автоматдай цДай гудайвал я». Адаз гъатта душмандин къайи нефесдин ванни къвезвай хъиз тир. Абур садни юзанач. И четин гъалдикай муъкуъ юлдашриз хабар хъана. Бахтунай яни, тахъайтIа дуъшуушдин кар тирни, прожектордин эквни абурухъ галукъзавач. Гуьгъуьнай килиг хъувурла, абур къатканвай чка далда твайди яз хъана, а чухурда экв акъун мумкин тушир. И сеферда партизан рушари рекъел са шумуд къван гадарна. Серт хъайи къаравулди зверзавай рекъе автоматдай цДай гана.

Епер гъиле къуна тарцин кIанчIуникай далда къунвай Надира поезд атун гуьзетзава. Яргъай усал экв малум хъана ва гъа экуьнихъ галаз чархарин ванни къвезвайди са уьггери хъизва. Прожектордин экуьнал вагонар хъсандиз аквазва. Надир гъазур хъана акъвазнава, ада еб чIугваз гъазур хъанвайла, ра.гъ экъечъ дай патакъай са поезд мад малум хъана. И гуьзлемиш тавунвай къве гуьрч атана чеб тфенгдихъ галукъун Надираз хвеша хъана. Чапла патай къвезвай поезддин пенжерар кIеви тиртIани, анрай солдатрин къаралтуяр къатIуз жезвай. Ам мукъва жезва. «Муъкуъди агакъдайвал туш,—тади ква Надирак.—Агъ, кицДин рухваяр, яраб зи патай квез хийир-дуъа жеда жал»,—лагъана, ада еб чIугуна. Еке ванцелди мина хъитIкъинна, ракъун КIусар цавуз акъатна. И лепеди Надири къулухъди гадарна. Рекъе чилиз гъахъзавай, сад садан винел акъалтиз цавун аршдиз акъатзавай вагонрин къивдин сесини экуьнин секин гъава чIурнава. Виш версиниз къван фидай хътин гъарай-эвер алатна, чуьлда кичIе жедай тегъерда секин хъана. Муъкуъ поезд хъитIкъиннавай чкадив агакъ тав^нмаз акъвазарнавай. Партизанрин гъич гелни амукънач.

— Ингъе, им гуьрч я!—хвеша хъанвай рушариз.

? Къве югъ арадай фейила, абуруз шегъердай «чухсагъул» лу-
| гъузвайвилин ва немсерин арада еке къалабулук
гъатнавайви-

i лин ха'бар агакьна.

I — Гила чна чи жигъир дегешарин,—»меслят къалурна Нади-
/ ра вичин женгинин юлдашриз.—Герек, чун душманди гуъзет тавун-
4 вай чкадай малум жен.

J И сеферда абурун пландик Знаменкадинни Александриядин
I тереф акатнава.

I «Инсандин душман йиф я»,—лугъузва бубайрин мисалда,
| амма партизанар патал и мисал куьгъне хъанва, вучиз лагъайтIа
гъавурда туниз са ахътин чарасузвал авач. Гъихътин четин тап-
шуругъ хъайитIани, абуру йифиз тамамарзава. Ингъе къёни абур
вацран мичIериз чуьлдиз экъечIнава. Абур яргъал рекъиз фин
лазим я, амни дуъз рекъай ваъ, тамун кIачIичIлукхай, кул-кусрай,,
рехъ авачир жигъиррай, гъатга уьленрайни кваз.

| Къай ава, гъава мекъи я. «Каэбекан» дестеди гъавадин и къу-
лайсузвиликай инжиклувал ийизвач, вучиз лагъайтIа и йикъара
абурун Яру Аскерди Украинадин къуьлуьн макан тир бегъерлу
чил, шегъерар душмандин пацукай хкудзавайдакай хабар агакь-
нава. Надиран рушар, лагъайтIа, и йикъара иДузии кваз хкада-
риз гъазур я, анжах адаз, а инсафсуз душмандиз, алакьдай
къван зиян гуз жез хъайитIа.

Рехъ яргъал я, йифни куьруь туш. Дерин фурай хъиз ван
къевезвай тупарин сесер япара аваз десте ракъун рекъив агакьна.
Вири хиялда авай хъиз дуъз хъана. Надирани Татьянади ре-къик
мина кутуна, адахъ ебни кутIунна ва къведни куларин пу-нав
чуьнуьх хъана. Надира Татьяна рушарин патав рахкъурна, згер
къурхулувал дуьшуьш хъайитIа, абур чеб чпивай квахъ та-
вун патал Татьянадиз тапшуругъар гана. Надир епинин къилни къуна
поезд атун гуъзетиз акъвазна.

Ракъари ван къачунва, аквадай гъалда, поезд къевезва. Яъ,
ина алааматдин кар жезва! Надир поезддин ванцел, ам атана
агакьайла, вичи еб гъикI чIугун лазим ятIа, мина хъитIкъинайла,
вагонар гъикI чиле акIидатIа хиялдиз гъиз машгъул тирла, ви-
чин гъиле авай еб ни ятIани сада галчIурзавайди ада гъиссна.
КилигайтIа, им зарафат туш, вичел гуж акъалтзава ва вич алай
чкадилай чIугвадайвал я. Надира епинин къил вилик гвай кIан-
чIунал алчудна, автомат вини кIвачиз акъудна хъиз килигайтIа,
епинин мина кутIуннавай къилик немсерин къве солдат кIанва.
Абурувай еб ахъайиз жезвачир, вучиз лагъайтIа еб ачухнамазни
партизанди ам галчIурда, мина хъитIкъинда, чебни рекъида, исят-
да мукъва жезвай поездни кукIвар жеда. Поезд жегънемдиз ку-
кIвар хъуй, абуруз чеб рекъиз кичIезва.

Къве патайни гужар гузва И арада немсерикай сада автомат-
дай гуьлле гана. Гуьллеяр Надирэн къилелай фена, ада еб ахъай-

нач. Гьелекгфелекдив Татьяна атана агакьна. Надира йдш гьарай гана. «Куьн тайиннавай чкадал ахлад, зун гьаиал luy.jfinU

КичЛин сесни малум хьана. «Гила месэла четин я»,—фики>пп Надира. Поездни кьвезвайди аквазва. Вучда? Немсерин гуж адал гьалиб жезва Эхирни Надира кIвачер чиле туна гуж гана, гуж гана, садлагьана ахьайна. Немсерин кьилел вуч вакьиа атанатIа адаз чидач, япара гьатайди мина хьиткьинай ван тир. Аквадай гьалда абур гьа минадин винел ярх хьайила, ам хьиткьинайди тир. Кьве патайни язавай автоматрин сесер чкIанвай рекьелай аватай вагонри квадарна. Гуьлле гуз-<гуз партизанар кьулухь хьфизва. Надир рушарюсьай галатна, дуьз лагьайтIа, ада гал-тугзавайбурун фикир вичел желбнай, идалди рушар кьурхулуви-ликай кхудна, вичи вич кьурхулувилик кутуна.

Надир гзаф чкадиз катна, немсери адалай гьил кьачузвач. Нефес нефесдив техкьвезвай адаз кьулухьай кицДин ван хьана. Ада тадиз элкьвена гьа ван кьвезвай патаз гуьлле гана. Бязи вахтара инсандиз кьиникь кьисмет тавунвайла, ада дуьшуьшдай кьур карни дуьз акьатда Надира гьакI тахминан кицIин сесинал автоматдай ягьайди кицIихь галукьна, мад сес амукьнач. Тамув агакьайла, ам са тарцин далдадив ацукьна, ял яна.

Са десте немсерин солдатар атана, тамуз гьахьдай жуьрэт абурухь хьанач, гьа алай чкадилай вирида санлай гуьлле гана ва элкьвена хьфена.

Рагь цавун аршдив агакьайла, Надир партизанрин кумадив ахI-акьна. Са хер-кьацIни тахьанвай чпин «Казбек», двстедин командир, руьгьдин юлдаш ахкур рушариз шад хьанвай, гьатта ви-лерал накьвар алаз шехьзавай Татьянади адан гардан кьуна те-менарни гана. Рушар вири шехьзавай. Абурун са юлдаш кьенвай, садални, Клава бадедин вахан рушал, гьеле цIемуьжуьд йис та-мам тахьанвай Полинадал атур хирер хьанвай. Надираз и кар залан хьана, ам вилер ахьа тийизвай рушан чулав чIарарилай кап аладариз зур сятда кьван адан кьилив ацукьна. Гьа инлай абур кьве рушни гваз хутордиз рекье гьат хьувуна. Хутордиз хьфидай рекье Полинади вичин вилер гьамишалугь яз акьална. Хутордиз хтай абуруз мад са залан хабар ван хьана. Шегьердин чинебан тешкилатди ганвай нубатдин тапшуругь тамамардайла, Верадин гьуьл СС-овцийри кьуна ва гуьллеламишна. Вера аялни гваз хуьрйяй катна, са шумуд юкьуз тамара гьатайдалай кьулухь эхирни адаз хутор жагьана. Гьуьлуьн кьиникь гьикьван залан хьанвайтIани, аял кьутармишиз хьуни, вичин тай-туьш, вичелай яшариз гьвечIи рушари душмандихь галаз тухузвай женгини, ге-рек атай чкадал абуру чпин чанни эцигунин жуьстуьни Вера се-кинарна. Гьа юкьуз тамун ачух чкадал кьве рушни са сура ку-чукна, кьведан кьиливайни Надира вичин гьилелди шир яна яру гьетер кукIва авай тахтаяр акIурна.

Эхиримжи йикъара хъанвай хажалатлу залан /рари Надиран фикирар дегишнава. Ам дарих яз гагъ текдиз тама къекъвезва, сгагъ чинеба, гъеле немсер амай, амма гъалаба йъачунвай хуърин мукъув физ, аира вуч дйгишвилер аватла ахтармишзава. Шегъердихъ галаз алакъа амач. Гъавилай ам, вичи лугъудайвал, халис партизанрихъ къекъвезва. Саклани алакъа жагъуриз жезвач. Хейлин чкайра ам рация жагъидатла лугъуз къайгъуда хъана, амма и рекъай адан бахтун« дуъз кваллахнач. Рация гъиле гъат-найтла, вичивай адал кваллахиз жедачиртлани, белки, рушарик адан кар чидайди квайтла, партизанрин са дестедихъ галаз алакъа кутГуниз жедай. Гъафтеяр алатиз физва, адавай рушарин гъвечли десте галаз, дугъри я, гила абурун къадар цлувадалай виниз хъанва, са затлани жезвач, гъар юкъуз душмандин кваче-рив гъай чил зурзурна кланзавай чкадал гъавайдабада физвайи-къар гзаф жезва. Адалайни гъейри, галайбурни рушар я ман, абурни гъикъван хъайитлани зайиф рик! авай тайифа я, шехънн ийида, гъасятда хъуърънни. Хъуърдай члавуз вири рикклай алудна кланивилинни муъгъуъ&батдин шивцел акъахда. Хуторда авайди са жегъил гада я. Амни Надир. Надирни клан тежедай хъгинди туш: хъсан клалуб, акунар, гъурметдин рахун, магъкем, кичле тушир рик! авай—рушариз идалай артух вуч герек я? Идаз Надир вичин гелез гъиз 'кланзава, адаз—вичин. Абурулай вири-далайни хкатна малум жезвайди Татьяна я. Татьянади ам са де-къикъадани вилелай алудзавач, вичин тилисимдин таъсир квай хуш вилералди ам «суъгъурда твазва». Надира и кар гъеле фад-лай къатланвай.

Вичин рикле авай къван крар къилиз акъудиз тежезвай-Надир чуълдиз экъечлнава, гатфарин гъавади уяхнавай набататрин ни нера аваз виш йисарин пешерин хъуътуъл ястухдилай къил какаггай патахъ физва. Тарарин зул ачух хъана, цийиз вичин жумарт чин къалурзавай ракъини чими ийизвай ачух майдандал ам цавай аватайди хъиз акъалтна. И ачух, къацу тамун остров къакъан верхин тарари вири бедбаетвилерикай хуън патал элкъуърна юкъва тунва, гъатта къайи гъавани бегъем агудзавач. Дагъларихъ вичин къешеигвилер авайвал, тамаризни абур кими туш. Адан риклел дагъдин къацу тулар ва анал серии вахтунда къатканвай хипер хтана. «Душман кукварна фад хъша ватандиз»—манидин члалар риклел хкиз клан хъана, амма япара гъатайди макъамдин сес тир. Ам исятда а манидихъ тамарзлу я, мани тамарай Наргизан накъвар акъалтай вилери виридак къалабулук кутунай. Надира автомат къвалав эцигна, пака физвай четий рекъикайни фикир тийиз къаткана. Адаз аквазвайди тек са цав я, вичин хуърън къилел алай цав. А цав дидедин рик! хъиз михъи

ва ачух я, ада Надиран гуыгуьлни ачухарзава. РикI< ,\ п_н, дин чар хтана, адаз ам акъудна клелиз клан хъана, гъа и р япарихъ вешрешдин ван галукъна. Партизандин япар шофердии вилерилай хци жеда, вучиз лагъайтIа ам гъамиша шътиятлу я. Ада тадиз автомат къачуна, ван къвезвай патахъ кIуф элкъурна. . — Ви иви партизандин иви я, Надир,—лугъуз, хъуьрез-хъуь-рез Татьяна атана. Ам Надираз чидайвал, акурвал амачир. Къи-лел япар квай солдатдин бармак, бедендал векъи парчадин телогрейка, кIвачерални солдатдин тумаждин сапогар алаз акваз вер-диш хъанвай Надираз исятда вичин вилик халис руш кваз акваз-ва. «Гъар са къушраз вичин цIакул хуш аквада,—оъасятда фи-кирдиз атана адан,— рушаз вуч гаф ава, гъатта хъуькъверивни яру цIар къава. А цIар машинриз речъ къалурзавай семофор я; яру цIар, вун заз килигун къадагъа я, заз регъуь жезвайди ваз аквазва хъи, лагъай чIал я. Тебиатди чилин винел миллионралди алем халкънава,—тарарикай азад хъанвай гъвечIи бушлухдай къвезвай лап гуьзел чан алай затIунал вилер алаз фикирзава Надира, гуя гъа тарарини сада сад къерех авуна адаз рехъ гуз-ва,—а алем вич яшамеш жезвай шартIарихъ галаз уьтретмиш я, айма инсанди а еке, къуватлу къанунар авай тебиат вичиз та-бийзава. Бес вучиз и гуьзел рушав икъван гагъда вичиз лайих тушир парталар алакиз тазва? Тебиатдин къанунра инсанрин арада са карни алачир чкадал дявеяр-къиникъар хъун къалурна-вани?»

— Надир!—гъарайна Татьянади.—Вуна а ви чIулав гуь-лягъдин кIуф къванни агъуз ая!

Дугъриданни, Надиран рикIел гъиле авай автомат ва ам гъи-нихъ элкъурнаватIа гила хтана. Ада ам гъилик ккланвай гуь-лягъ хъиз гадарна.

Татьяна кIвачер кIватIна цIийиз къил хкиснавай векъерин гъеле ламувал кумай чилин къайивнликайни гъисс тавуна Надиран къвалав ацукъна. Адан гъиле данакъирендин цуьквер ава ва ада, живедин кIаникай малум жедай и лацу цуьквер гагъ сивив, гагъ нерив тухуз, къаниклу пIапIрусчиди гум чIугвадай тегъерда абу-рукай ни чIугвазва, гуя гъадалди ада Надираз темягъ гъизва.

— Надир, ваз цуьквер кIандани?—хабар къуна руша.

— Цуьквер кIан тийидай инсан жедани? Амма заз ви гъиле авай а цуьквер кIандач.

— Вучиз?—нарази хъана Татьяна.

— Са патахъай абуру гатфарикай хабар гузва, муькуь пата-хъай инсан алдатмишзава.

Татьянадих хъуьруьн акатна.

— Аламатдин хъуьруьн къведай гафар гва вав, Надир,—ла-гъана ада.—Цуькверивай инсан алдатмишиз жедани?

— Жеда. Ихътин къиса хъана. Данаяр гваз чуьлдиз экъечIай

са къаридиз гъа и цуьквер акуна, луда. Гила гатфар хъанва, да-
яайри къуру векъерикай вуч хъийизмайди я, къацуди къе-пака
агакъзава, лагъана, ада векъин таядиз цIай хъияня, луда. Анлай
къулухъ мад мекъер, живер, чайгъунар хъхъана ва данаяр. векъер
амачиз вири къена, луда. Гъавилай а цуькверизни чинра «дана-
къиренар», яни данаяр къеййбур лугъузва.

И суьтбетдилай къулухъ Татьянадиз гъиле авай цуькверин
кIунчI гадриз кIанзавай, амма Надира ам акъвазарна.

— Гила а цуьквери шад кардикай хабар гузва. Ваз акваз-
вани, чи Яру Аскерди гъалибвал гъалибвилихъ галаз къачуз,
рагъ акIидай патахъ гъихътин йигии камар къачузватIа? АкI
хъайила, а цуьквери чаз шадвиликай хабар гузва. Яру Аскер
Украинадин Пивнивка сифте яз азад авур вахт фадлай алатнава.
Исятда адан и къил Краснограддив, а къилни Мнус вацIув агакъ-
нава. Мукъвара Яру Аскер чавни агакъда.

Татьянадин гуьгъуьл гъасятда ачух хъхъана ва абур къведни
рикIе сада сад ашкъиламишзавай чинебан хвеш аваз кисна.

— Коля.^-эхирни секинвал чIурна Татьянади,—хунI тушир-
ли и дяве лугъудай завал авачиртIа. И гегъенш дуьньядал рикIик
са гъалабани квачиз жуван руьгъдин юлдашрихъ галаз къве суьгъ-
бет авун мурад тушни.

— Гъамни герек жезва, Таня. Эгер дяве авачир:тIа, Украина
дин и гуьзел там, адан накывадин хъсан инсанар, Таня хътин
уьткъем рушар заз гъинай аквадай?

Татьянадиз и гафар хуш хъанвайтIани, адавай рахаз жезва-
чир ва вичин рикIин сир садлагъана ахъа авуниз жуьрэт авачир.

— Коля,—цуьквериз тIуб гуз, чиник регъуьвал кваз лугъузва
Татьянади,—ваз хуьре кIаниди авани?

Надира жаваб гудалди абур къведни серт хъана. Къати тфен-
грин, автоматрин ванер акъатна. Абур къведни кIвачел акъалтна
ва тадиз хутор галай патакъ чукурна.

Надирни Татьяна хутордив ахгакъайла, ана авгтоматдин ваъ,
дишегълияр шехъунин ванер авай. ХъуьтIуьн мекъикъай хвейи,
душмандин гуьлледикай икъван гагъда къутармишай, Надиразни
вичин уьмуьрдин четин йикъара куьмек, далда хъайи кумайрин
са пай ялав ацалтна кузва. Исятда анаг чигиркадин (техилар
тергдай цицIерин) хура гъатай къуьлуьн ник хъиз аквазва. Ин-
санар къенва, аник къуьзуьбурни ква, жагъиларни, аяларни. Клава
бадени, вичиз дидедал аеуир Клава бадени, биришар гъатнавай
гъилер хурал, хер алай чкадал эцигна, ярх хъанва, адак са юзун-
ни кумач, Вилер ачух яз, бедендик са гъерекатни кумачиз кума-
дин вилик дегълиздиз далу яна «ацукънавай» Степанан гъилай
гъуьрчехъандин тфевг са гужуналди ахкъудна. Инал-анал немсе-
рин солдатрин лешерни ала.

Надир гъавурда акъуна: хутордал къведа лагъана ваъ, гъакI

хабарсуз, мумкин я, са гынай ятІани катзавай душмандин са десте дуьшуьш хъана, абуруни, хер алай севери хъиз, чпин кар авуна, хъфена.

«Ваъ, и иви икІ чилел туна виже къведач, абурун гуьтЪуьниз чукурна кІанда»,—къатІна Надира

— Абур фад хъфенани?—хабар къазва ада аялдин гъил къуна акъвазнавай Верадивай.

— Зур сят къван жеда.

Чпиз сифте тфенгрин ван хъайи вахтунилай чеб хунордихъ ахгакъдалди гъакъван вакт хъун лазим я.

Надира жевгинин десте кІватІна. Абурукайни кими хъанвай. Аквадай гъалда, немсер сифте дуьшуьш хъайи кумайрай тфенгрин сесер акъатайди, муькуьбуру, чпи чеб квадар тавуна далдаяр къуна, гъанрай душмандиз жавабар гана.

Надир жергеда акъвазнавай дестедиз тамашзава. «Ибур, дишегълидин парталда гъачъайла, зайиф аквадай рушар я ни лугъуда? Урус дишегълидин къилихар чидай садавайни а гаф лугъуз жедач»,—вичи вичиз жаваб гузва ада. Япар квай бармак ахлукІнавай Татьяна адаз пеле къуртар туна килигзава. Чина къегънен яру ранг амач, лацу, сефил хъанва. Адан цавун ранг алай вилери' лулгъузвай: «Згер йифиз вун чуьлдай физ хъайитІа, цифери цав къуна ваз рехъ къалур тийизвай дуьшуьшда за ви винел гъетер куькІурда. Ви къиометдиз чайгъунди гуж гуз хъайитІа, ви кІвачерив гвай цуькведедин пеш эксик жез хъайитІа, за-кай ваз цуьк жеда. Амма гъам зи, гъамни ви ватандиз чара касди кІур гузвайла, вуна заз квелди жаваб гуда?» Гъахътин суал гузвай тегъерда жерггедай Верани адаз тамашзавай.

— Къисас!—Надирай вичизни хабар авачиз и гъарай акъатна.

Чпин хуьруьн куьчяр хъиз хъсандиз чир хъанвай тамун рекъерай абур немсер хъфей патахъ еримиш хъана. Ламу чилелай кІвачерин гелер хъсандиз къатІуз жезва. Немсер тамун ги жигъирда гъатна фидатІа абуруз чидай, гъавиляй рушарин десте Надира дуьз абурун винел акъалт' тийидайвал са къерехдиз акъудна.

Рагъ тамун далдадив илифзава. Тарарин хъенар чеб чпе аруш хъана гъакІни ламу чулава чил, етимдин чин хъиз, мадни сугъул авунва. Десте яд авачир дерин кІамун къерехда, къалин куларин къулухъ, автоматар вини кІвачиз* акъудна, чилел илисна ярх хъанва. Немсерин солдатар кІвенкІве офицер аваз тади кваз къезва. Абур гъисабайла, къанни цДусад кас хъана. КІамун дериндиз эвичІнамазни Надира садлагъана вини къерехдила гъарайна:

— Ханди хух!—вичиз икъван гагъда чир хъайи немсерин са гафни ада инал ишлемишна.

И гуьзет тавунвай ванци рекъидайвал къалабулух кутур абур какахъна, гъатта садбуру хурал алай автоматарни рикклай

плукъни авуна. Исятдани са кве ятІани аруш хъана алукънаваз, Ѓилер чилиз яна явашдиз къахрагъзавай чкадал адахъ цІугъ ягъунин ван галукъна. Яб гана. Им гъайвандин цІуІгъдин сес ту-ншр. «Инсан иниз гъинай акъатда?»—фикирзава ада. Мад яб гана. АтІуз-атІуз акъатзавай цІуІгъдин ван инсандин сесиниз ух-шар я.

Надир игътият кваз а сес къезвай чкадиз мукъва хъана, та-машна. Накъварни кваз дувулрай акъатнавай тарцин чухурда гъакъикъатда инсан ава, дишегълидин сес я.

— Вун вуж я?—явашдиз хабар къуна Надира.

Сес секин хъайи хъиз киена, амма и кисун чара касди эве-райдакай хабар хъанвайдаз ухшар тушир, вучиз лагъайТІа ам вич ничик квачиз терхеба рахазвай. Ам рахазвай гафар са чІалазин ухшар къезвэчир, я тахъайтІа Надира адаз бегъем рикливай яб гузвачирни. Надираз дишогъли вич вичел алачирди чир хъана. Ам фурун къерехдал ацукъна, агъурдиз нефес къачузвай дишегъ-лидиз тамашна, адаз вуч ийидатІа лугъуз фикирарна. Адаз ам кІу-ла къуна хкунилай гъейри са рехъни жагъанач. Явашдиз къуьне-рихъай къуна хкажайди дишегълидай сузадин гъарай акъа'тна. Надира ахтармишайтІа, адан эрчІи гъилел хер ала. Ада ам 'му-къуфдивди къахчуна, гваз хтана.

Кумадик гъава хъуьтуьл я, иллаки къеженва'ч, къуру я. На-дира явашдиз ам векъерин винел эцигна ва гъа мукъув гвай ачух чкадилаи векъер хкиз чукурна. Абурун са пай ктІанвай, гзаф пай чуьлдин гъайванри кІур гана чиле экІя хъанвай. Инай-анай кІватІ хъувуна, ада са къужахда авай векъер хкана, дишегъли къаткан-вай чка къалинна. Идалди ам рази жезвачир, адаз жезмай къван къулайвал, чимивал тешкилиз кІанзава. ГъикІ? Ада вичел алай телогрейка хтІунна, азарлудан винел вегъена. Ада ам винел таз-вач, секин тежез чалух авурла, винелай алатзава.

МичІи йиф. Тамун къене кумадик адаз са затІни аквазвага, япара авайди анжах тупарин сесерни, пулеметдин тІр-тІрдин ва-нер я. Эхиримжи вахтара и сесер мукъва жезва. Ингъе гъа карди адак къалабулук кутаз тамара, хуьрера къекъуьрзава. Чеб авай чка гъеле немсерин гъиле амайди адаз чизвай. Адавай фадлай фронтдин цІарцІелай элячІна хъфиз жедай, амма рушари, хутор-да авай къуьзуь, эгъли дишегълийри, итимри манийвалзава, абур гадарна Надиравай хъфиз жезвач.

И фикиррик квай адаз дишегълиди сив юзуриз, пІузарив ван ийиз вугузвас хъана. Ам лап алгъана тамашна, аквазвай затІ авачиртІани, ада пІузарар ккІанваз яд тІалабзавайди къатІана. Ада тадиз юкъвал алай фляг ачухна, вич вичел алай азарлудан сивив тухвана.

— Кто ты?—зурзазвай сесинал урус чІалалди хабар къуна дишегълиди.

— Человек,—кверелди жаваб гана Надира.

Дишегълиди яд къанихлудаказ хъвана. Гъа инлай адан нефесни кваз секин хъана, виликан къалабулук, вич вичик квачиз рахун кумукънач.

Иифди Надиравай ахвариз хъанач, адавай рушан къил вичин метелай алудлз жезвачир. Руша ахвар ийизвайди къачузвай нефесдилай чир жезвай, явашдиз пелел капач эцигна, пелез акъатнавай чими гъекъ акурди Надираз хвеш хъана «Аллагъдиз шукур, язук рушан хирен тал секин хъана»,—ухът аладарна Надира.

Атун тийиз язавай тупарин, хъиткъинзавай минайрин ванер япара аваз Надирни са геренда муьргуьдиз фена. Ада вилер ачухайла, къеце экв хъанвачир, анжах рагъэкъечидай терефдихъай цавун клан лацу хъанвайди тарарин хъенрай чир жезвай. Рушан къил метел алавачир ва гъеле ахварик кумаз гъиливди вич къунвай. Ада явашдиз рушан гъил вичин винелай ахлудна, кумадилай хкечна Гъава серии ятлани, михъи я, кумадик хъиз ктлай векъерин ни авач. Ада йифди ахвар тавуна тазвай вилер тушунна ва и гъеле вич вичел бегъем тахтанвай рушаз вуч ийидатла лугъуз фикирар ийиз ашкъилудаказ чудгунар аладарна, кумадилай цуд-цувад камунин яргъа хъиз алай куларив фена.

Куларивай хтайла, адаз дишегъли кумздин вилик тарцин кланчунал ацукънаваз ва вичини хер алай гъил кухтунзавайди: акуна. Ам мукъва хъана, къил агъузна вичин гъилел машгъул: хъанвай рушаз урус чгалалди лагъана:

— За куьмекдани?

— Чухсагъул,—жаваб гана руша,—завай жеда.

Надира адаз яб ганач, вичи адан гъиле авай жуна къачуна, кутуниз башламишна. Ина Надира гъич гуьзлемиш тавунвай алапатдин кар хъана. Вичи гъил кутунзавай руш садлагъана клвачел акъалтна ва «Надир!»—лагъана гъарай акъатна, ярх хъана.

Надир серсер хъанваз вичин вилик квай рушаз килигна ва адайни вичиз хабар авачиз гъарай акъатна.

— Динара, Динара-а!—къил къужахда къуна эверзава Надира. Динаради вилер ачухзавачир, ам вич-вичелай фенвай. Надир сифте къил къиливай квахъна вуч ийидатла тийижиз амукъна. Ахпа ада флятдай рушан чинал цин сталар хъичирна, хкажна метелер алай къи/лелай кап аладарна, цин сталри къежирнавай чинилай къуру яйлук эляна. Динаради вилер ачухна, килигна ва шадвилляй шехъна. Агъ, абуруз къведазни гъикъван хвеш хъанвай?! Вири рикелай алатнавай абуру чпин уьмуьрдин сифте кам гъа и декъикъаяр яз гъисабзавай. Сада вугай суалриз муькуьда жавабар хгана агакъзавачир, гъакъван абуруз чеб чпивай къакъаттай йикъар фад рикГел хкиз клганзавай. Сефил я, дишегъли, ви

рикI. Динара муквал-муквал шехъзавай, вичи Надиракай фикирар авур къван йикъар рикIел хкиз, шехъзавай.

— Динара,—лугъузвай Надира,—ви чар гъамшша захъ галай, ам садрани къултухдай акъуднач, зи уьмуър чIарчIикай куърс хъанвайлани ада зун гадарнач.

Сифте шадвилин жуьстуьна гъатай руш билбил хъиз рахазвай, чинилай хъвер алахъиз, вилери Дагъустандин такабурлу датъларин суьрет ачухарзавай, ахпа адавай рахазни техжез хъана Надиран ийир-тийир квахъна, гъилер тIушуниз амукъна.

— Динара, вахъ вуч хъанва? Хире тади гузвани?

— Надир, дарих жемир, исятда алатда,—лугъузва Динаради,—гишин я,—мумкин я вичизни хабар авачиз и гаф адан сивяй акъатнай жеди, ваъ, ада вич вичик кваз латъайди я, адавай Надираз вири лутъуз жеда.—Са затIни тIуьн тавуна им пуд лагъай югъ жезва. Чи батальон немсерин гъалкъада гъатна. Куьмек агакъ хъувунач. Батальондин командирни кваз чун муьжуьд кас амукъна, амайбур душмандиз рей тагана къагъалвилелди къена. Немсери чун алай чка къурла, къеце мичIи хъанвай. Абуру гъар окоп ахтармишзавай, агъур хер алаз юзаз техжезвай гъар са солдат сагъ тазмачир. Чун муьжуьдни Ингулец вапIун къерехдив акъатна. Командирди вири кIватIна лагъана.

— Чаз амайди са рехъ я, душмандив есирвиле вугун тавун. Вири чун итимар я, сад дишегъли А дишагъли вилелай алуд тавун, ефрейтор Малецкий, вал тапшурмишзава.

■— Башуьсте, юлдаш командир,—жаваб гана жегъил ефрейторди. Командирди чун дуьшуьш хъхъун лазим тир пунктни лагъана. Чна гъар сада санлай вацIуз вегъена. АтIа юлдашрин къа-даркъисмет гъикI хъанатIа заз чидач, чун къведни вацIун ,къе-рехдал, къурамагдал ахкъалтна Немсер вацIув агакънавай. Чидач абуруз чакай хабар хъанайни, вучатIани абуру гъакI гуьлле гана. Зи къвалав гъаз зверзавай юлдашдихъ гуьлле галукъна, ам мад къарагъ хъувунач. Зи гъилихъни гъанал гуьлле галукъна. Аквадай гъалда, кIарабдиз зиян хъанва. Юлдашни галамачиз хъайила, чун кIватI хъхъана кIанзавай пункт завай жагъур хъийиз хъанач. Гъанлай инихъ зун тамара гъатнавайди я. Дарманар авай сумка зав къе гагъ инлай вилик гумай, ам гъинал завай аватна квахънатIа, зи рикIел аламач...

— Мад бес я, амай рахунар чна ахпа хъийида,—лагъана Надира вичин партизандин чантадай якIун са къаб акъудна (ам, гъелбетда, немсеринди тир) тадиз чукIулдал винел алай къалпагъ алудна, Динарадин вилик эцIгна, вич адан вилик аялдиз тIуьн гузвай диде хъиз метIерал ацукъна. Ада ам вири нез вуганач, Динарадиз хъел авайтIани, виликай къахчуна. Пуд юкъуз каш чIугунвай касди ихътин къуватлу шей санлай тIуьн виже къезвач, ада инсан фад рекъида. Са герендилай ада консервияр мад

Динарадин вилик эцитна. ГьакI ада рушаз тIимил-тIимил тIуьн гана.

* * *

— Гьа икI, балаяр,—лагьана чIехи бубади кьужахда авай гьвечIи неведин кьилелай кап алтадриз, адан пурпу Iгьил вичин пIузаривай гуьцIиз,—гьакьван рикIин азабар акьалтай, кичIе тушир лезги руш Динарадиз яргьал Украинадин чилел вичиз кIа-ни гада жагьун хьувуна. Абур кьведни чеб чпиз лайих тир, чпин муьгьуьббат гьихьтин кьати цIалай хьайитIани хци тирди, уьл-кведин лап четин йисарани а михи муьгьуьббатдиз манийвал те-жедайди гьавурда акьунвай. «Душмандал гьалиб жеда, чун эл-кьвена ватандиз хьфида»,—инанмиш тир абур. ГьакI 'хьунни аву-на, 'балаяр. Чи Динарани Надир хьтин игит рухваяр ва рушар душмандал гьалибни хьана, и мублагь дагьларин синерал чпин кфилдин гуьзел сесни хкаж хьувуна,—лагьана чIехи бубади ви-чин суьгьбет куьтягьна.

Аялар гьеле вилерив лупIни тийиз чIехи бубадиз килигиз амай. Абурун садан рикIелни ахвар аламачир. Тек са аялар ваъ> чIехи хва ва адан свасни бубади вичин суьгьбет куьтагнавай-дахь инавмиш тушир, абуру са затI гуьзлемишзамай.

— Де гьан, кьарагь, ксудай вахт я. Куьн куьз килигиз акь-вазнава? Аялар галатнава, мес-кьил туькIуьра.

— ГьикI? Гьа идалди куьтягь хьанани?—лагьана хчин суса адан кьужахда авай гьвечIи аял кьахчуна хьиз.—Ваъ, буба, На-диранни Динарадин кьадар-кьисмет гьикI хьанатIа, эхирдалди чир хьана кIанзава чаз.'

ЧIехи бубади са мили хьверна хьиз лагьана:

— Де ятIа, чан руш, вуна а холодильникда авай минераль-ный яд зав гице, зи сив кьуранва.

— Чай гьидани?

— Ваъ, заз яд кIанзава.

Суса яд гьана, чIехи бубади адакай са истикан хьвана, гьеле ада ам хтулдин сививни тухвана, ахпа ихтилат башламиш хьу-вуна.

ЭПИЛОГ

— Дяве куьтягь хьана. Сагь амуькьайбур элкьвена чпин ва-танриз, хайи накьварал хтана, майишаггдин кьиле акьваз хьуву-на, хеб-мал, аявална, гуьигуьна хтуна, ник, сал чкадал хкана. Эхирки дяведин хирер гьеле таза яз амайтIани, инсанар чпин

яшайишдин рекьер гегеншар хыйиз ислягъ зегъметдал машгъул хъчъана.

Са сеферда зунни жуван салай хъанвай помидорар маса гуз Махачкъаладин базардиз фенваз, зи вилик ругуд-ирид йис яш хъанвай хътин гададин гъил къуна Надир акъатна. Заз ам акун-мазни чир хъайивал, адаз зунни чир хъана. Адан буба кІуртар цвадай усхлар тир, гъавилай абурун хзанни кваз чи хуъруьнбуруз чидай.

Хуш->беш авурдалай къулухъ за адавай гъал-агъвалдикай хабарар къаз башламишна.

— Рахунар, халу, базардал ваъ, кІвале жедай адет я,—лагъана ада къвалав гвай аялдин гъил гъилай акъуд тийиз, вилер зал алаз.—Зи кІвалерни мукъув гва, Советский куьчеда агъа кыле ава. Эгер ваз жапъуриз четин ятІа, нязиз зун хкведа, вун за хутахда.

А чІавуз Махачкъалани исятда хъиз гагъенш тушир, авайди пуд-къуд куьче тир.

Гъакъикъатда базар агал хыйиз мукъва тирла ам хтана. Зунни базарднлай куьлуь-шуьлуь шейэрни къачуна, адан кІвализ фена. Къвед лагъай мертебада авай адан кІвалер хъсанбур тир. Пуд кІвал, кухня, таз, гъамам—мад вуч кІанда къван.'Анжах кІвалин ажнас са акъван тарифлуди тушир, заз гъа карни адан бешенмиш хъана.

Пенжер ачухайла, чахъ теренчгерен тьуьлелай къаратъзавай серии тьава гелязавай, ида ван гваз манидал илигнавай самовардин чай хъун мадни гъевеслу ийизвай. Интъе тьа и кефи кІубан яз ацукънавай чІавуз ада заз и агъадихъ галай суьгъбет авуна.

Партизанрин десте хутордиз хтана, аник Клава бадедин куьзекни квай. Клава амачирди чир хъайи адан кефияр чІур хъанвай.

Вирибурун куьмекдалди хуторда амай инсанар немсерикай азад хъувунвай абурун хуъруьз хутахна. Абурухъ галаз аял гвай Верани рахкъурна. Гъа инлай Надир, Динара ва мукъуь рушарни партизанрик экечІ хъувуна, катзавай немсерихъ галтугиз гъабурни рагъакІидай патахъ еримиш хъана. «Каабекан» десте тьа десте яз амай, амма и сеферда абурухъ далу ядай партизанрин еке армия галай. Умуми командир сад тиртІани, «Казбекан» командир Надир яз амукъна. Адан гъилик тек рушар ваъ, гъакІ гадаярни квай. Рушарин гъакъиндай жавабдарвал чІу!гун Надира Татьянадал тапшурмишна.

Немсери ажугълудаказ аксвал ийизвайтІани, абурувай гъам техникадал, гъамни руьгъдалди къуватлу хъанвай Яру Аскердин хура дурум гуз жезвачир, абуру хуърериз, промышленностдин карханайриз еке зиянар гуз, ислягъ халкъар: куьзуьбур, жегъилар, аяларни кваз рекъиз къулухъди чІугаазва. Исятда партизанрин къилин везифайрикай сад абурун техникадиз, чан алай къу-

ватриз зиянар гунихъ галаз санал муькъвер, електрик станцияр чуклуруниз манийвал гун жезвай.

Немсерин командованиеди Житомирдал еке къуватар кIватI-завайла, Надира къуллугъзавай партизанрин десте Староконстантиновкадилаи вишни къад километр кефердигъ вацIун къерехдив гвай. Партизанривай са жуьредани чпин бине мягъкемариз жезвачир. Немсерин жаза гудай дестейри гъар юкъуз там алатIзавай, цIай ягъиз кузвай. Партизанар лап четин уьленар квай тамун деринриз финиз мажбур жезвай. Ихътин четин йикъара центрдай немсерикай офицердин чин авай са «мез» гъунин буйругъ атана. Буйругъ тамамарун командирди Надирал тапшурмишна. Гъа и лакад йикъан нязиз Надиранни Динарадин мехъер жезвайди вири дестедиз хабар тир.

— За ван хъайивал,—буйругъ тамамариз ракъурдайла, лагъанай командирди,—кавказвийрихъ рушахъ еке рехъ къачудай адет ава. Динадин (Динарадиз гъакI лугъудай) диде-буба ина авайтIа, вун а релъ гуниз мажбур тир. Рушан дидени буба чун я, чна вавай къачузвай рехъ немсерин са офицер я. Гъидач—рушни гудач!—виридак хъуьруьн акагна.

— Башуьсте, юлдаш командир, квез кIанзавай рехъ завай, —зарафатдиз зарафатдал жаваб хгана Надира.

И юкъуз виридалайни дарихди Динара тир. Татьяна ам секинариз гъикъван гъавалат жезвайтIани, адаз и югъ са йисалайни яргъи хъанвай.

Югъ хурушум хъана, разведчикар хтана. МичIи хъана—жтанач. Йифен къулар—хтана. Динаради гъили тьил тIушундай къван гъилерал куркурар хъанвай жеди. Гила Татьянани дарих тир.

Экуьнахъ мукъва разведчикар вадни хтана, абурукай са юлдаш агъур хер алаз носилкадал алаз хкана. Гваз хтанвай офицердин хур михъиз ачух тир, са пагон хкатнавай, къилел аламачир, гъилерни далудал кутIуннавай. Адал алай гъал акурла, ккIун-чухун гзаф хъанвайди чир жезвай.

— Маларин тевледа авай, своличар,—рушар куьрелди гъавурда твазва Надира.—Галай юлдашар къена, ям катна. Гзаф къекъуьрна чун. Эхирни яд амачир къуру къуйдай гъиле гъат хъувуна...

Мехъер юкъуз башламишна. Партизанрин шадвилер, къуьлер аквазвай офицердивай эхиз тахъана, кIвачел къарагъна урус чIалалди гъарайна:

— Пака иниз Изт^яславдай махсус жаза гудай десте къведа, къенин шадвилер абуру куь нерай хкида!..

Къегънен чIал чидач лугъуз рахун тийизвай немец михъи урусд^л рахун хейлахбуруз аламат хъана. Ахтармишайла, ам куьгъне бандеровцийрикай тирди жагъана.

Къунвай есирдикай центрдиз хабар гана. Гъа нязиз самолет лтана, ам хутахна.

Гъа икI кьве лезчги немсерин далу пата, абурун лап сарар руванвай вахтунда Украинадин тама эвленмиш хъана, абуру чпин къадар-къисмет уьмуьрлу-х сад авуна.

Гъамиша уьмуьр гъазаватда аваз физвай хасдмз йикъар анихъ акъвазрай, йисар гьикI атана алатнагIа, чир жедач, куьруь жеда. Динарадин гьал дегис хъанвай Лацу чина чил гъатнавай. И гележегдин диде хъунин баркаллу лишан тек са сиринин юлдаш тир Надиразни Татьянадиз аквазвачир, а лишан гъамиша инсандин къайгъудай фидай командьрдизни акунвай. Им >ада,са патахъай дамах, шадвал яз гъисабзавай, вучиз лагъайтIа партизанрин хзан цIийи несилдал артмиш жезвай. Муькуь патахъай и бицIи шараг четин рекъера гъаз хъекъезвай рушан язух къезвай. Ада партизанский бригададин командирдиз танакъу авуналди руш вичин ватандиз рахкъур хъувун тIалабна. Тавакъу бада фенач. Чи армия государственнй сергъятдила элячIай йикъан нязиз партизанри Динара Польшадин накъвадилаь самолетда акъадарна рекъе хуатазва Им са агъзурни кIуьд вишни яхиДурни къуд лагъай йисан сентябрдин варз жезвай. А чIавуз сифте яз чи армия рагъэкъечIдай патан Прусидиз, Германиднн чилел фенвай.

Иштда чпин муьгъуьббатдал шадвал ийизвай кьве жегьил сад садавай чара жезва. Абур хейлин вахтунда чеб чпиз килитиз, садавайни рикIе авай чими гафар лугъуз техжез акъвазнава. Диярадин вилер накъварив ацIанва, абур хъуьтуьл шагъвар галукъай чигедин стIалар хъиз зурзазва ва абур гъа гила мад яргъи кIакамрилай чIулав ыакъвадал хкадариз гъазур тир.

— Яраб, Надир,—лагъана ада эхирни,—эхирдал къван зун икъван шад жеда жал! Гъич за умудзавач ..

— Ви мецел а гафар гьик! кьведа, Динара?—ам секинарзава Надира.—Чун чал дуьшуьш хъхъунин вири тарих чи гележегни бахтлу жеда лагъай чIал тушни? Чи муьтъуьббатдик гуьлле акатдач, ваз кичIе жемир.

Татьянадихъ галаз тарданар къун «ъуьуна, госпиталриз хутахзавай азарлуйрихъ галаз санал Динарани самолетда ахкъахна. Цавуз хкаж хъайи самолетди ратъ экъечIдай патахъ вичин кIуф элкъуьрна.

Динара хъфейла, Надир гьерикI хъанач, дуьз лагъайтIа, гьерикI жедай вахт адаз авачир. Сад лагъайди, ада Динарадилаь мукъвал-мукъвал чарар, вични диде, бадени буба сагъ-саламат тирвиликай, хуьруьнбурук юзун акат хъувунванвиликай хабарар къачузвай. Къвед лагъайди, Польшадин чилел хъфейдалай къулухъ ам партизанвиле амачиз вири десте санлай Яру Аскердик какахъ хъуьуна жавабдарвал мадни артул хъанвай. Аламатдин са кар ам тир хьи, Надир гьикI ятIани тьа вичи къуллутъ авур

ротадал дуьшуьш хъхъанвай. Вичиз чидай ва вич чидай гадаяр ана хейлин амай, амма тек са ротадин командир Владимир Бейтунов амачир. Ам Ужгороддин кІаник хъйи агъур хирекди госпиталда къена. Адан чкадал старший лейтенант Мальков хъхъанвай. Юлдашри ам гъикъван шаддиз къаршиламишной! Адан къилел атай къван дуьшуьшрикай суткайралди суьгъбет авуртІани инжиклу тежедайвал ам элкъуьрна юкъва туна жедай. Ротадин солдатрин мецел мад «Казбек» тІвар Іхъхъана. Са гъафтедилай вири батальон кІватІна адан хурудик Къвед лагъай дережадин Слава орден кІурна. Им адаз ирид къегъал галаз душмандин дзот кукІварайла гайиди тир.

Дяве, гъелбетда, дяве яз фида. Ана жув жувахъни инанмиш жедач. Къе патав гваз рахаз-хъуьрезвай юлдаш пака тумукъдач, бязи вахтара фикирда авай мурадарни рикле амаз фида. Гъар са женгина вишералди юлдашар рекъизва Гъикъван такІан кар им ятІани, гъар садзн гъайиф солдатдивай чІугуна эхиз жедач, амма Татьянади, акъван вичихъ гелкъезвай, Динарадиз вах хъанвай Татьянади, вичин метІерал чан гайила, Надиран вилерилай сел хъиз накъвар ахмиш хъанай, дуьнья чІулав яз, ам аял хъиз шехънай. Дяведин майдандай агъур хер алай солдат хкизвай Татьянади мукъув аватай минадин парадикай хуьн патал бедендал кІеви авуналди ам хвена, вич къена. И кар Надираз акунмазни ада, чукурна, гъеле юзун кумай руш къужахламншна. «Татьяна, зи вах, —адан чІулав чІарарилай каш аладариз, мад садрани ачух техийидай вилериз тамашиз лугъузвай Надира,—ви бедендай авахъай ивидин гъар са стТал за душмандиз литрдай акъвазарда».

Гъакъикъатда ада лагъай гаф къилени тухвана.

Солдатри: «Адаз ажалдикай са жизвини кичІе туш, ажалдихъ галаз ам аял кацихъ галаз хъиз къугъвада»,—лугъудай. Гъелбетда, кичІе тушир касдиз >вирида гъакІ лугъуда. Гъакъикъатда акІ туш. Рекъиз садазни кІандач. Къурхулувал мукъва жезвай декъикъайра зурзун акатун виридаз хае я, амма ина тафават ам жезвай хъи, садавай а зурзун вичиз табий ийиз алакъзава, лап четин декъикъайра адавай вичин фикирар кІватІиз, алай четинвилай гъикІ экъечІдатІа гъялиз жеда, муькуьдавай жедач. Виридалай еке метлеб авай кар ам я хъи, гъар са инсандихъ вичин дамах хъун, ватандин, халкъдин вилик 'буржлу тирвилини гъисс хъун я. И хесетар Надиран биаграфиядин сифте цІарар тир.

Дунаецдин вацІ. Разведчикрин командир—старшина Надиран десте эвелни-эвел душман авай патаз экъечІна кІанзава. Аник связистарни ква.

Душманни акъвазнава'ч, амни гъар са декъикъада амалдар-вал ишлемишиз чалишмиш жезва. Чибуру артиллерия гъазурдалди абуру сад лагъай трайшеяяр туна къулухъ къекъечІнавай. Муірад-метлеб ам тир хъи, артиллериядай сиве авай траншеяяр сиф-

к¹ яда, душмандиз еке зиянар ганва лагъана фикирда. Ягъунар акъваз хыйида ва мад гъа траншеяйра чпин чка'яр хкъун хыйида.

Чибуру гъужумдиз феимазни немсер сел хъиз а, такадиз атана. Вацун къат¹ хъанвай къерехдал сифте акъалтнавайди Надирир, гъавилай адаз амайбурулай фад физвай гъерекат акъваз. Вацун садлагъана къат¹ хъанвай къерехди чибуруз гъаф манийналзава, солдатрикай сад синел акъалтнамазни душмандин гуьлледиди ам гъасятда къачузва. Юлдашар рекъизва, ина са рехъ жагъурназ к¹анзава, вични лап фад, гъар са секунд багъаз акъвазшва. Надиран беденди зурзун къачузва, им кичквилинди тушир, .Лжугъдин зурзун тир.

Садлагъана адаз вичелай ц¹увад-къад метрдин анихъ душманди къулухъ къекъеч¹Идайла, тунвай пулемёт акуна. Адан к¹уф цавуз хкаж хъанвай. Гилад вучда? Ц¹увад-къад метр! Агъ, и мензилдин яргъивал вуча! Са суткадин рехъ къван акъваз. Цавай хар хъиз къуркъушум къвазва, къил хкаж хъуниз мумкинвал авач. Надира гъар гъик¹ ят¹ани вичиз гъажътин къуват жагъурна. Ам къарагъна, хкадарна хъиз, къилинбацар хъана. Галукънач, къилел алай каска алатнат¹ани, гуьлле галукънач.

Душмандин станковый пулемёт гуьллейрин гъвеч¹и к¹усари яна чупур хъанвайт¹ани, сагъ амай. Къвалав винел пад са жизви накъвади к¹евнавай лентерив ац¹анвай къапар гъай. Гилад ада тади квачиз, са шумудра нефес акъадарна, вичин автомат а патал эцигна, пулемётдин к¹уф душмандихъ элкъурна ва са вил гъа и легъеда вилик акъвазай Татьянадин суьретдиз яна, шейт¹андал т¹уб илисна. Ада ц¹ун зунжурдал патронрин гъайиф татана вичел къвезвай немсерин хъенар векъ хъиз куьткъуьнна. Ада акъван гагъда яна хъи, душман элкъвена къулухъ катдалди, чибуру къат¹ хъанвай вац¹ун къерехдал акъалтдалди. Урадин сесери ам шада, рна ва пулемёт ягъун акъвазарна хъиз пелелай зегъметдин гъекъ михъна.

Ротадин командир Малькова вичи адан гардан къуна, накъвадай асуннавай хъуькъвериз теменар гана ва ам сад лагъай дережадин Слава ордендиз къалурна.

Инсандин фикир к¹ват¹из эцигъавай хазина хътин зат¹ я. Хазинадин винел гъикъван хъивегъайт¹ани, мад 'бес я, тух хъанва лугъун тийидайвал, инсандин мурадарни къилиз акъатуналди куьтягъ хъанва лагъай гаф мецел къведач, гъик¹ хъайит¹ани рик¹ик са мурад кумаз жеда. Исягда Надиран къилин мурад Гитлеран магъарадиз тамашун ти.р. Амма и мураддихъ ам агакънач. Польшадин Вроцлав шегъердин куьчейра феи къати жевгера адал агъур хер хъана. Гъанлай къулухъ мад адаз дяведа иштирак хъувун къисмет хъхъанач. Госпиталрай госпиталриз хкиз ам дуьз Львовдиз, анайни Харьковдиз хкана. Шумуд духтурдин чук¹ул-

дин кІаник давам ганатІа, адан вичин рикІелни аламач, анжах рикІин пердедал ацукьнавай эхиримжи кьирме бедендикай Харьховда хкудна. Инсан ажалдикай кьутармишзавай и еке кьазунар са йикъанни кьве йикъан кар туш, гьар са кьирме хкудна, анаг сагьар хьувунин арада гьафтеяр, гьатта варцар фида. Надиранни гьа икІ пуд варз фенвай. Адавай хуьруьз я вичикай хабар гуз жезвачир, я хуьруькай адаз вичиз хабар авачир. Са гьал кьил кьилел хтайла; ада вич авай чкадикай хуьруьз хабар гана. Амма хуьрйй адаз жава'б хтанач. Мад кхьена, хуьр кисна. Гена кхьена, ■ахпа адаз са чар хтана, а,мни Динаради кхьенвайди тушир.

Са шумуд вацра госпиталда кьаткана сагь хьхьай Надир дяведиз ваь, хуьруьз рахкьурна. Вич хквезвайдакай ада дидедиз телеграмма гана.

И йисара инсанар гьвечІидалай чІехидалди пата-кьерехдай хквезвайди вуж аватІа лугьуз вири кьайгьуда жедай, армидай хквезвайдан вилик эькьечІдай, ам шаддиз кьаршиламишдай.

Надир хтайлани гьакІ хьана. Жемят санлай адан кІвенкІвел эькьечІна, вучиз лагьайтІа адан кьегьалвилерикай виридаз чидай, гьатта адан дидедиз Кьилин командованиедин патай тебрикдин чар хтанвайдакайни хабар тир Гардан кьаз теменар гудайбур, кьужахламишдайбур, орденриз, иллаки Славадин пуд ордендиз, килигдай'бур гзаф я. Амма гьикъван вил хкуьрзаватГани, адаз Динара аквазвач. Надираз такІан хьана ва вичиз теселли гун яз, белки, кефсуз ягтІа лагьай фикирна.

Ракарал ам дидеди кьаршиламишна, гена Динара авач. КДвале дишегьлияр гзаф ава, абурун арадай Динарадин чІулав вилер, гьамиша хьвер аваз аквадай шад чин малум туш.

— Диде,—Надиравай акьвазиз хьанач,—Динара тьина ава?

Дидеди адаз пашмандиз вилерин ишарадалди кьеб кьалурна. Надираз анай ксанвай аялдин назик чин акуна, ада геренгерен пІузарив дидедин мам фитІиндай гьерекатзава.

— И аманат чаз туна, вич уьмуьрлух техкьведай чкадиз фена,—лагьана диде шехьна.

Надир инанмиш жезвачир. Акъван уьтквем рикІ авай, дишегьлидиз хае тушир азиятрикай хкечІай Динара секин кІвале, хуьруьнбурун арада кьена? Жедай кар туш! Инсафсуз тІебиат, гьа им яни вав гвай гьахь? Садни адаз жаваб гуз гьазур хьанвачир, вири киснавай, чуьл, алемни кваз кисна'вай.

И юкьуз ам няналди кІваляй эхкьечІнач, чин кІаникна кІва-ле кьаткана. Патав атай таяр-туьшеривайни ам секинариз хьанач. Пакад юкьуз ам текдиз сурарал фена, Динарадин сурун кьилихь акьвазна. Ам шехьзавачир, анжах меци ваь, рикІи лугьузвай: «Динара, Динара! Вуна зи уьмуьрдиз ишигь ягьай эьк гана, амма ам куьруьди хьана. Зи гуьгьуьл гила ни шад хьийида, тамамдиз ваз гайи рикІ завай гила масадаз хгуз жедани? Садрани вун

in рикIелай алатдач, Динара. Ксус. Анжах са карди заз теселлн мгуа, амни ви иви беденда къекъвезвай хва заз амукуни, вует (и мукъув хьуни. РикI дарих хъайила, завай зи сирер ваз лугъуз жеда...»

— Къе базардал за гъил къуна къекъурзавайди дидедин чин такур, адан хурудилай са стIал къванни нек тахъвай гъа аял я,—суьгъбетзава Надира.—Адан тIвар Дяведин я.

— Бес вун анлай инихъ эвленмиш хъхъаначни?—ха*бар къу на за.

— Ваъ,—куьрелди жаваб гана ада.—Дяведай хтайдалай: къулухъ институтни куьтягъна. Ана зал лап хъсан рушарни дуь-шуьп хъана, амма зи гуьгъуьл садални ацукънач. Исятда зун шегьерда кIвалер эцигзавай инженер я. Заз ина еке ихтибар, гъуьрмет а'ва. Гъар сеферда таяр-туьшери зи гъакъиндай дишегълидин: месэла куднамазни зи вилик гъавадикай кIвахъзавай чигни бегъем хуьн тийизвай кума, зун акурди вич вичелай фена ярх хъайи Динарадин накъвар алай вилер акъвазда. Гъавилай сакIани завай" зун тухтатмишиз жезвач.

— Ваз ам хуьре авайла акъван кIандачир эхир.

— КIандай, амма Наргиз къван ваъ. Гуьгъуьнай за фикир гайивал, а чIавуз завай инсанриз къимет гуз жезвачир.

— Наргиз гъеле гъуьлуьз хъфенвач...

— Чида. Пуд сеферда ам зи патав атана. Захъ вич госпиталра, армидин частара къекъвейдини лагъана, амма адан кефи хун тавун патал зи рикIе авайди за жував хвена, гъикшан заз залан тиргIани, за вич саймиш тавурди лагъанач. И мукъва, са йис инлай вилик чун гуьруьшмиш хъхъайла, за адаз лагъана: «Наргиз, ви «Ватандиз хъша» мани кхъенвай пластинкани зи кIвале ингъе лап виде акъадай чкадал ала,—адаз за пластинкани къалурна.—РикI дарих хъайила, за гъамиша адаз я'б гузва. Амма за ви сес авай пластинкадиз яб гузва, ви рикIиз ваъ. А рикI...»—вуна гъикI фикирзава? Ада мад зав рахаз вуганач ва шехъиз-шехъиз кIвалай эхкъечIна хъфена.

— Динарадин буба, Демир дайи, баде куьниз къведани?

— Эхъ. Демир дайи къве югъ инлай вилик чинай хъфена, Баде ажуз хъанва, адавай къвез жезвач. И аял гатуз гъа'бурун патав жеда.

— Демир дайиди бес ваз вуч лугъузва? Ам акьуллу меслятар къалурдай итим я эхир.

— Са затIни. Хтулдиз теменар стана хъфида. Динарадин веси къиле тухузва. Исяггда Хатуна аялар хкана кIвале хуьзва.

— Бес вун эхир эвленмиш хъйжеда>чни? Дидени къуьзуь жезва...

— Акван ман,—им адан эхиримжи жаваб тир.